

HRADIŠTĚ JAKO PŘEDMĚT STUDIA V POČÁTCÍCH ČESKÉ ARCHEOLOGIE

Karel Sklenář

*„... právě blouďení pomáhá často k tomu, abychom
v neznámé krajině našli správnou cestu.“*

Matyáš Kalina z Jäthensteinu

ÚVOD

V posledních letech se objevilo několik především encyklopedických prací, týkajících se pravěkých a raně středověkých hradišť a všímajících si v tomto rámci i historie jejich výzkumu (Bartošková 1995; Lutovská – Lutovský 2002; Čtverák et al. 2003; Čížmář 2004; Procházka 2009; Lutovský 2009). Z letmého pohledu vyplývá, že poznatky o vývoji bádání se soustřeďují na novější období, zatímco jeho vznik a počátky zůstávají „v temnotách historie“. Citovaná literatura je klade pro Čechy vesměs do druhé poloviny 19. století, dohlédne nanejvýš k A. V. Malochovi v 50. letech, zmiňuje Vocela koncem 60. a pak až B. Jelínka v 80. letech 19. století; pro Moravu se uvádějí první zmínky u Ř. Volného 1835–1845, ojedinělé popisy od 70. a intenzivní výzkum od 80. let. Zatímco pro Moravu toto konstatování platí, český vývoj – přesto že už o něm byly publikovány různé informace – zůstává hrubě podceněn, protože nepochybně a výrazně začíná už ve 30. letech, zatímco v 50. a 60. letech už zde působí celá řada badatelů zaměřených na tento typ lokality. Předložená práce má za úkol přehlédnout podmínky a výsledky výzkumu českých hradišť v této počáteční době, která časově i myšlenkově souhlasí s romantickou fází vývoje české archeologie.¹

Odlišnosti jednotlivých kategorií archeologických nálezů či nálezových situací můžeme posuzovat z různých hledisek. Pro dějiny archeologie jsou podstatné rozdíly ve funkci, jakou ta či ona kategorie měla ve vývoji bádání a poznání. Tyto rozdíly nejsou stabilní, protože relativní podíl jednotlivých kategorií kolísá především podle stupňů vývoje vědy či podle regionální povahy archeologického pramenového fondu. Obecně lze říci, že čím dále do minulosti vědy, tím zřetelněji stoupá podíl, vliv a význam kategorií nápadných a na výzkumné metody (zdánlivě) nenáročných. Příkladem za všechny může být role megalitických památek při samém vzniku archeologie v regionech jejich hustšího výskytu, nebo jeskyní v počátcích paleolitického bádání. Opačným případem je pak výzkum resp. pochopení sídlišť a jejich složek.

Jednou z kategorií v prostoru mezi oběma uvedenými jsou opevněné polohy pravěku a raného středověku, pro zjednodušení souhrnně označené jako hradiště – méně nápadné než megality, naopak nejnápadnější ze sídlištních (v širším smyslu) forem uvedených období.²

Jejich úloha v dějinách české archeologie se měnila: hradiště zpočátku zastupovala, ovšem nedosta-
tečně, nepřítomné megality, později ustoupila do pozadí, aby svůj „zlatý věk“ zažila v období roman-
tismu, kdy přispěla ke složení prvního obrazu českého pravěku a rané doby dějinné. Tomuto období
především jsou věnovány následující stránky.

---

¹ V tomto přehledu nejsou rozváděny detailní biografické informace o osobách badatelů, při nichž lze souhrnně odkázat na příslušný slovník (Sklenář 2005a), ani údaje o jmenovaných opevněných lokalitách, o nichž obecně informace podávají výše citované encyklopedie, z hlediska dějin výzkumu a jejich bibliografie Sklenář 2011.

² Je na místě připomenout, že společně s hradišti byly obvykle zmiňovány či probírány tzv. dlouhé valy (Langwälle), neuzavírající žádnou plochu, ale táhnoucí se v krajině a mající funkci pomezí (mohlo jít také o příkopy); podle vzoru limitů Karla Velikého či různých příkladů na východě se hledaly jejich zbytky i v Čechách, psalo se např. o Uhříněvsi či Dvorech na Tachovsku. Protože o hradiště nejde a problematika je poněkud odlišná, nejsou „dlouhé valy“ do této práce zahrnuty.

1. VÝZKUM

1.1. Hradiště v počátcích archeologického zájmu

„Divná věc, že k pomníkům těmto, jichžto hojný počet v Čechách již objeven a zajisté mnohem větší ještě se v lesích a na vrších vlasti naší skrývá, pozornost badatelů jen v skrovné míře až posud se obracela. Příčinou nevšímavosti takové byla jakási z historické hyperkritiky pocházející ostýchavost, jenž se štítíla pomníky tyto za ostatky předhistorické prohlásiti, pokládajíc některé z nich za pouhé nahodilé útvary přírodní, jiné pak, přidružíc se domnění lidu, za husitské neb švédské šance považovala. (...)“

Jan Erazim Vocel, Pravěk země České 1868, 388–389

„Es ist über diese Denkmale (...) unendlich viel gefabelt worden, ohne dass kaum einer von den Berichterstätttern gründliche Untersuchungen an Ort und Stelle vorgenommen hätte. Erzählungen von Jägern und Landleuten, im besten Falle die Angaben eines nachbarlichen Pfarrers, werden auf guten Glauben hingenommen und gingen ohne kritische Sichtung in Topographien und Geschichtswerke über.“

Bernhard Grueber 1872, CLXIII

Hlavním podnětem archeologického zájmu ve všech oblastech kulturní Evropy, kde se archeologie rodila spolu s novověkem, byly nadzemní nemovitě památky. V dobách, kdy běžně užívaná keramika se dosud nijak podstatně nelišila od „archeologické“ – stejně jako kovové, zejména železné nástroje a zbraně (kamenné byly pro tehdejší učence nepochybným dílem přírody), kdy pohřbívání do země mělo stále výhradní postavení a možnost žárového pohřbu napadla jen ojedinelé starožitníky informované o klasičtém starověku, neměly podzemní nálezy velkou naději na pochopení.

Nadpovrchové na tom ale nebyly v nemegalitických zemích o mnoho lépe. Mohyly mimořádných rozměrů se u nás téměř nevyskytují, ty běžné byly sice mnohem četnější než dnes, ale v lesích zůstávaly nepovšimnuty mezi jinými tvary povrchu a na polích brzy podlehly zkáze. Jejich původní funkci nebylo už snadné pochopit a u vesničanů, kteří se s nimi setkávali nejčastěji, to prakticky nepřicházelo v úvahu.

Situace hradišť byla poněkud odlišná a připomínala obecnou dvojkolejnost v poznání nejstarší minulosti, panující už od středověku: na jedné straně nečetní učení zájemci, omezení na písemnou kronikářskou tradici bez hmotných dokladů, na druhé venkovský lid setkávající se s nálezy, ale bez erudičních předpokladů pro jejich pochopení. To platilo i pro hradiště: ještě ve starším novověku existovaly dva okruhy poznatků, které se navzájem téměř neprotínaly a jen pozvolna se začínaly postupovat od 18. století.

Vzdělančům odedávna (a od vytištění Hájkovy a dalších kronik po polovině 16. století také čtenářskému publiku jen o málo širšímu) bylo známo, že už za časů mytických „pohanských vévodů“ – na něž se až do poloviny 19. století omezovaly vládnoucí představy o „předhistorické“, tj. předkřesťanské době – byla v Čechách opevněná místa – „hrady“, stejně jako v dobách prvních křesťanských knížat. Jejich výčet byl omezený a silně podmíněný církevní optikou; v obecném povědomí se kromě Prahy resp. Vyšehradu držel ještě Levý Hradec jako „místo, kde začalo křesťanství“, Budeč spojená se „školou“ vyučující sv. Václava a Stará Boleslav s vraždou tohoto světce, Tetín s podobným osudem sv. Ludmily a Libice s narozením sv. Vojtěcha; čistě pohanské konotace měl v podstatě jen Libušín. Reálné stopy v terénu nebylo třeba hledat, ani se nepředpokládaly – kroniky a legendy prokázaly stáří těchto dosud existujících míst dostatečně.

Na druhé straně se s pozůstatky opevnění v podobě náspů a příkopů setkávali prostí obyvatelé venkova, kteří ovšem zase při absenci vzdělání a informací neměli důvod předpokládat u nich vyšší stáří (ostatně mělkost představy o české minulosti, nesahající před raný středověk v dnešním pojetí, byla před 19. stoletím obecná i ve vzdělané vrstvě). Znali v podstatě dva typy historických lokalit, kterým tyto lokality zhruba odpovídaly, a k nim je řadili bez dalšího zájmu jako prostý fakt v krajině: jednak zříceniny hradů a hrádků, jednak polní opevnění a tábory z válek žijících v historické paměti.

K prolínání obou myšlenkových světů začíná docházet tehdy, když si autoři kronik a historických spisů povšimnou existence nemovitých památek v terénu (obvykle ve snaze připsat je určité historické události, nebo si k nim alespoň takovou vymyslet, aby nezůstaly v historickém „vzduchoprázdnu“), a naopak, když si vzdělanější lidové čtenáři či posluchači těchto textů začnou promítat historické události do svého prostředí a spojovat s nimi, nejčastěji prostřednictvím pověstí, reálné objekty jim známé.

„Otcem“ prvního členu této komplementární dvojice, totiž literárního zájmu, je vlastně už Kosmas, jenž uvedl ve svém vyprávění zřejmě první českou archeologickou lokalitu (čehož si kupodivu nepovšimla archeologie ani v době romantismu, kdy víra v realitu starých pověstí nebyla ještě překonána):

jde o hrad knížete Kroka, jež Kosmas identifikuje se zbytky opevněného místa stromovím zarostlého „v lese u vsi Ztibečné“ tj. nepochybně v širším okolí Zbečna na Mži-Berounce pod Křivoklátem.³

Turek (1963, 48, 102) ve světle znalostí o tomto místě považuje Kosmův údaj za fiktivní, což patrně platí pro nejbližší okolí obce; musíme ale brát v úvahu, že pojem okolí zbečenského knížecího dvorce, ojedinelého záchytného bodu v lesnaté krajině dosud celkem nekolonizované, byl nutně mnohem širší. Mytické spojitosti neznamenají, že muselo jít o lokality zcela vymyšlené: tak jako mohyla Kazina mohla být a Tyrova skutečně byla nápadnou pravěkou mohylou, i Krokův hrad měl zřejmě jakousi předlohu v reálném terénu, tedy konkrétní lokalitu, ať už ji Kosmas znal z autopsie nebo z doslechu. Nebyl jí Krakov dále na sever od Zbečna, kde žádné hradiště není (jakkoli podoba jména k tomu odedávna sváděla), a tím méně pozdně středověký hrad Krakovec, ztotožňovaný s Krokovým hradem ještě v 18. století. I když nedovedeme říci, o které místo v krajině mohlo jít, neujde nám vrch Hradiště u Stradonic o něco níže po řece; pozůstatky známého keltského oppida musely tehdy ještě být nápadné, jejich původ dávno zapomenut – nemohly právě ony navodit spojení s osobou mytického panovníka?

Je to ovšem naprostá výjimka mezi lokalitami typu Levého Hradce, Tetína či Budče, jež byly v Kosmově době živé a nepotřebovaly žádné polohové určení. Je to ale i nadlouho výjimka totální, protože ještě celá staletí po Kosmovi se u nás nesetkáváme s pozorností věnovanou pravěkému či raně středověkému hradišti, včetně pokusu o jeho interpretaci. Není to běžný jev ani jinde, sporadický archeologický zájem se (ovšem kromě pokladů) soustředil na pozůstatky či hroby světců, takže zcela ojedinelé postavení má pokus knížete Ludvíka ze slezského Brzegu o kopání na raně středověkém hradišti v Ryczyně na Odře roku 1390; pokud šlo skutečně o nalezení sídla vratislavských biskupů z 11. století, což není jisté, byla by to akce a záměr už v zásadě archeologický (Abramowicz 1983, 24–25). Paradoxně se svědectvím vnímání existence opevněných lokalit stávají záznamy lidového pozorování, transformovaného do místních a pomístních názvů. K tomuto aspektu se ještě vrátíme.

Popsaná situace se radikálně mění v 16. století. Není zde místo pro charakteristiku renesančního humanismu, oživení paměti antiky, první vlny zámořských cest a vlivu všech těchto jevů na prvotní rozkvět evropské archeologie. Nesmíme zapomenout na důležitý rys, jakousi předzvěst romantismu: zájem o památky v terénu a ochotu vyjít za nimi do krajiny, ve středověku jevy ještě velmi neobvyklé. Hlavním motivem tohoto zájmu byly samozřejmě megalitické stavby, ale valy a příkopy hradišť se dostávaly touto cestou do archeologie jako „vedlejší produkt“, ač samy dosud pozornost nebudily. V Anglii si už John Leland, první královský antikvář v polovině 16. století, a zakrátko po něm i další všímali hradišť jako obranných zařízení dávnověku – tam ovšem jim delší a složitější psaná historie dávala větší možnost výběru a časovou hloubku: South Cadbury bylo už tehdy spojováno s králem Artušem, jiné s dobou Římanů a dokonce i předřímskou (o tom např. Ashbee 1972, 40), i když v anglickém romantismu pak nesehrála hradiště zvláštní roli ve srovnání s megality a mohylami (jinak tomu bylo ve Skotsku, jak ještě uvidíme).

V Německu, pro nás bližším a vývojově důležitějším, se římské opevněné lokality na Limitu vykopávaly už od konce 16. století. Na půdě neřímské Germanie měla hradiště možnost římské lokality nahradit, zejména v oblastech raněstředověkého slovanského osídlení: už roku 1599 byl popsán Wittekindenberg u Osnabrücku v Dolním Sasku, J. Bugenhagen uvedl řadu pomořanských slovanských hradišť ve svém spise Pomerania z r. 1728 (některá se ale objevila už o sto let dříve na mapě Pomořanska) a v téže době (1725) pastor Mildahn provedl první vykopávky na hradišti u Garzu na Rujaně (Gummel 1938, 18, 45).

V Čechách byl v té době archeologický zájem z uvedených i dalších důvodů teprve v nesmělých počátcích, opožděn vůči Německu, naopak ale napřed vůči Moravě a východnějším územím habsburského soustátí včetně vlastních rakouských zemí (nepočítáme-li ovšem humanistický zájem o římsko-provinciální památky). Pokud jde o hradiště, jejich role byla ulehčena okolností, že v české krajině nejsou žádné nápadnější „předhistorické“ památky a hradiště jsou tu poměrně četná, především ve výrazných terénních polohách (situace podobná sousednímu Sasku a zejména Lužici); na druhé straně většina z nich ležela mimo obdělávanou krajinu, v lesích, a také mohla být snadno zaměněna za pozůstatky četných novějších válečných událostí. Opevňování pomocí valů a příkopů bylo i při rozvoji hradního a pak pevnostního stavitelství běžnou technikou, zejména v případech dočasných polních opevnění, a při počtu válečných konfliktů, kterými naše země po staletí procházely, nebudily takové objekty zvláštní pozornost; nikdo je také nedovedl od sebe odlišit podle stáří.

³ „castrum jam arboribus obsitum in sylva quae adjacet pago Ztibene situm esse dinoscitur“; tuto pasáž zaregistroval už Palacký (1836; 1848), aniž by vzbudila jeho pozornost; Ztibene překládal jako Stebno.

Dobře gmpesse To nraaslam slomygse
 Softe natom hradysti stogr byle wt mie
 sta zapol mple. Emex se stavi natom hradie
 die vsted tu svicemmy wradie Wsrow
 qom wradu nepustichu Atu Emexy w
 sstomy slubichu th v staua ny mlada zy
 wicy Ale wrowtae wstetaki zbiti b

Obr. 1. První doložený výskyt slova „hradiště“ – Kronika tzv. Dalimila, Vídeňský rukopis, fol. 16b (Daňhelka et al. 1988, 1, obr. 32)

Obr. 2. „Pohanský“ hrad v představě ilustrátora Hájkovy kroniky (stavba pražského hradu za knížete Mnaty r. 788 – Hájek 1541, list 32)

let. V rukopisné kronice tzv. Dalimila, dokončené snad r. 1314, se v souvislosti s vyvražděním Vršovců roku 1108 objeví pasáž: „Kněz v Čechách miesto dobré jmieše./to Vratislav slovieše./Ješčě na tom hradišči stojí býlé/ot města za pól míle.“⁴ Nejde tu tedy jen o jméno raně středověké lokality, ale přímo se zmiňuje její archeologická pozůstalá forma – hradiště (ve smyslu místa, kde stál hrad a zanechal stopy, dokonce v prvním známém funkčním spojení tohoto pojmu s konkrétní nemovitou archeologickou památkou). Jako zřícenina města se objevuje hradiště u Plzně-Bukovce v roce 1467 v zajímavé souvislosti – jako domnělá původní poloha Plzně (Sklenář 2011, 227 s lit.).

Nicméně mnohých z nich si lidé všimli odedávna, i když je vesměs považovali za pozůstatky hradů a hrádků (výjimečně kláštera – Postoloprty – či jiného objektu). O tom svědčí lidová pomístní jména těchto lokalit, jichž si ještě povšimneme; v této souvislosti lze zatím upozornit na jejich výskyt v písemných archívních materiálech, dokládající vědomí o existenci a smyslu hradišť (vesměs považovaných prostě za obranná zařízení) od vrcholného středověku:⁴ povšimneme si, že daleko nejčtenější je název *hradiště* (proč, bude vysvětleno později), běžný pro tyto lokality už v 15. století, méně už zdobněliny *hradištko* a *hradec*, naopak zcela mimo užívání je *hradisko*, jež se – ač také výjimečně – vyskytne v 16. století na Moravě.

Důležitější jsou samozřejmě zprávy o hradištích, které se vyskytnou v české literatuře s vědomím, že jde o lokality mimořádného stáří. Stojí za uvedení už proto, že některé z nich jsou v kontextu vývoje vědy (nejen naší) samy poměrně značně staré a dokládají, že právě hradiště se stala prvním druhem archeologických pramenů, o němž konkrétně víme, že početněji vstoupil do povědomí českého obyvatelstva v dobách raných počátků archeologie jako dávnověká památka.

Bylo už řečeno, že to byl poprvé Kosmas, kdo na ně počátkem 12. století upozornil: v jeho rukopisné Kronice Čechů najdeme odkazy na několik lokalit, které autor spojuje s ději dávno minulými a poukazuje na jejich domnělé pozůstatky v terénu: vedle mohyl (Kazina na řece Mži, Tyrova na bojišti na Tursku) je to i hradiště – zmíněný již domnělý hrad knížete Kroka.

Na první určitelné hradiště – Vraclav u Vysokého Mýta – čekala česká literatura ještě 200

⁴ *Hradiště*: 12. stol. Ostroměř; 13. stol. „na hradišti“ (Hradiště u Kasejovic); 1310 Hradische (Hradištko u Davle); 1318 Hradiscye (u Krivoklátu); 1329 osada Hradyszcye (České Lhotice); 1369 Hradiscz (Okrouhlé Hradiště), 1379 Hradiscze Longum (Dlouhé Hradiště); 1389 Hradiště (u Písku); 1400 Hradiště (u Kaplice); 1414 Hradisst (Plzeň-Hradiště); 1431 a 1434 vrch Hradiště (nad Cimburkem); 1461 les Hradiště (Hlinná); 1491 Na hradišti (Brloh); 1499 a 1544 Hradiště (Hrádek u Žernosek); 1529 Hradiště (Stará Kourim); 1531 „hrad pustý kterýž sluje Hradiště“ (Plzeň-Hradiště); 1541 „hora, kteráž nyní též i Hradiště /slove/“ (Závist); 1579 Hradisstie (Hradisko u Kroměříže); 16. stol. „zámek pustej slove Hradiště“ (Hradištko u Davle); konec 16. stol. „vrch Hradiště“ (Březnice). – *Hradištko*: 1345 Hradištko u Sadské; 1389 Hradištko (Ostroměř); 1396 Hradištko (Vinoř) 1417 Hradyszczo (Malé Hradisko); 1420 Hradištko (Dolní Hradiště); 1512 Hradissko (u Kroměříže). – *Hradisko*: 1552 Gradisco, 1627 Hradisco (Staré Hradisko). – *Hradec*: 1508 Hradec (u Kadaně); asi 1540 les Hradec (Řepice); 1575 les a vrch Hradec (Ústalec); 1580 „v straně lesu Hradci /hradczy/ tak řečenému“ (Levín); 1584 „straně kteréž slují Hradce“ (Kozárovce). – *Hroby, Hrůby*: 1450 na Hrobích (Hradec u Stoda); 1544 „svatý Vavřinec na hrůbích“ (Štítary). – *Šance*: 1597 (Závist). – Údaje především Sedláček 1920.

⁵ Dalimil, kap. 56, v. 11–12 (Havráněk – Daňhelka 1958, 100; Daňhelka et al. 1988, 2, 59 [odtud uvedená citace podle rkp. vídeňského, fol. 16b], 63). Toto místo cituje už H. Jireček (1856, 29) podle jiného rkp. v odlišné variantě („hradišče bielé, od Mýta za pól míle“).

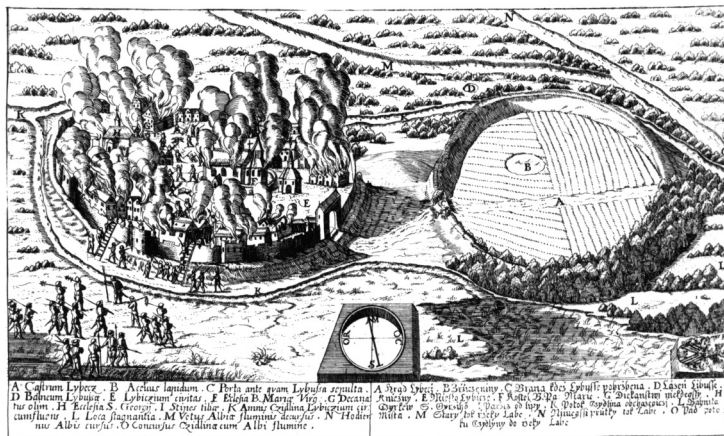
To vše bylo ovšem ještě v době „předarcheologické“ a uvedené lokalizace nemohly vzbudit žádný výzkumný zájem. Teprve se 16. stoletím se i u nás situace mění. Zásadní zásluha tu patří renesančnímu vypravěči Václavu Hájkovi z Libočan, v jehož Kronice české (Hájek 1541) najdeme – kromě několika dřevorytů, poprvé znázorňujících představu o staročeských hradech, samozřejmě v podobě hradů z konce středověku – hned šest skutečných hradišť, o nichž Hájek patrně věděl i z autopsie.⁶ Nepočítáme mezi ně tradiční místa typu Vyšehradu či Levého Hradce, která Hájek přebírá ze starších kronik, aniž by zřejmě jejich autoři či on sám věděli něco o zbytcích jejich opevnění.⁷ Výjimkou je ovšem Tetín, kde Hájek působil jako duchovní, a píše-li k roku 732, že Tetka jej dala „širokými a vysokými valy osypati“, měl nepochybně na mysli valy skutečné, a pak i Budeč – tamní opevnění Hájek evidentně znal a stručně je zmínil (podrobněji pak ještě jeho následovník Beckovský).⁸

Z dalších tří je nejvýznamnější Hradiště nad Závistí. Tato i dnes svým opevněním nápadná lokalita musela být v Hájkově době ještě značně výraznější a nepochybně známá i díky své poloze nad Vltavou blízko Prahy (u Hájka je doložen pomístní název Hradiště, k r. 1597 protější Šance). Hájek toto místo nepochybně znal a považoval za významnou památku, protože sem kladl jednak sídlo Marobudovo (k r. 17 po Kr.), jednak Kazín (k r. 711). Důležité je, že v obou případech výslovně poukazuje na jejich archeologické pozůstatky: „města toho /= Marobudova/ zříceniny proti klášteru Zbraslavskému s druhé strany řeky Vhlavy se ukazují“ a „Kašín, kteréhožto hradu gruntové nad řekou Vltavou proti klášteru zbraslavskému až do dnešního dne se ukazují.“⁹

Tyto informace v závislosti na Hájkovi najdeme ještě vícekrát v literatuře i na nejstarších mapách Čech,¹⁰ přičemž už B. Balbín r. 1679 přidává zajímavé podrobnosti o situaci na Hradišti – vlastně první sídlištní archeologická pozorování u nás, nejspíše vlastní, a navíc poprvé připisuje počátek Hradiště keltským Bójům.¹¹ Teprve Kalina (1837–1843, 34v, 72) konstatuje – opět zřejmě z autopsie – že „auf diesem abgestumpften Kegelberg ist keine Spur einer gewesenen Burg zu entdecken, die Wälle mögen daher entweder einen religiösen, oder einen kriegerischen Zweck gehabt haben.“

¶ Me Arminius natom witeřswij dořti nemage, vmínil tařnuti na Marobudova Krále Morawského, ěermundurkeho, a Boemkeho, wtom neřteřij z poddaných Marobudowowých neb Marfwartowých znamenawě, Strateřnost a Sřstieřstí Armínowo, odstřpiti od Marfwarta a přibřžali se Arminia: Marfwart zprawu magge že geřt geř Arminius počtem lidu daleko přewyšřl, nebyl beř Strachu, a popawo swěe Doyowitřny, obratřl se ř ěoram ěerneho řesu, tu opřter nemaly počet lidu geřo odstřpěho odstřpilo, A on rozwařřw swěe nestřieřřij, Opuřřtřw ěrady w Fraginach Boemřřých gemu ř poctřwostři postřawene totřř Deberř (řteryz byl postřawen na geđne wyřřofe ěoře řrerař řnyřij, těř w ěradřřřte, y Mřřřta toho řřyceniny proti Klášteru Zbraslawřřmu s drube řřany řřeky Whlrawy se ukazřřij, na řteremřřto Mřřřřřřřřř byla řřobře ěrad Kášřřa řřřřřřř Libuřřřřřřř dala postřawiti, a dala gemu gměno Kášřřyn. Druhy ěrad řřřřřřř ěuřřřřř, geřořřto puřřřřřřř na geđne wyřřofe ěoře až do dneřřřřřřř ěne řřogřř) do Morawy jařř se obratřř, a Welehrad pilnie opravowatři rozřřřřřřř :

Obr. 3. Opidium Hradiště nad Závistí jako Marobudovo sídlo uvádí ve své kronice Václav Hájek z Libočan (Hájek 1541, úvod)

Obr. 4. Nejstarší vyobrazení reálného hradiště: Libice v díle M. B. Boleluckého Rosa Boemica (1668)

⁶ Možná jich bylo sedm: v případě „hradu na jedné hoře“, nazvaného Řepice (Hájek 1541, list XXXIX k r. 817) jde zřejmě o Hradec u Řepice na Strakonicku, sídla humanisty Hodějovského.

⁷ Obecné informace o jmenovaných lokalitách nejsou zde zpravidla uváděny, odkazují zde souhrnně na práci Čtverák et al. 2003 a ve vztahu k dobovým nálezům a literatuře na svoji práci (Sklenář 2011).

⁸ Hájek z Libočan 1541, list LXIV v; Beckovský 1700, 133–134. Obojí cituje Sklenář 2011, 132.

⁹ Hájek z Libočan 1541, první citát z úvodu (O pojití a počátku ...), druhý z listu VI–VIv.

¹⁰ Kromě citovaných ještě Orteliova kopie Crinigerovy mapy Čech (1570); Adam z Veleslavína 1590, list I., nestr. úvod; Poličanský 1613, list 33; mapa Čech P. Aretina z Ehrenfeldu, 1619 („Kazín“); Beckovský 1700, 8; v 18. stol. mj. Dobner 1761, 88 a 1763, 113–114; v romantické fázi Brantl 1837, 22; Krolmus 1856, 6v; Beneš 1864; Vocel 1868, 417–420.

¹¹ „(...) mons altus, minoribus collibus incinctus apparet, colles illi omnes, unaque et mons, nihil aliud dici possunt, quam ingentes lapidum cumuli; in multis adhuc commissuram calcis videas, tum vestigia domorum ac moenium per rupes euntia, tum cellaria e vivo saxo alte effossa, ut urbem insignem eo loci stetit nemo dubitare possit; et affirmant incolae, traditum a majoribus, Bojorum veterum idopus, et sedem regiam fuisse multis ante Pragae saeculis; (...)“ (Balbín 1679, Dec. I. Lib. III. cap. VII.)

Obr. 5. Výraznější hradiště se objevila na mapách, zejména vojenských, už v 18. století (Hradec u Stoda na Müllerově mapě z roku 1720)

vypráví, že roku 995 pohané zbudovali hrad Srnobog naproti Klukovicům, ale na mysl měl nepochybně toto hradiště, jež pak v roce 1882 právě na základě Hájkovy „zprávy“ hledal a pro archeologii objevil Břetislav Jelínek. Konečně čtvrtou lokalitu – hradiště na Kozlu u Hostimi naproti Tetínu – spojuje Hájek s pokročilým raným středověkem, s r. 1032: „vojska císařské položila su se na jednom vysokém vrchu, jenž slove Kozel, mezi Hostyní a Tetínem, a tu se okopali, a osypali valy širokými a vysokými“ (Hájek z Libočan 1541, list 110.) Tuto lokalitu znal Hájek nepochybně ze svého tetínského působení; jinak ale byla neznámá a zůstala tak (na rozdíl od předchozích) až do 70. let 19. století, kdy ji pro archeologii znovu objevil M. Lüssner.

Hájkova zásluha spočívá v tom, že jmenovitě uvedl do literatury první české pravěké lokality resp. nemovité památky (i když je bohužel nepopisoval), a to o čtvrt století dříve, než se v oboru movitých památek objevuje – v knize z roku 1562 – vágní konstatování jáchymovského pastora Johanna Mathesia, že v Čechách se nacházejí hrnce vyrostlé v zemi.

Následující renesanční a barokní doba jeho informace přebírala, ale celkem nic k nim nepřidala. I náš nejlepší barokní topograf Balbín, jenž sepsal tolik pozoruhodností Českého království, se omezil na převzetí Hájkovy informace o Závisti; už Kalina z Jäthensteinu se podívoval, že Balbín nevěděl o mimořádně mohutném valovém opevnění u Češova, přestože delší čas žil v nedalekém Jičíně (Kalina 1837–1843, 89v).

1.2. Hradiště v romantickém období archeologie

„Mächtig ragt aus der Vorzeit,
ein Räthsel für spät're Geschlechter,
dort, auf dem Gipfel der Höh',
der heidnische Ringwall empor!“

K. B. Preusker 1841, 100

Čas hradišť nadešel s nástupem romantismu, především romantického historismu, souběžně s rozkvětem obliby hradů a zároveň v jejich stínu. Spíše nenápadné zbytky pravěkých a raně středověkých opevnění v české krajině nemohly jako citové podněty soutěžit se zříceninami hradů, když se navíc nepojily s příběhy konkrétních osob a událostí z dějin; na druhé straně byla však řada těch, kdo cítili jejich specifickou krajinnou i „mytickou“ romantiku, ať už v rámci širšího zájmu kastelologického či vymezeného zájmu archeologického, jakkoli samozřejmě povědomí o existenci hradišť bylo rozšířeno daleko méně. Stejně jako hrady v obraze romantického umění, i hradiště začala být chápána jako „němí svědkové slávy pohanských předků“ nebo místa spojená s vyprávěním kronik od Kosmy až po obecně tehdy přijímané Hájkovy historiky: „ležít na půdě české jako setlelé kosti na velkém bojišti historickém“ (Vocel 1869, 325).

Protože romantická fáze je těžištěm tohoto přehledu, je třeba stručně charakterizovat její podstatu.¹² Spíše než o vymezenou vývojovou fázi jde o myšlenkový proud vznikající koncem 18. století, vrcholící

¹² Kromě citovaných např. Paprocký 1602, I. 32, V. 183–184; Beckovský 1700, 82, 84; Vogt 1712, 108; Dobner 1763, 428; Schaller 1787, 22; Brantl 1837, 22; Kalina 1837–1843, 34v, 72, 111; Olbricht 1857, 3v, a 1865?, 5, 14–14v; Dressler – Kiemann 1867, 196; Vocel 1868, 110; Födisch 1868b, XXXVI–VII, a 1868c, LXXVI–VII.

¹³ Podrobněji o této problematice Sklenář 1983, 50–53; týž 1984, 23–30 a zejména týž 2008.

ve 40. a vynívající v 60. letech 19. století, kdy evropská archeologie prožívá obrat k pozitivismu či možná lépe k artefaktuálně-antropologickému pojetí (na vysvětlení tu není místo). Středoevropský archeologický romantismus má nepochybně zpoždění za keltsko-britským, druidským, rodícím se už hluboko v 18. století, i za galským ve Francii. Zrození moderní občanské společnosti po francouzské revoluci šlo ruku v ruce s utvářením moderních evropských národů a s nacionalismem jako jeho hlavní ideologickou zbraní – to byl pro střední Evropu hlavní činitel. Pro německou jazykovou a kulturní sféru, rozhodující i pro český vývoj, byl typický jazykově-etnický princip, vlastní národům neúplně emancipovaným (na rozdíl od vesměs státních národů západní Evropy). Národní agitace probouzela angažovaný historismus národní i kmenový (germánský, slovanský) jako prostředek ideologizace minulosti: čím slabší jsou etnické/jazykové celky politicky a hospodářsky, tím větší je jejich potřeba náhradních, kulturních zbraní.

Druhou složkou ovlivňující archeologii té doby je romantismus jako kulturní jev – zde zejména zájem o věci výjimečné, tajemné, o malebné krajinné prvky, záliba v symbolice času, pomíjivosti, smrti, nostalgii po ztraceném ideálním světě, také však hledání duše národa, národního charakteru v památkách dávné minulosti, nedotčené národní kultury.

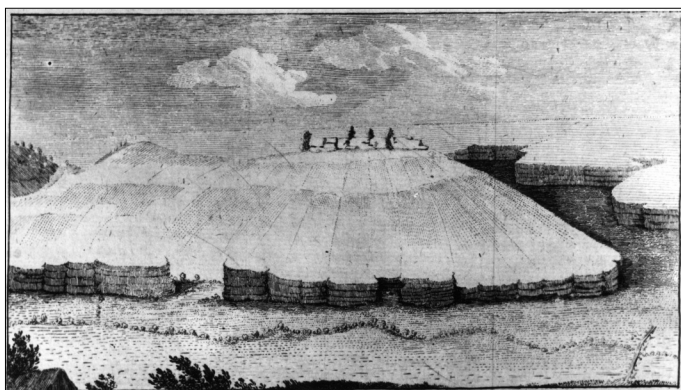
Souběh obou složek vedl k tomu, že vedle tradiční archeologie klasické se začala formovat archeologie „pohanská“ či „domácí“ – pravěká a raně středověká, jež se od 40. let v celé Evropě postupně do konce romantického období mění ze starožitnické záliby ve vědní obor. Vzniká často jako angažovaná „národní archeologie“, vycházející vstříc ideologickým požadavkům etnicko-jazykového společenství, je etnocentrická – jde jí hlavně o připsání co největšího počtu památek vlastnímu národu a doložení jeho práva na obývané území; jeho předky mění ze surových pohanů ve „slavné praotce“ vynikající ctnostmi nad barbarské sousedy: Francouzi oslavují statečné Gally, Němci bojovné Germány, Češi „holubičí“ staroslovanské rolníky. Romantickému pohledu na jejich život byla všude podřízena i věcná interpretace nálezů, omezená v podstatě na náboženské a pohřební úkony s jejich výbavou.

Prameny romantického poznání nejstarší minulosti byly rozmanité: podle Gustava Klemma (1836, VII) to, „*was die Alten melden, was die Ausgrabungen darbieten und was das Volksleben etwa noch enthält*“ – tedy staré spisy antické a středověké, pozůstatky dávnověku v lidové kultuře (folkloru) a archeologické prameny. Do rámce druhé z těchto tří jmenovaných oblastí spadala ještě filologie a zejména toponomastika, přesněji „pohanský“ výklad místních a pomístních jmen. Do třetí pak kromě tradičních hmotných nálezů i nemovité památky v terénu jako nositelé tajemství věků a krajinné romantiky. Tak se do zorného pole archeologie dostala konečně i hradiště, u nichž hrála roli i spojitost s romantickou oblibou hradů (ostatně i jediná jejich forma dosud budící pozornost, spečené valy ve Skotsku ke konci 18. století, byla považována za dávné hrady nebo za výtvořiny přírody). Na západě Evropy ovšem stále zůstávala ve stínu zájmu o megality a římské památky; zásadní převrat znamenala teprve politicky motivovaná láska posledního francouzského císaře Napoleona III. ke starým Gallům a jejich oppidům. Císař už roku 1858 podnítl vznik komise pro sestavení mapy starověké Gallie, sám sepsal dějiny Gallů za Caesara (vydány 1866) a jeho přízní se těšily první výzkumy oppid, vykládaných jako opevněná sídliště-města a útočiště (Gergovia 1860–1864, Alesia 1861–1867, Bibracte od 1865). Významný byl první objev hradby typu *murus gallicus*, učiněný u Murcens roku 1867 a publikovaný o rok později (srov. *Saláč 2011b*, 23). To už i ve střední Evropě doznávalo tradiční romantické chápání hradišť jako pohanských svatyní, obětišť a pohřebních hor.

Romantismus ve středoevropském prostoru děkuje za svůj vznik německému kulturnímu prostředí, a to i v archeologii, která tu byla napřed ve srovnání s východnějšími oblastmi, ať už máme na mysli provinciálně římskou na západě a jihu nebo pravěkou a raně středověkou v jeho severní polovině. A byly to právě romantické důvody, co ji vedlo k prvnímu zájmu o hradiště. Nebylo to hledisko sídlištní (před objevy ve švýcarských „nákolích“ a francouzských jeskyních kolem poloviny 19. století byl tento aspekt zcela na okraji zájmu), nýbrž hlavně myšlenka „obětních a pohřebních hor“, vyslovená Martinem Mushardem už roku 1761, jež v romantismu přitahovala zájem k opevněným výšinným lokalitám. Vyznávali ji „čistokrevní“ romantikové, typičtí pro starší fázi tohoto vývojového úseku a fascinovaní dobou, „kdy na posvátných pahorcích se obětovalo pohanským božstvům, kdy hořely obětní ohně“; život pohanů pro ně začínal i končil modloslužbou, obětováním a obřadným pohřbíváním.

V blízkém Německu byla už známa řada lokalit.¹⁴ Pro Čechy nejdůležitější byla oblast Horní Lužice, kde se hradiště poznávala a zkoumala už přinejmenším od roku 1803. I tady je zkoumali praví romantikové, k nimž patřil např. Karl Benjamin rytíř von Preusker, důchodník v Grossenhainu, a ještě zřetelněji

¹⁴ Neúplný výčet zejména pro zmíněné oblasti má *Wagner 1842*, 711, heslo *Wälle und Ringsel der Deutschen*.

Obr. 6. Nejstarší zobrazení hradiště v archeologické publikaci: Hrádek u Sudoměře (Anonym 1792, příloha)

Obr. 7. Raně romantickou představu „pohanského“ Vyšehradu zachycuje vyobrazení knížete Vojena z doby kolem roku 1820 (rytina podle kresby V. Markovského)

lehlý, ale přitom jednotný obranný systém podél prastaré obchodní stezky z Germanie na daleký Východ s účelem chránit ji a hranice v souvislých liniích (např. Míšeň–Zhořelec); že všechna hradiště ať s valy kamennými, hliněnými či smíšenými byla založena podle téhož plánu, vytvořeného svěbským kmenem Semnonů. Domněnka byla uznávána a jinde napodobována (u nás ji víceméně sdíleli někteří němečtí badatelé – Olbricht, Grueber, a snad o ní uvažoval i Beneš); jasně proti ní vystoupil teprve R. Virchow roku 1878. Další strážlivější archeologové vycházeli z obou skupin a uvažovali, zda hradiště byla především kultovními či útočnými objekty.¹⁵

Pokud už narážíme na lužická hradiště a prof. Virchowa jako vůdčí osobnost následující pozitivistické epochy v Německu, lze připomenout, že právě on berlínskou přednáškou v červenci 1872 a definitivně na světovém kongresu ve Stockholmu 1874 ukázal, že Slovanům mezi Labem a Odrou nepatří pravěká žárová pohřebiště, dosud označovaná jako „vendická“, nýbrž právě hradiště s keramikou zdobenou vlnovkami a značkami na dně; tu označil na základě svých dalších výzkumů jako „Burgwalltypus“, v naší archeologii „typ hradištný“, z čehož J. Eisner mnohem později odvodil pojem „doby hradištní“. Stranou pozornosti dokonce i u nás zůstalo, že už Kalina z Jäthensteinu 1836 na více místech hovoří o spojitosti oběžných rýh a vlnovek na keramice s pozdní pohanskou a pohansko-křesťanskou dobou (Sklenář

F. A. Wagner, praktický lékař ve Schliebenu, vydávající své knihy v Lipsku.¹⁵ Pro ně byl každý nález obětní či pohřební, včetně předmětů vysloveně sídlištních: „Nicht bloss Getreidearten, Eicheln und Fleisch, sondern auch Hausgerät, Schmuck, Waffen, Spielsachen (...) wurden hier geopfert“ (Wagner 1828 o hradišti u Schliebenu, srov. Gummel 1938, 154). U nás k nim patřil především velmi výkonný badatel českých hradišť Franz Olbricht. Archeolog, který by viděl ve zlomcích keramiky na ohrazeném vrcholku doklady sídlení (jako pastor J. L. Haupt na vrchu Landeskrone u Zhořelce v Horní Lužici 1838) činil v té době naprostou výjimku.

Vedle nich se však později objevil i jiný typ – archeologové-důstojníci, kteří viděli hradiště svými očima jako obranná opevnění. V Porýní vynikl August von Cohausen, pevnostní inženýr, jenž (kromě vykopávek na opevněních římského Limitu) už v polovině 19. století prováděl řezy valem na hradištích v pohořích Hunsrück a Taunus; ve druhém z nich jako první objevil a popsal dřevěnou vnitřní konstrukci ve valu a zabýval se otázkou valů spečených.¹⁶ Pruský generál Eduard von Peucker (1860–1864) se zabýval hradišti ve svém díle o dávném německém válečnictví. V nám bližší sasko-lužické oblasti, působil královský saský hejtman Oskar Schuster,¹⁷ jenž navázal na myšlenku štětínského archeologa Heinricha L. Giesebrechta (Gummel 1938, 154) a snažil se dokázat, že hradiště v oblasti mezi Sálou a Odrou tvořila roz-

¹⁵ Preusker 1841 (kap. Die Ringwälle der Oberlausitz, 100–116); Wagner 1828; 1833.

¹⁶ Cohausen 1861 (o něm více úvod k práci Cohausen 1898). Srov. Gebuhr 2007, 68.

¹⁷ Schuster 1869a; týž 1869b; týž 1875; srov. Behla 1888, 40–76.

¹⁸ Klemm 1836, 240, 344 s lit., u nás Kalina z Jäthensteinu – viz níže.

1976b, 83) a že i Vocel znal tento fakt už mnohem dříve, a to podle publikace Lischových materiálů z meklenburských hradišť,¹⁹ z níž Vocel (1855, 54) cituje mj. „*Die Cultur der Wenden lässt sich sicher in den Burgwällen beobachten (...). Die Verzierungen der heidnischen Töpfe welche auf den Burgwällen gefunden werden, bestehen nun fast regelmässig in wellenförmigen Linien (...) oder (...) dicht bei einander stehenden Parallellinien (...).*“

Významná byla i pozornost, kterou Virchow věnoval stratigrafii hradišť (zejména Krampnitz 1881); díky tomu dospěl k závěru, že kultura lužická (resp. popelnicových polí), ležící vždy níže než „hradištný typ“, je starší z obou. To už je ovšem záležitost příštího období.

Tak jako dříve, i nyní zůstávala většina dalších oblastí habsburské říše v romanticky motivované archeologii za Čechami pozadu – právě tak, jako ony za Německem: odraz německé romantiky v tomto směru byl nepatrný jak na Moravě a ve Slezsku, tak i v rakouských zemích, kde Vídeň naopak zachovávala ostražitost vůči nacionalismu, bytostně spojenému s romantismem. Zejména v rakouské části někdejšího Polska (Krakovsko a Halič) se živější archeologická činnost objevila až v 50. letech, zatímco v ruském záboru (Království polském) začíná archeologický romantismus souběžně s českým v prostředí varšavské Společnosti přátel nauk.

Počátky výzkumu hradišť jsou v této oblasti spojeny s osobou Adama Czarnockého (pseudonym Zorian Dołęga Chodakowski), romantického archeologa a etnografa, jenž byl vrstevníkem a jakýmsi polským protějškem V. Krolmuse v propojování obou těchto přístupů a v přenesení těžiště archeologické práce na terénní průzkum, ovšem s větším geografickým rozsahem činnosti (zemřel však už r. 1825); jeho spisek o pohanském Slovanstvu (*Chodakowski 1818*, resp. 1819), známější po svém vydání v roce 1835, byl označen za počátek romantismu v polské archeologii.²⁰

Chodakowski jako první pracoval soustavněji v terénu a hned po skončení napoleonských válek se soustředil na výzkumem dosud zcela nedotčená hradiště na tehdy ruském území od východního Polska po střední a severní Rusko: evidoval je, zhotovoval plány, dokonce je už kolem roku 1820 mapoval; považoval je za náboženské objekty pohanů – obětiště a shromaždiště v míru i ve válce a viděl v nich důmyslnou soustavu, stvrzující shodnou slovanskou kulturu na velkých plochách východní Evropy; kde se dochovaly valy nebo jméno „hradiště“, tam byli podle něho původně Slované

Obr. 8. Karl Benjamin Preusker

Obr. 9. Adam Czarnocki (Zorian Dołęga Chodakowski) – kresba z roku 1818

¹⁹ Jahrbücher des Vereines für mecklenburgische Geschichte 12, 1847, 435.

²⁰ Myšlenky Chodakowského rozvíjel později Szulc 1863; hradišti se zabývali ještě např. J. B. Rakowiecki či W. H. Gawarecki. O Chodakowském *Kostrzewski 1949*, 14; *Maślanka 1965*; u nás *Šafařík 1837*, I. 256–257; *Zap 1842*, v rámci dějin polské archeologie 19. století *Abramowicz 1967*, hl. 23–29.

od řeky Kamy na Urale až k Labi a k Jaderskému moři. (Charakter těchto hradišť je ovšem poněkud jiný než v Čechách: jde převážně o mírně vyvýšené polohy v rovinaté krajině s vrcholkem ohrazeným prstencovým hlinitým valem, takže se běžně popisují jako mohylovité kopce s prohlubní na vrcholu.²¹)

Názory Chodakowského byly v Čechách už od 30. let dobře známy a reflektovány. Nutno dodat, že nehledě na perzekuci po polském povstání pokračoval zájem o hradiště v ruském záboru i nadále, přičemž se do čela dostávalo další významné středisko archeologické práce v litevském Vilně (Vilnius), sdružující ovšem vesměs Poláky jako vyšší vrstvu tamější společnosti; souběžný rozvoj archeologie v příznivějších podmínkách záboru pruského (hlavně Poznaňsko) a rakouského (Halič) věnoval hradištím daleko menší pozornost.

V takto nastíněných podmínkách dospívala i česká archeologie ve vědu. Celkové opoždění vůči západu a některým německým zemím pokračovalo i pozdějším nástupem romantismu; během 30. let 19. století však česká „domácí“, neklasická archeologie (záměrně nikoli archeologie v Čechách, protože čeští Němci zůstávali až do 60. let mimo) zachytila obecný směr vývoje, i ona se do poloviny století změnila ve vědu, čímž se dostala před ostatní oblasti habsburské říše včetně Vídně samé. Byla to především zásluha Jana Erazima Vocela, špičkové vědecké osobnosti; Vocol deklaroval začínající vědu výslovně jako „národní“, zároveň ale ji dokázal zapojit do evropského kontextu – přesto, že jako celek ještě dlouho po svém nástupu zůstávala teoreticky i metodicky v zásadě epigonem německé sféry (jakkoli se vůči ní z národních důvodů neustále vymezovala). A jestliže se romantická archeologie přece jen stávala „národní vědou“, děkovala za to Vocelovu organizátorskému úsilí. I jako vědec vynikl Vocol nad současníky, v odborných snahách úsilí ale samozřejmě nebyl sám a nebyl ani první.

Přechod k vědecké koncepci oboru je spojen už s Josefem Dobrovským, osvícenským učencem, u něhož nicméně už na prahu 19. století pozorujeme prvky archeologického romantismu – pozornost k etnickému určení nálezů, ke Slovanům v dávnověku, k nábožensko-pohřební interpretaci a k ocenění toponomastiky jako zdroje archeologických informací. Český archeologický romantismus však nenavázal na ně, nýbrž (vinou značného časového odstupu) spíše na novější vývoj v Německu; tak jako tam, přešel od střízlivého zemského k nadšenému až nekritickému jazykově-národním vlastenectví, od klasicistního zájmu o dávné předky k romanticko-historickému obdivu.

Typickou ukázkou je kniha Matyáše Kaliny z Jäthensteinu z roku 1836. Má typicky romantický název a také romantický přístup: slovně sice odsuzuje oblíbené spojování všech nálezů s náboženskými a pohřebními úkony, v praxi ale dělá totéž.

Romantickému modelu dávnověku byl podřízen i pohled na hradiště, považovaná už tehdy za významnou součást fondu historických památek: stačí připomenout, že hned v počátcích své existence vydala Společnost Vlastenského museum v Čechách (tedy Národního muzea v Praze) pro své spolupracovníky v terénu tištěné „Ponaučení“, v němž požaduje mj. „podařilé rysy památníků, rozvalin, historicky znamenitých táborů (ležení) a t. d.“, což v tehdejší pojmosloví zahrnovalo i hradiště (Anonym 1823). Jisté je, že probuzený zájem o hradiště se do značné míry pohyboval na vlně obecnějšího zájmu o hrady a užíval také do značné míry dobovou (historickou) kastelologickou terminologii.

Protože existence předslovanského osídlení Čech byla od renesance brána za prokázanou (nehledě na ojedinělé autochtonistické či oba názory směřující pokusy), musel se brát v úvahu i možný předslovanský původ hradišť, jichž si romantikové poprvé povšimli. Teoreticky se v souladu s Caesarovými zprávami připouštěla možnost keltské atribuce, zatímco Germánům byl nárok na hradiště na základě Tacitova líčení jednoznačně a oprávněně upřen. Ojediněle se vyskytlo jeden čas dosti oblíbené spojení mimořádného hradiště u Češova s Avary (s nímž přišel Palacký 1836, 75–76), jinak ale v praxi bylo každé hradiště připsáno Slovanům–Čechům. Možný nesoulad s paradigmatickou představou prostých a mírumilovných rolníků byl vyřešen názorem, že jde buď o města poklidných řemeslníků a obchodníků, nebo místa zřízená k obraně proti Germánům/Němcům, primitivním válečníkům, jejichž útoky museli Čechové často odrazet.

Takto viděli situaci všichni čeští romantikové mladší generace (do té doby a někdy i později přežívala představa vzniklá spojením tradičního názoru a obrazu Rukopisů, že šlo o obětiště na horách, chráněná valy a příkopy, kde se nacházejí zlomky obětních nádob a kosti obětovaných zvířat). Teprve Vocol se jako první pokusil vymezit keltský podíl v českém archeologickém fondu včetně hradišť (Vocol 1865) – jakkoli francouzský výzkum oppid v té době neměl u nás ohlas – a zpochybnit herderovský obraz Slovanstva s jistou hrdostí na to, že Slované byli stejně bojovní jako Germáni; v tom se dobře odráží nárůst sebevědomí české národní společnosti.

²¹ „Horodyszczami a po polsku włościwie Grodziskami nazywają u nas mniej więcej wyniosle kopce mające wierchołek zakłęśły, czym się od włościwych mogił różnią“ (Stronczyński, srov. Abramowicz 1967, 82).

Rok 1836 je rozhodující pro přerod české archeologie ve vědu: současně s Thomsenovou třídobou periodizací a Klemmovou první příručkou „germánských starožitností“ vyšly v Praze tři romanticky zabarvené spisy o českých a slovanských počátcích, totiž první sešity Šafaříkových Slovan-ských starožitností (Šafařík 1837), první svazek Palackého Dějin (Palacký 1836) a první kniha o české archeologii (Kalina 1836), jež nezáměrně do značné míry nahradila nikdy nevydaný druhý díl Šafaříkovy knihy. Ty zahajují období romantické syntézy, končící vydáním Vocelova Pravěku (Vocel 1866; 1868).

Na jeho počátku stojí Matyáš Kalina z Jäthensteinu, jenž ve své zmíněné knize věnoval hradištím jen tolik prostoru, aby umístil zprávy svého švagra Franze Olbrichta, zato ale hned po jejím vydání se na hradiště plně soustředil a zasvětil jim zbytek aktivního života v první polovině 40. let, aby promyslel jejich problematiku a zpracoval ji včetně pramen-ného fondu v monografii, kterou bohužel zdaleka nedokončil. Z jeho současníků vynikl především jeho původní spolupracovník P. V. Krolmus, nejlepší terénní archeolog své doby, jenž se ale na rozdíl od Kaliny o hradiště – kromě tradičních kosmovských lokalit, Levého Hradce či Budče – téměř nezajímal, a pokud ano, vykládal je jako „božiště“ či „proro-čiště“, obydlí pohanských kněží. Naopak Olbricht byl zaměřen takřka výhradně na hradiště, jejichž terénnímu povrchovému průzkumu a popisu věnoval velké úsilí. K hradištím blízko – ačkoli především milovník hradů – měl i Karel Brantl.

Pokud měla zahraniční produkce na tuto první generaci romantiků nějaký vliv, byla to především (středo)německá literatura, kterou dobře znal Kalina; polská práce Chodakowského byla známa také, zejména podle svého 2. vydání z roku 1835, ale Šafařík tuto znalost nijak nevyužil (ač teoreticky význam archeologických památek uznával); z polské produkce tu nacházely ohlas spíše „slovanských starožitností“ se týkající práce W. Surowieckiego či W. A. Maciejowského, u Krolmuse pak spřízněné fantazie T. Wolańského. Ve styku s touto generací byl i ruský zájemce o středo- a východoevropská hradiště I. I. Srezněvskij.

S Kalinou jsou spojeny i počátky soustavného terénního výzkumu – vzhledem k charakteru akcí spíše „vykopávek“ – na českých hradištích. Je pravda, že první podrobný popis hradiště i nálezů na něm podal už Dobrovského současník, kancelista mladoboleslavského krajského úřadu Josef Leopold Wander (později rytíř z Grünwaldu, 1759–1822) v případě Hrádku u Sudoměře (Anonym 1792, srov. Sklenář 2005, 635) a nejstarší zprávy o kopání pocházejí už z roku 1820, kdy poděbradský učitel Matěj Minide (1776–1842), zapomenutý první aktivní zájemce o archeologii českých hradišť, sondoval na hradišti v Libici nad Cidlinou s tamním sedlákem Fr. Kříčkou – a není vyloučeno, že už předtím sondoval na Oldřiši u Předhradí, nebo na Havrani u Vestce, kterou navštívil dokonce už roku 1810 (Sklenář 1982; *tjž* 2011, 159; o Minidem Sklenář 2005, 385), ale tady šlo o izolovaný jev,²² kdežto Kalinovy vykopávky s přítelem F. K. Miltnerem na Slánské hoře 1831 stály na počátku jeho soustavné archeologické činnosti, následovány hned v následujících letech dalšími akcemi jeho i jiných.²³

Závěr činnosti Kalinovy se kryje s počátkem vědecké dráhy J. E. Vocela, reprezentanta druhé a poslední romantické generace, jejíž působení vyplňuje 50. a 60. léta. Ta měla již svoji instituční základnu v Archeologickém sboru Národního muzea, v němž se pod Vocelovým vedením sešlo několik zájemců o výzkum a problematiku hradišť. Vedle spíše externího Olbrichta, jehož působení se po přestávce ob-

Obr. 10. Matyáš Kalina rytíř z Jäthensteinu (olejomalba, Muzeum T. G. M., Rakovník)

²² Krolmus v roce 1819 už navštěvoval Hradsko u Mšena jako lokalitu, ale zřejmě je nepovažoval za hradiště a ještě zde patrně nekopal.

²³ Sklenář 2011, 305; zřejmě také v roce 1831, ne-li o něco dříve sondoval F. A. Vacek s hr. Šlikem na hradišti u Česova – Sklenář 2011, 52.

novuje a dosahuje vrcholu, se v tomto směru vyhranil zejména druhý nejvýznamnější člen Sboru F. J. Beneš, pracující už na vyšší úrovni dokumentační. Teoretičtější syntézu prováděl v té době postupně mimo Sbor působící A. V. Maloch, vycházející ze spolupráce na Heberově díle o českých hradech ve 40. letech. Šedesátá léta jsou jednak svědkem vyvrcholení Benešovy práce a Vocelova vědeckého díla, v němž hradiště hrají významnou úlohu, jednak konečně i nástupu mladé generace českoněmeckých zájemců o tuto otázku, mezi nimiž vyniká na jedné straně s Vocelem a Sborem spolupracující J. E. Födisch, na druhé pak z prostředí nového Spolku pro dějiny Němců v Čechách vycházející, spíše nacionalističtí W. Dressler a J. Kiemann, pak ještě L. Kleinwächter a nejvýznačnější odborná osobnost, historik umění prof. B. Grueber.

V závěru 60. let jedna doba končila a druhá začínala: klasik české romantické „národní archeologie“ Jan Erazim Vocel uzavíral svou vědeckou dráhu souborným dílem o „pravěku země české“ (Vocel 1866; 1868), mladý Julius Ernst Födisch si naopak na stránkách německých periodik v Praze a Vídní svými svody informací z let 1868 a 1872 budoval základnu pro budoucí práci už spíše v duchu nastupujícího pozitivismu (bohužel ji pak nestačil využít). To už je nejen doba znalosti a publikace desítek českých hradišť, ale i polemik o jejich interpretaci. Toto prostředí poskytlo dobrý základ pro pokračování badatelského zájmu o hradiště v éře pozitivismu po roce 1870 (na české straně – německý zájem o hradiště naopak v této fázi brzy téměř vymizel).

Podívejme se nyní podrobněji na činnost jmenovaných i dalších osob tak, jak probíhala od 30. do 60. let 19. století.

1.3. Začátky romantismu ve 30. letech: Šafařík, Palacký, Vacek

Jinde (Sklenář 1976, 5–16) už bylo podrobněji vysvětleno, jak málo přispěly archeologickému poznání knihy Šafaříkova a Palackého z roku 1836(–7), vzdor teoretickému uznání hmotným pramenům z pera obou představitelů české historické vědy. Šafařík, v podstatě spíše filolog, který sice v rozvrhu pramenů k nejstarším dějinám Slovanů (Šafařík 1837, I. 8) zahrnul do výčtu „zříceniny a rummy měst neboli hradišť, valy a násypy“ (a podobně v partii označené Stařiny, I, 414, „valy a násypy, hradiště“), omezil se však na reprodukci závěrů Chodakowského (Šafařík 1837, I. 189) a jejich zpracování odkládal do druhého dílu svých Starožitností, o němž se nerealisticky domníval, že jej sepíše Jan Kollár.²⁴ Později ale Šafařík přece jen projevil zájem o hradiště, když mu I. I. Srezněvskij, jenž roku 1840 psal Václavu Hankovi o hradištích viděných v Lužici a jižním Rusku,²⁵ poslal v příštím roce svůj rukopis „Gorodišča lužickija (...)“ s popisy několika přiložených plánek a stručným zobecněním pozorování.²⁶

Palacký, „čistý“ historik závislý na písemných pramenech, si uvědomil důležitost archeologie pro nejstarší období patrně už při psaní prvního dílu svých Dějin v německé verzi (Palacký 1836) a když se r. 1840 ujal praktického řízení Národního muzea, jeho téměř prvním krokem bylo zřízení Archeologického sboru (1841, resp. 1843). Ostatně už ve svém memorandu „o účelích vlastenského musea v Čechách“ v říjnu 1841 zdůraznil význam pěstování dosud zanedbané „geografické archeologie“, mezi jejímiž památkami na prvním místě jmenuje „staré hliněné valy, šance a opevnění“.²⁷

Ve zmíněné knize se však, pokud jde o hradiště, jen zmínil v kapitole o životě pohanských Čechů, že budovali na horách a v lesích valy a záseky, to ale jenom na základě zpráv historických pramenů o pohraničních zásekách v bojích s Němci, a jedinou v celých Dějinách uvedenou archeologickou lokalitou ze všech tehdy už známých (kromě míst z Kosmových pověstí, jako je Tetín či Libušín, nechápaných ovšem archeologicky) je Češov, o němž Palacký z chabých důvodů soudil, že by to mohl být avarský „hrink“ (Palacký 1836, 75–76); kupodivu ani v českém vydání (Palacký 1848, 95) nic k uvedenému nepřidal. Wogastisburg pak ztotožnil na pochybném filologickém základě s Domažlicemi, aniž by tam či v okolí hledal nějaké pozůstatky.

²⁴ Zmínky o tradičních lokalitách (Levý Hradec apod.) v Šafaříkově díle, uváděných ovšem jen jako historické pojmy, sepisuje Skutil 1940, 36–37.

²⁵ Z Drážďan 1. 11. 1840 – (Hanka) 1840.

²⁶ LA PNP, fond Šafařík, býv. sign. 14 H 36, nadepsán Šafaříkem „O Hradištích. Od I. Srezněvského. 1841“; publikoval Francev 1928, 855–9, tab. I–II.

²⁷ Ueber die Zwecke des vaterländischen Museums in Böhmen, rkp. 20. 10. 1841 – Archiv NM, fond Registratura, kart. 1 (A 3/14): „die in Böhmen erhaltene Spuren und stummen Denkmäler einer grösstentheils unbekanntten Vorzeit: alte Erdwälle, Schanzen und Befestigungswerke ... Natürlich sind von diesen Gegenständen genaue Zeichnungen und Pläne an Ort und Stelle für das Museum aufzunehmen, ...“

Poznatky o mohutných „češovských valech“, jež tradice dosud považovala za husitský tábor, uvedl do oběhu P. František Alois **Vacek** (1779–1854), děkan v Kopidlně a dobově významný historický topograf i archeolog tohoto regionu, spolupracující ve 30. letech s Kalinou z Jäthensteinu. Češov znal už ve 20. letech, sondoval zde roku 1831 (?) s hr. Šlikem a poprvé jej popsal v literatuře (*Vacek 1829*, 31–32); z jeho podnětu vznikl už asi roku 1826 plán Češova, jeden z nejstarších známých plánů českých hradišť,²⁸ bohužel nedochovaný.

Kalinův spis z roku 1836 sdílí s Palackým a Šafaříkem herderovský obraz Slovanů, ale na dobové úrovni archeologie nabízí, co oni opomněli. Poznatek, že je komplementárním doplňkem k pracím Šafaříka a Palackého, platí i v otázce našich hradišť: přestože ani Kalina se o ně dosud příliš nezajímal, přece je to první česká archeologická práce, sepisující (autorovi známé) lokality a předkládající dílčí úvahy o nich.

1.4. Kalina z Jäthensteinu: první vlna zájmu o hradiště

Posuzujeme-li Kalinovo dílo vydané i nevydané jako celek (o něm podrobně *Sklenář 1976*), je zřejmé, že naše archeologie mu vděčí za první systematickou představu o hradištích – nejen jako o archeologických lokalitách, ale už také o jejich původním smyslu, společenském významu stejně jako o struktuře, opevňovací technice či o vztazích k okolnímu prostředí.

Dávný, ale dosud spíše pasivní zájem o archeologii se u význačného pražského právníka Kaliny z Jäthensteinu (1772–1848) plně rozvinul na počátku 30. let, kdy začal spolupracovat i v terénu s dalšími milovníky „starožitností“ – na Slánsku s F. K. Miltnerem, na severním Rokycansku, kde ležel jeho statek Zvíkovec, se zakladatelem Národního muzea hrabětem Kašparem Šternberkem a zejména se zvíkoveckým farářem P. Václavem Krolmusem. Ten jako schopný a již poněkud zkušený terénní archeolog prováděl pro Kalinu většinu průzkumů a výzkumných akcí až do roku 1836. Poté se jejich vztah zhoršoval a vedl roku 1840 ke Krolmusovu nucenému odchodu do Prahy, kde se teprve rozvinul jeho talent terénního badatele.

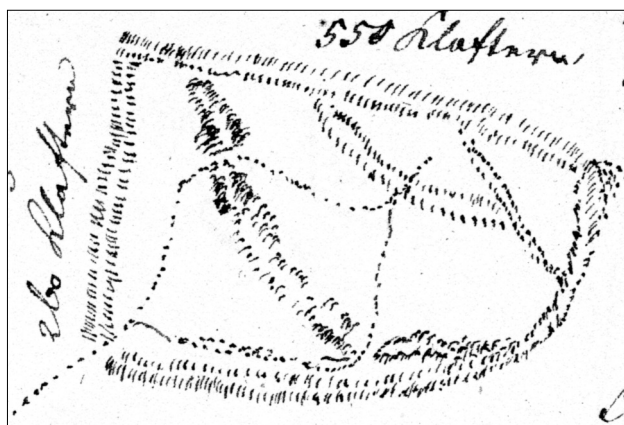
U Krolmuse je zajímavé, že se nikdy výslovně nezajímal o hradiště, i když na některých kopal a některá popsal, dokonce poprvé (např. Zámka u Bohnic v dnešní Praze). U Kaliny to bylo zpočátku podobné, i když jistě zkušenosti měl z návštěv a vykopávek na Hradišti nad Březinou u Radnic (1832 a později) s hr. Šternberkem a Krolmusem. Ještě roku 1835 kopal Kalina na libušínském hradišti, jež ovšem považoval za pohanské obětiště (Libušín známý z pověstí viděl v sousedním středověkém hrádku).

Že v jeho knize z r. 1836 je zachyceno a na příložené první archeologické mapě Čech dokonce samostatnou značkou vyznačeno několik hradišť, která Kalina znal (mapa měla dvojí značky – „hory“, tj. téměř vesměs hradiště, a ostatní lokality), je zřejmě do jisté míry zásluhou jeho švagra Franze Olbrichta, jenž mu dodal informace o řadě opevněných lokalit. Jsou tu tedy jednak hradiště známá přímo Kalinovi v oblastech jeho statků – na Slánsku (Slánská hora, Libušín), Rokycansku a Zbirožsku (Hradiště nad Březinou, Hradiště u Zvíkovce, okrajově Plešivec), jednak jistě či zřejmě dodaná Olbrichtem ze severozápadních Čech (Černovice-Burgberg, Hradišťany, Úhošť, Vlastislav). Výčet je to velmi skrovný ve srovnání s tím, že kniha obsahuje zprávy o 123 výzkumech a nálezech ze 107 lokalit, a dokládá, že zájem o hradiště byl teprve v počátcích. Ponechme stranou, že Kalina sem nezahrnul několik tehdy už známých hradišť, zřejmě proto, že je nepovažoval za hrazená obětiště, ani místa známá z legend a kronik jako Levý Hradec, Budeč, Tetín, jež patrně nechápal jako hradiště-archeologické lokality, nýbrž jako „města“ v duchu kronik (stejně jako naprostá většina romantických archeologů včetně Krolmuse, jenž jim výjimečně věnoval archeologickou pozornost v 50. letech).

Obr. 11. P. František Alois Vacek

²⁸ Téhož roku byl zhotoven pro hr. E. Černína jednoduchý plánek Příkopů u Kdyně (Státní archiv Třeboň).

Obr. 12. Plánek hradiště u Češova (z Pfeifferova dopisu K. Brantlovi – Kalina 1837–1843, 78)

covně. Určitým podnětem pro něj mohlo být vystoupení P. J. Šafaříka, jenž (v rámci příprav k nikdy napsanému druhému dílu Slovanových starožitností?) předkládal 4. 3. 1841 v historickém sboru Král. České společnosti nauk záznamy o lužických a jihoruských (?) hradištích od I. I. Srezněvského²⁹ – kdyby ovšem v této době jeho plán už dávno nedozrál.

Jisté totiž je, že druhý díl své knihy začal Kalina chystat brzy po jejím vydání a už koncem 30. let o tomto záměru informoval své pracovní přátele (K. Brantla, F. Böhma).

Naproti tomu jistým podnětem byl přírůstek poznatků o hradištích, dosažený českou archeologií v nejbližších letech po vydání knihy. Kalina sám to konstatoval poznámkou v rukopisné předmluvě k chystané druhé knize, kde kritizuje nejen dosavadní nezáměr o hradiště, ale i vlastní nedostatečnou pozornost ke hradištím ve svém spise z roku 1836.³⁰ Výmluvné je ostatně srovnání: jestliže v knize z roku 1836 figuruje 8 hradišť (zmíněno je celkem 12, pojal sem ovšem jen ta, která považoval za ohrazení pohanského obětiště či pohřebiště), podle materiálů z let 1837–1843 už jich Kalina znal 34, tedy troj- až čtyřnásobek, a to i když vyřadil valy uzavírající zděné hrady a hrádky i plochy se zděnými základy.

Plán na spis o hradištích v něm musel uzrát brzy po dokončení „Obětišť“, protože už počátkem roku 1837 je datován, byť zřejmě dodatečně, nadpis rukopisu druhého dílu.³¹

Práce sama ovšem vznikala velmi pomalu a nepředstavuje proto souvislý rukopis, nýbrž konvolut materiálů, zpráv o lokalitách, poznámek a dílčích zpracování tematických úseků. O časovém sledu jejich příprav nemáme představu. Určitým vodítkem je Kalinova přednáška v historickém sboru Král. české společnosti nauk 16. 11. 1844: v pojednáních Společnosti je uvedena pouze názvem „über die in Böhmen vorfindlichen heidnischen Schanzen und Wälle“³² s vysvětlením, že text je určen pro pojednání Společnosti (v nichž vyšla už kniha r. 1836).

Právě v té době vycházela (s datem 1845) i první knižní práce Kalinova nástupce v čele české archeologie, o generaci mladšího Jana Erazima Vocela, první systematická příručka oboru; v ní je jednoznačně konstatováno, že Kalina zamýšlí brzy vydat knihu o českých hradištích.³³ Vědělo se o tom

²⁹ „Hr. Šafařík zeigte Zeichnungen von mehreren in Lausitz und Russland zugleich vorkommenden Verschanzungen aus der ältesten Zeit, welche die Russen Gorodiště (hradiště) nennen, mit dem Beisatze, dass sie besonders in Russland häufig vorkommen. – Ritter Kalina bemerkte, dass die in Böhmen oft vorkommenden kleinen Rundschanzen mit den vorgelegten Zeichnungen der russischen sehr übereinkommen, dass aber auch lange Linien-Schanzen in Böhmen vorhanden seien, und dass die höchst grossartigen Rundwälle nordöstlich von Kopidno [Češov – K. S.] (...) am merkwürdigsten seien.“ *Abhandlungen der k. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften* V.2, s. 11. – Viz pozn. 26.

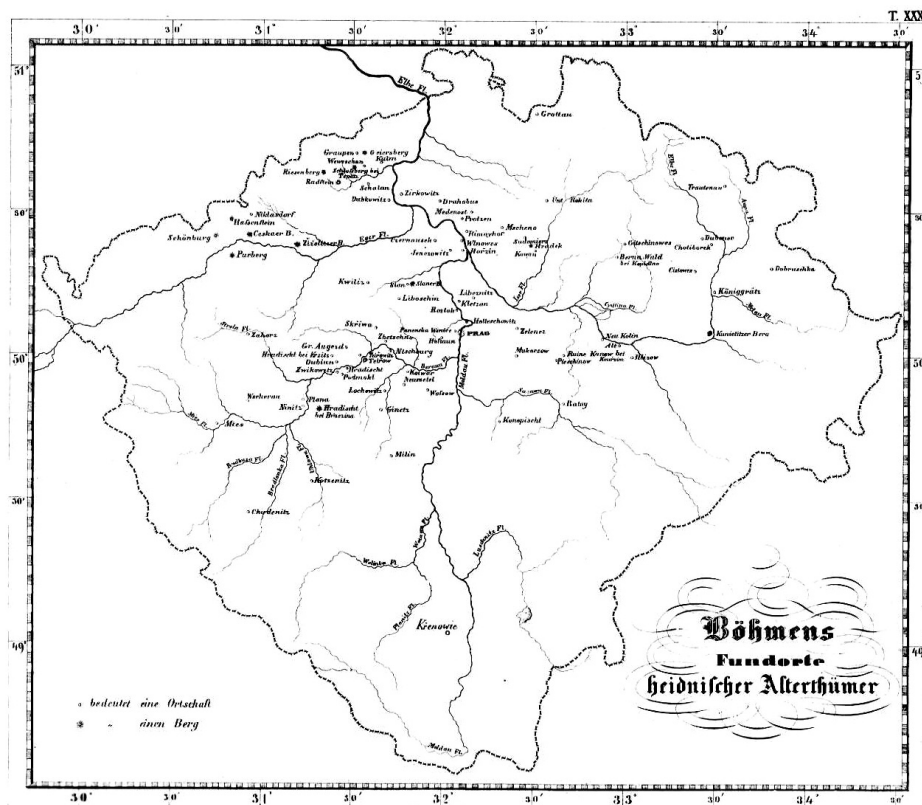
³⁰ Kalina 1837–1843, 98a: „(...) ich muß mich selbst darüber anklagen, daß für mich bei Bearbeitung meines im J. 1836 über Böhmens heidnische Opferplätze, Gräber und Alterthümer herausgegebenen Werkes, nur jene Schanzen interessirten, auf welche ich durch entdeckte unterirdische Alterthümer als Einfassungen heidnischer Opfer- oder Begräbnisplätze aufmerksam wurde. Seit diesem Jahr aber gewannen diese Erd- oder Steinwälle auch für sie allein betracht, bei mir ein Interesse, durch eigene Reisen und durch die Mittheilungen wissenschaftlicher Freunde überzeugte ich mich, daß Böhmen ungeachtet die Spuren vieler solcher Wälle ganz verschwunden sind, noch immer eine bedeutende Anzahl derselben, und mehrere von einer Größe habe, die in Deutschland bisher, nach den zahlreichen über diesen Gegenstand erschienenen gedruckten Schriften zu schließen, nicht vorgefunden wurde.“

³¹ „Angefangen 1837 Frühjahr“ – Kalina 1837–1843, list 2.

³² *Abhandlungen der k. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften* V.3, 1844, 16.

³³ „Ein ausführliches Werk über alte Wälle und Umschanzungen in Böhmen gedenkt in Bälde der thätige Alterthumsforscher Dr. Kalina von Jäthenstein herauszugeben“ (Vocel 1845a, 23).

Obr. 13. První archeologická mapa Čech (Kalina 1836, příloha) nezachycovala ještě hradiště jako kategorii, ale nejčastěji pod značkou „hora“

i v blízkém zahraničí, jak svědčí např. poznámka o přípravě Kalinova druhého dílu v knize saského archeologa Christiana Kefersteina (*Keferstein 1846*, 123).

Zřejmě mělo jít o jakési shrnutí jeho i cizích dosavadních poznatků, o popisy hradišť provázené vyobrazeními a plány. Jistou představu o záměru poskytuje přichystaná předmluva, podle níž šlo autorovi o to, „jene Wälle und Schanzen anzuführen und nach ihrer Größe, Bauart, und Inhalt (...) zu beschreiben, welche theils ich selbst entdeckt oder wenigstens besucht und untersucht, theils aus den Mittheilungen meiner Freunde kennen gelernt habe. Meine Leser sind dann im Stande meine Meynung strenger zu prüfen, so wie ich in der Hinweisung auf die geschilderte Beschaffenheit dieser Wälle Beweise für meine Meynung finden werde.“ Věřil, „daß meine Leser aus den von mir beschriebenen, und wo es nöthig ist durch Abbildungen versinnlichten Wällen sich einen deutlichen Begriff von diesen verschiedenenartigen Ueberresten der Vorzeit zu machen im Stande seyn werden. Möchte ich auch so glücklich seyn in Ihnen den Eifer zu wecken, die Spuren solcher Werke zu verfolgen, und die entdeckten allgemein bekannt zu machen, oder nur in der Beschreibung und Abbildung zu diesen Zweck mitzuthemen!“ (*Kalina 1837–1843*, 97b.)

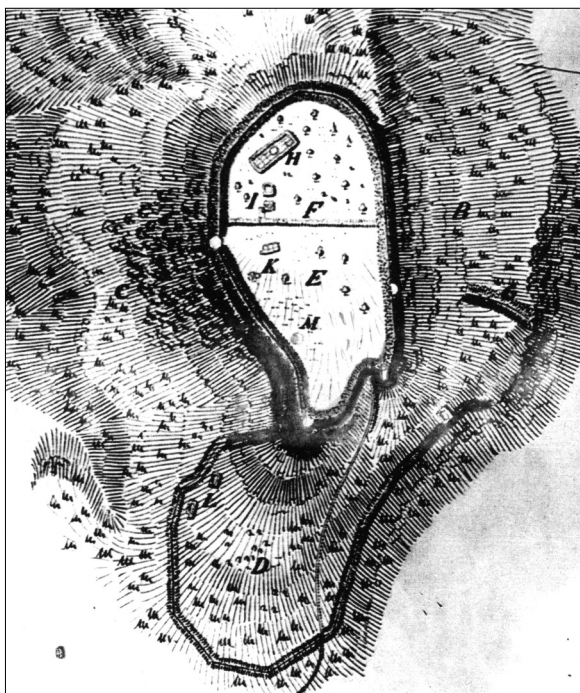
Tato naděje se však nesplnila. Druhý díl, podobně jako Šafaříkův, se nikdy nedočkal vydání. Stáří, nemoci a postupná ztráta zraku oslabily Kalinu počínaje rokem 1845 (kdy se vzdal advokátní praxe) natolik, že práce postupně uvázla (ostatně data, která se v jeho rukopisech vyskytnou, nepřekračují rok 1843) a v roce 1848 téměř osmdesátiletý badatel zemřel, aniž stihl uspořádat svůj rukopisný materiál. Ten se díky Vocelově intervenci dostal z pozůstalosti do Národního muzea (1851), kde byl nadále uložen v knihovně, aniž do něj zřejmě kdokoli nahlédl – také byl nepřesně označen pouze jako materiál a dodatky ke knize z roku 1836 (*Bartoš 1926*, 74). S Literárním archivem NM byl v roce 1953 předán nově vzniklému Literárnímu archivu Památníku národního písemnictví, kde je jako osobní fond Kalina z Jäthensteinu uložen dodnes.³⁴

Upozornil na něj teprve autor tohoto článku, nejprve v rozmnoženém sborníku (*Sklenář 1975*), pak podrobným rozbohem v monografii o Kalinovi (*Sklenář 1976*, zejména 63–70) a nedávnou publikací obecné partie o hradištích z tohoto souboru (*Kalina 2007*).

Osnova celé práce měla mít patrně tuto podobu:

a) „Zur Vorrede“ – předmluva (list 6–7) ve formě provolání proti ničení starožitností. Pokud můžeme předpokládat strukturu obdobnou prvnímu dílu, následovaly by

³⁴ Dále je citován jako *Kalina 1837–1843*, ukázky v příl. 1; dodatečné číslování listů bylo kdysi provedeno mechanicky, většinou bez ohledu na textové celky. V následujícím textu jsou rubové strany listů označeny písmenem v (1–1v).

Obr. 14. Plán Hradiště nad Březinou od K. Brantla (1837 – Kalina 1837–1843, 75)

e) závěry o účelu a významu hradišť – jen zlomky, především nedokončená úvaha „Zu welchem Zweck haben unsere heidnischen Vorfahren die Wälle und Schanzen erbaut?“, vzniklá zřejmě ve spojitosti se zpracováním češovského hradiště (list 103–106, publ. Sklenář 1976, 115–116, s překladem Kalina 2007 – zde s. 27 i Kalinovo třídění hradišť, nejpodrobnější ze všech dobových pokusů).

Zdroje této práce byly v podstatě trojího druhu. Za prvé už zmíněné vlastní průzkumy a výzkumy. Na Březinu, odedávna mu z hradišť nejbližší, se vrátil ještě po Šternberkově smrti, v létě 1840 byl na hradišti snad už po desáté, a od podzimu 1837 měl k dispozici jeho plán, nakreslený přítelem Karlem Brantlem (Kalina 1837–1843, list 75). V lednu 1841 se pokusil identifikovat je s Kosmovým hradem na hoře Osecca přednáškou ve Společnosti nauk (Kalina 1843, srov. Sklenář 2002).

V přípravách na druhý díl jeho knihy však sehrál hlavní roli Češov, tehdy jednoznačně největší známé hradiště v Čechách, Palackého avarský hrnk. Kalinu sem přivedl přátelský vztah s generálem hrabětem Františkem Šlikem a zejména s jeho sestrou hr. Eliškou (Elise) Šlikovou (1790–1855), známou osobností pražského kulturního života a první ženou aktivní v české archeologii. Jejich rodinné sídlo v Kopidlně posloužilo Kalinovi v létě 1837 jako základna pro poznání okolí a zejména češovského hradiště (tam tehdy i sondoval, ovšem s nepatrnými výsledky³⁶). Hluboký dojem z této dosud mohutně opevněné lokality, jejíž zpracování snad Kalina původně zamýšlel umístit jako samostatné pojednání do spisů Společnosti nauk, se jistě významně podílel na předsevzetí zpracovat česká hradiště. Dalším místem, kde Kalina (při dalším pobytu v Kopidlně v říjnu 1838) sondoval, byly čtyřúhelníkové valy u Markvartic.³⁷

Druhým hlavním zdrojem informací byly příspěvky spolupracovníků, jimž je věnována příští kapitola, a třetím, ovšem pouze srovnávacím a významným hlavně pro vyhodnocení a závěry, byla zahraniční archeologická literatura. Šlo především o literaturu německou, tehdy už dosti četnou a našim archeologům zeměpisně i jazykově nejbližší a také nejlépe dostupnou (rakousko-německá na tom byla podobně jako česká – prakticky neexistovala). Šlo především o Sasko a v jeho rámci zejména o Horní Lužici, v té době nejlépe zpracovanou, pokud šlo o hradiště (tradice byla delší – už roku 1803 vyzýval časopis Lau-

b) popisy jednotlivých hradišť včetně polohy, stavebních vlastností, účelu, archeologických nálezů a případných historických vztahů; největší celky tu představují materiály – v různém stupni od poznámek až k definitivnímu zpracování – o Češově (list 18–36, 50v, 57–58, 71–74, 78, 89v, 97, 105 – nepubl.),³⁵ Hradišti nad Březinou (list 37 – dopis V. Pauka 1840, publ. Sklenář 1976, 120; list 34, 43v, 47, 67, 71v, 75, 96v – nepubl.), Libušíně (12–13, 73, 95v – zčásti publ. Sklenář 1976, 122–123), Přistoupimi (list 84–88, publ. Sklenář 1976, 118–120, s překladem Týž 2005b) nebo o čtyřúhelníkových valech u Markvartic (17, 34v, 61–63, 72 – zčásti publ. Sklenář 1976, 117–118);

c) „Allgemeine Bemerkungen über heidnische Schanzen und Wälle“ – úvod o vývoji bádání, o obecném charakteru hradišť a jejich třídění ve dvou nedokončených konceptech, z nichž starší je patrně text nadepsaný uvedeným titulem (list 39–52v, publ. jako Kalina 2007, 6–10, překlad 19–22), obdobný text bez titulu je poněkud odlišně a zdá se definitivněji zpracován (list 89, 98, 90–97, 212 – publ. Sklenář 1976, 111–115; Kalina 2007);

d) pokusy o třídění hradišť podle tvaru, způsobu zbudování či účelu: jednak list 59, pak zlomek textu s tříděním poněkud odlišným (list 77, 80);

³⁵ „Češovských valů“ se ale týká i jediná stručná tištěná zpráva, kterou Kalina podal v rámci příprav druhého dílu (Kalina 1838, publ. Sklenář 1976, 126).

³⁶ O tom blíže Kalina 1837–1843, 35v; souhrnně pak tamtéž 97: „Bei grossen Wällen ... können immerhin unter der Erde nicht Alterthümer verborgen liegen, wenn man auch auf 10–20 Punkten vergeblich nachgegraben liess.“

³⁷ O všech těchto aktivitách podrobněji Sklenář 1976, 52–55.

sitzische Monatschrift k jejich popsání a ještě téhož roku už přinášel příspěvky). Kalina tu znal a využil především práce G. F. Klemma (*Klemm 1835, 1836*), pak Bernharda Cotty (*Cotta 1837, 1839*)³⁸ a zejména korespondenčně i duchovně spřízněného Karla Benjamina Preuskeru (*Preusker 1838, 1841*, soupis hradišť v *Lausitzisches Magazin 1827, 543–560*),³⁹ dále práce Schulzeho, Rösche, Schiracha, Worbse, Reicharda či Böhlanda. Sledoval články a zprávy v odborněji zaměřených časopisech, jako byl *Lausitzisches Magazin* s příspěvky o hradištích a jejich výzkumu již od samého počátku 19. století, či jeho pokračování *Neues Lausitzisches Magazin*, kam on sám i Krolmus přispívali. Mezi jeho rukopisy je i list s bibliografií, nadepsaný *Oberlausitzische Schanzenliteratur* (*Kalina 1837–1843, 54*).

Podobný vztah měl (tak jako jeho spolupracovník Brantl) k Voigtlandskému archeologickému spolku v těsném sousedství nejzápadnějších Čech, k jeho Ročenkám a časopisu *Variscia*. Pro další srovnávací materiál se obracel k literatuře širšího Saska (*Adler 1836; Wächter 1841*),⁴⁰ řidčeji hledal protějšky v Durynsku či v Bavorsku. Výjimečně citoval literaturu anglickou.⁴¹ Na východnější, slovanské souvislosti v jeho pracích kupodivu nenarazíme, třebaže např. činnost I. I. Srezněvského zcela nepochybně znal a k polským či ruským hradištím již určitá literatura existovala.

Tyto občasně vztahy sice nelze přeceňovat, přece však můžeme říci, že díky jim (když si odmyslíme ojedinelou archeologickou tematiku v zahraničních vztazích J. Dobrovského či P. J. Šafaříka) byl Kalina prvním českým archeologem komunikujícím pravidelněji se zahraničím – i když ne ještě badatelem mezinárodního formátu, tím byl teprve Vocel.

Zásadní nevýhodou pro budoucí výzkum byla okolnost, že Kalinova práce zůstala vcelku neznámá, i když měl určité příležitosti, jak své názory a výsledky zveřejnit netištěnou formou (např. zmíněnou přednáškou ve Společnosti nauk v roce 1844). Do povědomí oboru ale příliš nepronikly, jinak by Vocel (*1869, 322*) nemohl v této souvislosti charakterizovat Kalinu jen tím, že se sice o některých hradištích zmínil v knize z roku 1836, ale nepokusil se o podrobnější zkoumání.

1.5. Kalinovi současníci a spolupracovníci: Miltner, Brantl, Zippe, Pachtl a další

To ovšem není tak docela pravda; záleží na tom, jak budeme posuzovat Slánskou horu (zvanou tehdy i Křížový vrch). Tato výrazná izolovaná hora vulkanického původu byla podle pozdějších poznatků nepochybně hradištěm, jehož opevnění však bylo už víceméně zahlazeno obděláváním temene. Jako „pohanské“ místo s hojnými povrchovými nálezy ji poznal V. Krolmus, přes jeho přítele se o ní dověděl vrchní na panství na nedalekém Smečně

Obr. 15. František Karel Miltner

³⁸ Gustav Friedrich Klemm (1802–1867), saský královský knihovník, sekretář spolku Königl. sächsische Verein für Erforschung und Erhaltung vaterländischer Alterthümer v Drážďanech. – Bernhard Cotta (1808–1872), pozdější slavný saský geolog a mineralog, profesor báňské akademie ve Freibergu, pro niž prováděl průzkum Horní Lužice; své pojednání „*Uiber gewisse, ringförmige Erdwälle und andere aus Schlacken bestehende Wälle in der Oberlausitz*“ zaslal Hornoluzické společnosti nauk v roce 1838 – viz *Kalina 1837–1843, 79*.

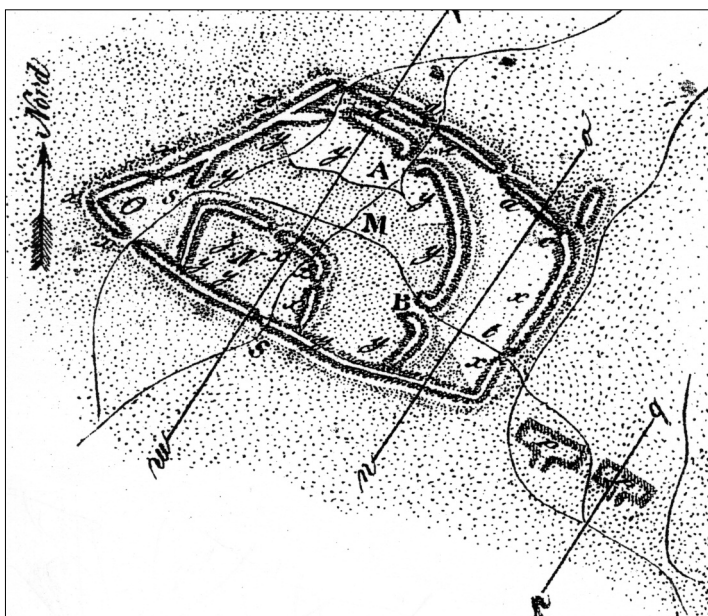
³⁹ Karl Benjamin Preusker (1786–1871), saský královský důchodní z Grossenhainu u Míšně, rytíř Řádu za občanské zásluhy, zakladatel první veřejné knihovny v Německu (o něm *Heerde 1986; Butz – Klecker 1988; Reuter 2007*). *Kalina 1837–1843*, list 59 má pozn. „*Uiber heidnische Schanzen schrieb ich an H. Preusker 21. 9. 839*“, jde zřejmě o koncept třídění hradišť, zasláný Preuskerovi (publ. *Sklenář 1976, 116–117; Kalina 2007*). Preusker už v 1. verzi svých *Oberlausitzische Alterthümer* (1827) sepsal 39 hradišť, ale blíže se jimi nezabýval.

⁴⁰ Georg Wilhelm Adler (1788–1858), saský přírodní léčitel a archeologický sběratel, jehož práce byly promíšeny fantazií. – Johann Karl Wächter (1773–1846), královský lesní rada v Hannoveru.

⁴¹ Kemble, J. M.: *The runes of Anglo-Saxons* (1840) – šlo ovšem o autora působícího v Německu.

Obr. 16. Slánská hora nad městem Slaným (vlevo) – kresba z roku 1825

Obr. 17. K. Brantl: plán hradiště u Češova (1841)

1863), známého mineraloga, petrografa a geologa⁴³ a v letech 1824–1835 jednoho z prvních dvou stálých odborných zaměstnanců Národního muzea, který v této době pro hr. Šternberka popsal a vyhodnotil objev hradiště u (Plzně-)Bukovce s prvním objevem „spečených valů“ v Čechách (Zippe 1838) a poté – zřejmě na základě vlastních geologicko-mineralogických průzkumných cest – podal rukopisné zprávy o lokalitách, které patrně sám pro archeologii objevil: o hradištích na Kněží hoře u Katovic, na Věnci u Lčovic, na Třemšíně a (keltském oppidu) u Třísova.⁴⁴

Sám Kašpar Maria hrabě ze Šternberka (1761–1838), Kalinův generační současník, s ním přímo nespolečně pracoval, přesto ale se ve 30. letech aktivně zajímal o archeologii a hradiště, což je málo známo

František Karel Miltner,⁴² slánský rodák, jenž zde po roce 1829 prováděl povrchový průzkum, místy i sondoval a zejména sem přivedl Kalinu. Ten zde kopal na více místech v říjnu 1831 a dubnu 1832 a usoudil, že jde o místo původně ohrazené valy – na to ovšem soudil hlavně podle zčásti dost vysokých, místy na suchu vyzdívávaných teras na zemědělsky obdělávané jižní a východní straně temene, zatímco skutečné opevnění z doby bronzové zjistily až pozdější výzkumy (Kalina 1836, 3, 15–30; *týž* 1837–1843, 72v, 95 – cituje Sklenář 2011, 305). I když ji na tomto základě považoval za hrazené obětiště, byla Slánská hora prvním hradištěm, s nímž se seznámil.

Později, v době příprav spisu o hradištích, nemohl samozřejmě stárnoucí, ale přitom dosud právnicky praktikující Kalina nést celou váhu potřebného terénního průzkumu sám. Jestliže v „Obětištích“ 1836 zjistíme zásadní podíl pouze u dvou osob – Krolmuse při blízkých výzkumech na Zvíkovecku a Olbrichta při vzdálenějším průzkumu, ke druhému dílu přispěla celá řada spolupracovníků či přispěvatelů. Samozřejmě už mezi nimi nenajdeme Krolmuse, rovněž ne Miltnera, s nímž Kalina dříve kopal v okolí Slaného, a kupodivu ani Olbrichta, který se nepochybně začal na hradiště specializovat ještě dříve než Kalina (možná i on jej ke spisu o hradištích podnítil), řadu jich objevil, pak se ale odmlčel a vrátil se k nim až po Kalinově smrti.

Zato přibyli noví přispěvatelé, jejichž dodané rukopisy v Kalinově souboru nacházíme. Vedle už připomenuté hraběnky Šlikové jmenujme především Franze Xav. Maxmilianu Zippeho (1791–

⁴² 1797–1874, panský úředník, archeolog a numismatik, „jediný muž, jenž tu pravého Čecha reprezentuje“ (Květy 1847); v 50. letech jako krajský hejtmán v Písku zachránil obsah časně laténské mohyly z Hradiště u Písku. O něm Miltner 1875; Sklenář 2005, 384.

⁴³ F. M. Zippe, profesor pražské polytechniky a pak od 1850 vídeňské univerzity, zakladatel mineralogických sbírek Národního muzea, autor geologických úvodů k dílům Sommerovy topografie Čech a k Palackého Dějinám (1836). O něm Sklenář 1989, 120; *týž* 2001a, hl. 100–101; *týž* 2005, 653 s lit.

⁴⁴ Text rukopisu (Kalina 1837–1843, 83) cit. Sklenář 1976, 120.

(*Sklenář 1989*). Kalinu znal jako „sousedu“ od r. 1808, kdy převzal rodinné panství Radnice-Darová, ale i ze Společnosti nauk a Vlastenecko-hospodářské společnosti. Přímo nad jeho venkovským sídlem v Březině se zvedalo Hradiště, kde s Kalinou a Krolmusem vícekrát kopal, další akcí byl zmíněný výzkum na hradišti u Bukovce. Sluší se doplnit, že tak jako Krolmus pro Kalinu, vedl pro Šternberka terénní práce Václav **Pauk** (1788–1844), ředitel jeho radnického panství a dolů v břaském revíru, praktický montanista, rovněž s aktivním zájmem o archeologii (spolupracoval i s Kalinou).

Podrobnější zmínku si však zaslouží Karel F. **Brantl** (1804–po 1868), věkem patřící už spíše do druhé generace romantiků; je pravda, že na rozdíl od Kaliny a zejména od Olbrichta nebyl už ovlivněn romantickými představami starožitníků o pohanství tolik jako herderovsko-kollárovskou interpretací odvěkého národnostního zápolení Čechů s Němci, jak ji nacházel u Palackého a Šafaříka. Inženýr správy císařských silnic v Doksech a pak v Novém Boru byl původní kvalifikační technik, kreslíř a litograf. Stručně jeho působení vystihl P. Karel Alois Vinařický, kněz a spisovatel, jemuž romantický zájem o nejstarší historii a její památky nebyl cizí: „milovník starobylosti a výborný kreslitel zaměstnává se mimo svých povinností ouředních popisováním našich vlastenských hradů a zpytováním našich starobylých památek vůbec.“⁴⁵ Dosáhl v tom směru drobnými brožurkami a časopiseckými příspěvky jistě proslulosti (spolupracoval např. na Heberových Hradech v polovině 40. let jako stavební inženýr společnosti státních drah v Praze) a díky jí i svým stykům s podobně zaměřenými „starožitníky“ (v tomto případě jím byl společný Kalinův i jeho přítel, žitavský děkan Christian Adolf Pescheck) se stal členem Hornolužické společnosti nauk v tehdy saském Zhořelci (Görlitz), po rozšíření původního Archeologického sboru Národního muzea koncem 40. let i jeho členem (dopisujícím, protože tehdy už působil ve Vídni). Přispíval i do ročenek Voigtlandské společnosti pro výzkum starožitností v Hohenleuben, jejímž byl také přesporním členem – zejména informativním článkem o českých hradištích (*Brantl 1837* – viz příl. 2).

S Kalinou udržoval přátelské styky, spíše asi z vlastní iniciativy,⁴⁶ navštěvoval jej i na Zvíkovci a roku 1837 pro něj nakreslil plán Hradiště nad Březinou. Navštívil i další hradiště (Úhošť, Hradišťany, Češov, patrně i Libici, Libušín, Vlastislav, Vladař, Hradiště nad Závistí, Budeč). Češovské valy zaměřil a zakreslil už roku 1838 a později svůj plán uveřejnil (*Brantl 1841*). V jakém poměru byl tento elaborát k plánu vytvořenému už v polovině 30. let nejspíše z podnětu gen. hr. Šlika vojenským zeměměřičem, nadporučíkem či setníkem c. k. myslivců von Andolissem (Antolicelem), nevíme, protože tento plán není znám.

Obr. 18. Franz Xav. Maximilian Zippe

Obr. 19. Kašpar hrabě ze Šternberka

⁴⁵ V dopise příteli P. Antonínu Markovi, faráři v Libuni, 6. 6. 1837 – *Red. 1887*, 254.

⁴⁶ Jeho dopisy Kalinovi z let 1836–39 v Literárním archivu PNP, fond Kalina z Jäthensteinu.

Určitý podíl na přípravě Kalinova díla měl i nejznámější soukromý archeologický sběratel té doby Josef **Pachl** (1800–1853), inženýr zemského stavebního ředitelství v Praze, o jehož aktivní archeologické činnosti bylo dosud málo známo;⁴⁷ i jeho objevy z roku 1842, o nichž podal Kalinovi zprávu, pocházejí z jižních Čech: jednak raně až vrcholně středověké, tehdy ovšem za pohanské považované hradiště Hrádek u Zborov,⁴⁸ za druhé pak „pohanské“ opevnění u Čejetic, kde ale šlo ve skutečnosti o vrcholně středověké tvrziště (Sklenář 1998). Obě lokality však Kalina předběžně zpracoval jako hotový text pro budoucí knihu.⁴⁹

Z panství Smečno u Slaného, k němuž měl Kalina blízký vztah díky letité archeologické spolupráci s F. K. Miltnerem, pocházejí zprávy nadlesního Karla **Krämera** z roku 1843, Miltnerem zřejmě zprostředkované a na jakési Kalinovy dotazy odpovídající – popis hradiště Libušína⁵⁰ a zaniklé středověké vsi Svídny u Malíkov. (Tyto pozůstatky byly původně považovány za „pohanské“ hradiště a jako takové je měl pro Kalinu nakreslit a popsat litoměřický historický malíř s archeologickým zájmem Johann Gruss, k tomu ale patrně nedošlo; Krämer už správně rozpoznal jejich skutečný význam.) Dále uveďme P. Vincence **Bradáče** s jeho podrobnou zprávou o hradišti u Přistoupimi,⁵² a jakéhosi Pfeiffera (snad děkana Karla Wilhelma Pfeiffera, člena lužické společnosti nauk ve Zhořelci?), z jehož dopisu Brantl překreslil pro Kalinu další plánek valů u Česova (Kalina 1837–1843, 78).

Mimo Kalinův okruh zůstal naproti tomu Josef Vojtěch **Hellich** (1807–1880), význačný malíř-portrétista, jenž se díky přátelství s Palackým stal v roce 1842 prvním profesionálním archeologem v Čechách, kustodem právě osamostatněné sbírky starožitností v Národním muzeu. Pobyl tu jenom pět let, ale stačil se zapsat do dějin oboru několika způsoby. Jakkoli výzkum hradišť k nim nepatřil, přesto i on zaslouží zmínku kvůli několika lokalitám, kterých se dotkly jeho průzkumné cesty v letech 1842–1846: ponecháme-li stranou sporné sběry na Slánské hoře, jde o Zadní Hrádek u Skalska, který (v souvislosti s prvním institucionálním archeologickým výzkumem v Čechách – na Skalsku 1843) Hellich nejen obsažně popsal, ale i nakreslil, a o čtyřúhelníkové valy u Markvartic, jejichž první plán zhotovil v roce 1844;⁵³ tehdy také vyměřil a nakreslil plánek středověkého okrouhlého tvrziště v Údrnicích u Libáně na Jičínsku, jež vykládal jako pohanský posvátný háj nebo obětiště.⁵⁴ V první příručce české archeologie, kterou zanechal jen v rozpracovaném rukopisném stavu, se chtěl zabývat i hradišti; zbyla jen poznámka v nástinu obsahu: „*Lager und Verschanzungen, ob solche blos Erdaufwürfe oder gemauert u. deren Situationsplan, als Beispiel die Wälle hinter Gitschin bei Miličowes*“, tj. Česov (Sklenář 1980, 221).

1.6. Padesátá léta: Maloch a Olbricht

Nadějná spolupráce skončila v polovině 40. let spolu s pracovní aktivitou Kaliny z Jäthensteinu, definitivně pak s jeho odchodem v roce 1848. Tento rok a léta nejbližší příští pak nepřála vědecké činnosti; teprve s bachovskou „normalizací“ se vše vrátilo do starých kolejí a roku 1851 byl obnoven Archeologický sbor NM se starým jednatelem Vocelem a převážně novými členy, teprve rozvíjejícími činnost. Za této situace udržovali linii zájmu o česká hradiště dva badatelé, navazující na svoji starší práci.

Ač samozřejmě byli oba opět amatéři (když právě v těchto letech nebyl v Čechách zase žádný profesionál), odbornější přístup projevoval nepochybně Antonín Vánkomil (Zefyrin) **Maloch** (1823–1880),

⁴⁷ O něm podrobně Sklenář 1996.

⁴⁸ Kalina 1837–1843, 64; Sklenář 1976, 65; *tjž* 1996, 6–7, 25–26, obr. 10; *tjž* 1998. Pachlovy plány obou zmíněných lokalit z tohoto souboru zmizely, zborovský se však podařilo najít s poznámkami J. E. Vocela v jeho pozůstatosti (dnes je uložen v Archivu NM, fond Archeologický sbor, kart. 4, č. 360).

⁴⁹ Kalina 1837–1843, listy 64–65, 68.

⁵⁰ Kalina 1837–1843, 12–13; text cit. Sklenář 1976, 121–123.

⁵¹ Kalina 1837–1843, 14–15; Sklenář 1972b; *tjž* 1973.

⁵² Bradáč byl později administrátorem fary v Přistoupimi (1851–1852), farářem v nedalekých Skramníkách a nakonec kanovníkem kapituly svatovítské. Text (Kalina 1837–1843, 77) cit. Sklenář 2005b.

⁵³ K Hrádku Sklenář 1980, 171–173, text zprávy 213–214, kresba tab. 15; Markvartice: tamtéž 175–176, tab. 16; Sklenář 1999.

⁵⁴ „*Aller Wahrscheinlichkeit nach dürfte es ein heidnischer geheiligter Hain oder Opferplatz gewesen seyn*“ (v popisu plánu – o něm Sklenář 2000b). Tady nejspíše působily výklady Chodakowského o okrouhlých hradištích v Haliči a dále na východ – viz výše. – Ještě v r. 1860 při restaurátorských pracích v klášteře Marijina Hwězda/Mariensteru v Horní Lužici kopal Hellich na tamním hradišti u Panschwitz-Kuckau, o čemž ale nevíme nic bližšího (Sklenář 1980, 176–177).

⁵⁵ O něm Honl 1970; Francek 1981; Sklenář 2005a, 359; Peroutková Matějková 2011.

středoškolský profesor, autor první (neuskutečně) myšlenky katalogu českých hradišť.⁵⁵

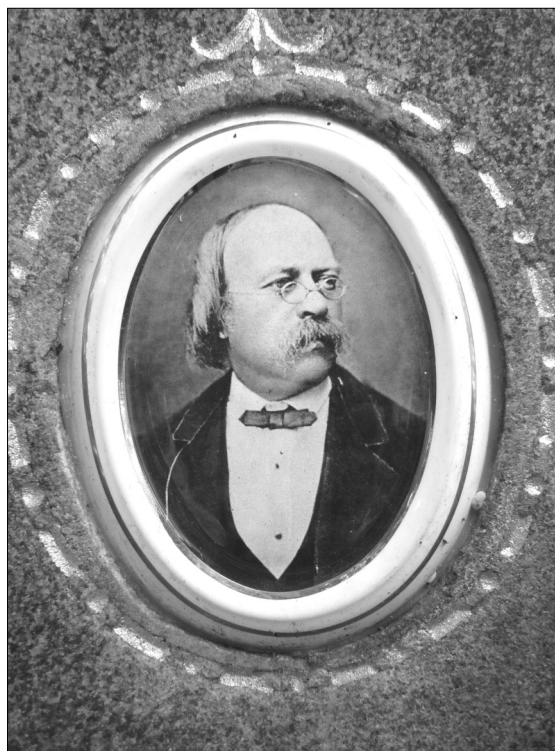
Už za studií na univerzitě v Praze spolupracoval s F. A. Heberem na jeho díle o českých hradech od 3. až po 7. díl, který po jeho smrti 1849 dokončil. Byl k tomu poměrně dobře kvalifikován: již jako gymnazista ve 30. letech putoval po Čechách za památkami, jak to bylo u tehdejších studentů téměř povinností, po spojení s Heberem zaměřil své cesty k potřebám díla. Zachoval se jeho cestovní zápisník z let 1846–1847,⁵⁶ na jehož hned prvním listě je dotazník (sestažený snad Heberem?) s 26 skupinami otázek, jež Maloch patrně lidem na svých cestách kladl: na stavební památky, pověsti o nich, hledání pokladů (tužkou připsáno „*Našli se tam staré peníze? šipky? klíče? nádoby, popelnice?*“ dále „*Jsou někde v lese příkopy? nebo v poli?*“). Především na jarní cestě do středního Povltaví roku 1846 zachytil Maloch kromě hradů a tvrzí i další opevněná místa: Sekanku, Hrazany, Kolo u Cholína, Nalžovické Podhájí.

Od roku 1851 působil Maloch celoživotně jako profesor gymnázia v Jičíně, věnoval se historii a historické vlastivědě kraje (mj. vytvořil první plán a popis Prachovských skal), ale zůstával i členem Archeologického sboru a vracel se k nevyčerpanému tématu českých hradišť. Byl jimi totiž zaujat už během spolupráce s Heberem, jehož přesvědčil, aby na konec díla připojil kapitolu o „předhistorických náspech“, a na Heberovu žádost ji sám napsal. Kvůli Heberovu úmrtí však nebyla už přichystaná kapitola otištěna. Do posledního dílu tedy Maloch celkem mimo jeho strukturu zařadil alespoň úvodní obecný text o vývoji hradů, kde se zmínil také o existenci hradišť, aniž by došlo na jejich slibované popisy.⁵⁷ O vzniku hradů v něm hovoří takto:

„Die ältesten Burgen (...) bestanden aus Pfahlwerken und Erdwällen, ja sogar (wie bei heidnischen Preußen) aus einem Bretterverschlag in den Aesten irgend eines mächtigen Baumes, der jedoch geräumig war ein Viertel-hundert Menschen zu fassen. Später ward die Befestigung mit Mauern eingeführt (...)“ (Maloch 1849, 263.)

„Wenn Fürsten und Gemeinden sich frühzeitig befestigte Burgen gebaut (Wyssehrad, Hradschin, Eger, Glatz, Dohna etc.) so waren auch Privatleute, besonders vor der Entstehung zahlreicherer Städte, nothgedrungen, ihre Wohnungen möglichst zu verschanzen. So entstanden befestigte Wohnsitze Einzelner (kleine Vesten, Burgställe, turzy), den späteren Burgen (Hofburgen, hrady, zámky) noch gar unähnlich. Erst seit dem großen Mongoleneinfalle (1241), wo mächtige Burgen nach dem Vorbilde römischer Castelle Bedürfnis, überhaupt seit König Wenzel dem Ersten, wo der Burgbau nach deutschen Mustern bei den böhmischen Landsassen allgemein Mode wurde – erst seit der Mitte des XIII. Jahrhunderts also (...) datiert sich der eigentliche Ursprung der meisten Burgen im böhmischen Vaterlande“ (Maloch 1849, 260).

Maloch tedy soudil (ve zřejmé návaznosti na *Vocela 1845* – viz dále, od něhož převzal i klasifikaci hradů), že první hrady se mohly objevit v dobách Karla Velikého (tedy 8.–9. století), že ale z těch časů se v celé rakouské říši žádný hrad nezachoval – ovšem slavný Vyšehrad už tehdy nepochybně stál jako představitel skupiny zeměpanských a kolektivních hradů, po nichž či vedle nich následoval vývoj

Obr. 20. Antonín Vánkomil Maloch (fotografie na jeho náhrobku na Olšanských hřbitovech v Praze)

⁵⁶ LA PNP, fond Maloch, sign. 91/81 (dříve KNM IV H 48).

⁵⁷ Je ovšem pravda, že u Hebera najdeme v jednotlivých dílech vedle několika mladších terénních opevnění i celou řadu hradišť popsaných (mj. i Malochem) nejčastěji jako hrady: 1, 1844, 66–7 Hradsko (jako město zničené husity), 217–8 Levý Hradec (hrad v 9. či už 8. stol.), 220 Hradec u Poněšic (staré opevnění), 234 Hradišťany u Horš. Týna (staré opevnění), 235 Třemšín (prastarý hrad zničený husity); 2, 1844, 224 Radešov (hrad), 3, 1845, 34 (Dívčí Kámen – valy patřící ke hradu), 87–8 Vlastislav (hrad u Kosmy), 200–1 Hradišťany (hrad, ale i obětiště), 213 Staré Lipno (hrad?), 214 Levín (hrad), 228 Liškův hrad (hrad), 236 Doubravčice (příkopy při hradě Šemberu), 238 Č. Lhotice (staré opevnění), 4, 1846, 169–70 Příkopy (hrad), 181–2 Hrádek u Žernosek (starý pohraniční hrad), 239 Dřevíč (staré opevnění), 247 Hradiště nad Březinou (výslovně jako pravěké!), 256 Praha-Královice (hrad) 5, 1847, 154 Hrazany (při hradu Ostromeči), 7, 1849, 13 Branov (hrad), 70 Libušín (prastarý hrad), 98–9 Stradonice (staré opevnění – hrad?), 248 Kozly (hrad), 124 Vladař (staré opevnění).

Slovo o předhistorických náspech v Čechách.

(Sepsal Antonín Vánkemil Maloch.)

Přípomenuť.

Když roku 1842 zvěcněly můj přítel František Alexander Heber, muž neunavné pilnosti, vřelou láskou k vlasti své proniknut, popsání českých hradů, tvrzí a starožitných zámků ¹⁾ prozatím německým jazykem vydávati počal, přiměl jsem jej k tomu, aby na konec svého díla umístil pojednání o předhistorických náspech, jakéž se sem tam po vlastní naší nalézají, tak aby dílo toto veškeré starodávné pevnosti v Čechách obsahovalo. I svolil k tomu s tou však výminkou, bych prý sám úvodní historický článek sepsal, po němžto by pak popsání jednotlivých náspů následovalo. Pustil sem se tedy do ohledání původních a přesných pramenů a jiných v novějších spisech obsažených pomůcek a po třiletém ustavičném badání bylo mi lze, zde vytištěný článek, jenž v největší stručnosti ouhrnek jednotlivých zpytování obsahuje, na čisto vypracovati. Nepřišlo však k uveřejnění jeho; neboť přítel můj bohužel! roku 1849 na věčnost se odebral, a dílo jeho započaté, jehož dokončení mně byl odevzdal, nepříznivostí zevnějších okolností dovršeno býti nemohlo. Od té doby sem sice neumdlel, v zpytování o tomto a podobných předmětech pokračovati; výsledky však se nelíšily téměř ničím od oněch v předešlých letech vydotyých, tak že sem i nyní po tolika letech skoro ani slova v nadřčeném článku nezměnil. Podávám jej zde zcela tak, jak byl původně sepsán, a důvěruji tím pevněji v důkladnost jeho, an jsem na něm Horacovo: „Nonum prematur in annum“ více než uskutečnil. Ostatně budiž podotknuto, že článek tento jest předchůdce obšírnějšího díla o témže předmětu spolu s udáním neb určitým popsáním jednotlivých předhistorických náspů v Čechách a s připojením základních rysů, kteroužto práci svým časem uveřejniti míním,

Obr. 21. Malochovo pojednání o českých hradištích (Maloch 1855a)

Lumír (Maloch 1855b), celek přetiskl ještě o deset let později časopis Beseda (Maloch 1865).

Jeho výsledků, pokud jde přímo o hradiště, si povšimneme v dalším textu,⁵⁸ už tady je ale nutno zvzednout fakt, že Maloch podává první, zřejmě samostatnou periodizaci vývoje hradů, která nemá v české literatuře předchůdce. Vidí ji spíše archeologicky, nezakládá ji na sociální charakteristice vlastníků, ale na stavební technice. Nejstarší výstavba hradů prošla podle něho čtyřmi etapami. O té první, od příchodu Čechů (asi 450 po Kr.) až po knížete Kroka (pol. 7. století) historie mlčí; stavělo se nepochybně „dle původního všeslovanského způsobu“ a patří sem stavby, „které ani Bojům, ani pozdějším historickým dobám přirčknouti nemůžeme, zoláště, když ony jinoslovanským stavbám neodporují“. Druhá dosáhla do doby vlády Boleslava I. (935): „města a hrady tohoto času ležely ve stínu hustých lesů, stály na skalních výběžcích a vysokých březích či v rovině“ (Praha, Vyšehrad, Tetín, Libušín, Děvín, Levý Hradec, Budeč aj.); obvykle byly opevněny náspy (ale dosud ne příkopy), stavby na nich byly dřevěné, ač už asi stálo několik kostelíků (Budeč) a podle Rukopisu zelenohorského i kamenný most. Města měla více hradeb a uvnitř hrad (Praha, Budeč, Libušín, Levý Hradec, Pšov-Mělník). Ve třetím období až do Soběslava I. (1125) bylo z Čaríhradu převzato kamenné stavebnictví (poprvé užito na hradě ve Staré Boleslavi), už se užívaly i příkopy, dřevo ale dosud převládalo, kdežto ve čtvrté periodě za Soběslava I. zobecněly kamenné stavby německého původu a vzoru, nastává tedy určitý kvalitativní předěl, způsobený zásahem cizího vlivu do dosavadního českého prostředí.

Připomeňme ještě, že od roku 1859 patřil Maloch k nejpilnějším spolupracovníkům Františka Ladislava Riegra na jím redigovaném Slovníku naučném, kde už koncem roku 1859, kdy teprve šlo o písmeno A, psal Riegrovi:⁵⁹ „Mimo to vyhrazuji si také pojednání článků: hrad, tvrz, zámek, srub, ohrazení předhistorická.“

tvrzí a následně pak hradů jako sídel šlechty: ve 12. století „byly už výšiny Rakouska hojně okrášleny nedobytnými hrady a strážemi“, jako byly v Čechách Přimda, Krivoklát, Skála, Bezděz, Tachov, Hostinné, Bílina, Bechyně, Děčín aj., od poloviny 13. stol. pak se rozmohly typické hrady po způsobu římském a (pak) německém.

„Od té doby sem sice neumdlel, v zpytování o tomto a podobných předmětech pokračovati“, komentuje později fakt, že i v Jičíně počátkem 50. let se ke starému plánu na zpracování hradišť vracel; zaměstnání a vzdálenost od Prahy jej ale limitovaly natolik, že podle vlastního uznání k novým výsledkům nedošel, takže když se odhodlal věc uzavřít příležitostně uveřejněnou statí v publikaci jičínského gymnázia, upozornil čtenáře, „že sem i nyní po tolika letech skoro ani slova v nadřčeném článku nezměnil. (...) článek tento jest předchůdce obšírnějšího díla o témže předmětu spolu s udáním neb určitým popsáním jednotlivých předhistorických náspů v Čechách a s připojením základních rysů, kteroužto práci svým časem uveřejniti míním“ (Maloch 1855a, 3 – celý text viz příl. 5). Takto pojatý soupis hradišť by byl prvním svého druhu u nás; bohužel zůstalo při záměru. Naštěstí i práce z roku 1855 došla celkem dobrého ohlasu vzdor omezenému dosahu původní publikace: výňatky přinesl ještě téhož roku časopis

⁵⁸ Podrobněji popsala obsah této práce Peroutková Matějková 2011, 217–218, název ale uvádí chybně.

⁵⁹ Jičín 19. 11. 1859 – Archiv NM, fond F. L. Rieger, kart. 39.

Považoval se v té chvíli za nejpovolanějšího odborníka na hradiště a skutečně jím byl, dokud se tohoto tématu v 60. letech neujal J. E. Vocel.

Jestliže Maloch představoval jazykově český vlastenecký tábor a navazoval zde na práci několika osob dříve jmenovaných, pak svérázná osobnost Franze **Olbrichta** (1788–1868; *Sklenář 1968; týž 2006c*) vychází naopak z prostředí německojazyčných částí Čech a představuje v této sféře prvního průkopníka. „*Grosse ja ursprünglich die ersten Verdienste um die Aufsuchung von Stein und Erdwällen erwarb sich der gewesene Inspektor und Gutsbesitzer H. Fr. Olbricht. Der hochbetagte Greis schäute keine Mühe solche in Böhmen und Deutschland selbst in Schweden aufzusuchen. Wir haben von ihm handschriftliche Mittheilungen im Archiv des vaterl. Museums-Comittes (...)*“, takto výstižně charakterizoval badatele na konci jeho dráhy Vocelův hlavní spolupracovník (*Beneš 1866*).

Franz Olbricht nikdy nic nepublikoval, archeologii se ale věnoval s velkým zaujetím a bez ohledu na čas, námahu i prostředky podnikal průzkumné cesty po Čechách zejména severozápadních, kde na Teplickou žil. Navíc jeho úzké zaměření na hradiště a výšinná sídliště (už kolem r. 1820) bylo zřejmě první specializací v naší archeologii; věnoval pozornost i výskytu „pohanských stěpů“ v souvislosti se zříceninami středověkých hradů. V krajině dosud téměř nedotčené jak vlivem velkého průmyslu, tak archeologickým výzkumem objevil a poprvé podal zprávu o celé řadě opevněných lokalit známých do té doby nanejvýš okolnímu obyvatelstvu. Bylo už zmíněno, že několik z nich se objevilo už v roce 1836 v knize jeho švagra M. Kaliny z Jäthensteinu.

Němec z pruského Slezska se dostal už v dětském věku do Čech a stal se nejen nadšeným zemským vlastencem, ale našel i porozumění pro české snahy a později se stal stálým spolupracovníkem i členem Archeologického sboru Národního muzea v Praze. Od 20. let žil jako soukromník v Teplících a v okolí; „*naveden byv Kalinou k bádání archeologickému, procestoval zemi Českou na vše strany, ohledal skoro každý vrch, změřil a vypsál skoro každou ohradu (valy) doby předhistorické*“ (*Anonym 1868*). Je ovšem pozoruhodné, že jeho činnost spadá do dvou období, mezi nimiž zeje nevysvětlená časová mezera: první souvisí s přípravou Kalinovy knihy před r. 1836 (poté už ani v Kalinových rukopisech žádnou stopu nemáme), druhá spadá do období jeho spolupráce se Sbohem na sklonku 50. a prahu 60. let.

V létě 1857 navštívil Olbricht předsedu Archeologického sboru Národního muzea prof. J. E. Vocela a kromě faktických zpráv mu předestřel i své už vyhraněné názory na atribuci hradišť, která s oblibou připisoval Keltům, případně Keltogermánům, k nimž řadil i Markomany. (Tady je třeba stručně, tj. zjednodušeně vysvětlit, že pojem „Keltogermáni“, původně filologický, se v romantické fázi objevoval v německé archeologii jako kompromis mezi módní romantickou vlnou keltomanie ze západu a domácí potřebou vyhradit pokud možno nejlepší díl archeologického fondu germánským praotcům.)

Projev izolovaného amatéra z Kalinovy doby vyvolal u hlavy české archeologie určitý despekt. Poznámkou v deníku („*18. 7. Olbricht z Teplice u mne, čtl mi své skládanice*“)⁶⁰ mínil Vocel nepochybně čerstvý rukopis s datem 22. 6.,⁶¹ v němž Olbricht popisuje především hradiště Hrádek u Žernosek. To byl – kromě dopisu z r. 1858 o nálezu římských bronzových nádob u Lysce s informací o nedaleké opevněné poloze⁶² – první z několika Olbrichtových rukopisů, jakýchsi „výročních zpráv“ o průzkumech, zasílaných pak sboru, z nichž se objevovaly výtahy v Památkách v rámci zpráv ze schůzí, kde byly čteny. Šlo zejména o nedochované či nezvěstné zprávy: z roku 1858, upozorňující na Sedlec u Karlových

Obr. 22. Franz Olbricht (fotoportrét z roku 1866)

⁶⁰ SOkA Kutná Hora, fond J. E. Vocel, kart. 1.

⁶¹ Olbricht 1857 (Archiv Národního muzea, fond Archeologický sbor, kart. 3, č. 285).

⁶² Výtah z dopisu v Památkách archeologických 3, 1858–1859, 140.

⁶³ Památky archeologické 3, 1858–59, 371: ve schůzi Sboru. 29. 10. 1859 čteno jeho pojednání „*o hradištích v Čechách, zvláště o velikém hradišti Česovském*“.

Varů, dále z října 1859, týkající se Češova a zřejmě i jiných lokalit,⁶³ pak z konce roku 1860 o Třemšíně a Šancích u Březnice (Počapel),⁶⁴ i z podzimu 1861 o Plešivci u Hořovic.⁶⁵ Spíše výjimečně se dochovala další zpráva z roku 1862, týkající se Bukovce u Plzně, Tetína aj. (*Olbricht 1862*), ale už ne z roku následujícího, jež – kromě výsledků Olbrichtovy průzkumné výpravy za hradišti u Drážďan a v „Saském Švýcarsku“ – popisovala Burgberg u Chomutova a hlavně Plešivec. O této své, již druhé návštěvě Plešivce píše v dopise Vocelovi počátkem příštího roku 1864:⁶⁶ hradiště na něj udělalo takový dojem, že se tam hodlal dokonce pustit do vykopávek, což obvykle nedělal; nepochybně k tomu ale nedošlo. Místo toho se jeho pozornost v tom roce soustředila na prohlídku Velkého Blaníka, jehož popis je dochován (*Olbricht 1864*).

„Obširná a důkladná zpráva o starožitných ohradách a valích, v Čechách objevených, jižto horlivý člen sboru p. Fr. Olbricht z Teplice byl zaslal a za niž ctihodnému p. zasílateli sbor své zvláštní díky projevil“, měla být čtena ve schůzi sboru 30. 11. 1865,⁶⁷ a podle formulace se zdá, že byla považována za významnou. Není však zřejmé, o který z Olbrichtových dopisů tohoto roku šlo: list z 25. 10. se zmiňuje jen o spečených valech na Kněží hoře u Katovic, další nejsou v této věci relevantní. Nezbývá než předpokládat, že šlo o nedatovaný rukopis „Betrachtungen über die ältesten Denkmäler Böhmens ...“ (*Olbricht 1865?*), což je Olbrichtova nejrozsáhlejší práce, jakési shrnutí jeho poznatků a názorů (v průvodním dopise autorem označené jako „Generalbericht“),⁶⁸ psané zřejmě s vědomím blížícího se závěru badatelské činnosti a v mnoha směrech zajímavé.

V té době byl už Olbricht poměrně populární osobou v českém archeologickém výzkumu, dočkal se dokonce i slovníkového hesla nešetřícího uznáním: „zvláště ohradám zapomenutých bydlíšť prvých národů, v předhistorických dobách v naší zemi obývajících, svou pozornost věnoval. Jest snad málokterý vrch v českých krajích, na nějž tento horlivý muž nevystoupil a jeho vrcholy a skály archeologicky neprozkoumal a nepopsal.“⁶⁹ Nutno dodat, že uznání se ovšem netýkalo jeho slabosti pro keltské atribuce – „druidské hory“ apod. V našem prostředí, kde u Čechů zákonitě panoval v odkazech na nejstarší minulost slovanský směr a Němci naopak vyzdvihovali germánské dědictví, bylo Olbrichtovo keltomanské zanícení jevem poněkud izolovaným, ač ne zcela ojedinělým. Jisté je, že řada lokalit v jeho zprávách nebyla dosud mezi pražskými archeology známa a Olbricht je tedy záslužně uváděl do povědomí oboru.

Pohled na zájem o hradiště v 50. letech by nebyl úplný bez připomínky první samostatně tištěné mapy památek na celém území monarchie, kterou pro území Čech vydal Antonín Prokop **Schmitt** (1833–187?), tehdy korektor v Praze, později profesor reálky v Lokti, autor prací z oboru historického místopisu včetně archeologických památek. Jeho mapa v české a německé verzi v měřítku 1 : 500 000, ručně kolorovaná a zřejmě jen v nepatrném nákladu vytištěná (dosud se autorovi nepodařilo zjistit ani jeden dochovaný výtisk), zachycovala jemu známé památky pravěké a středověké; měla (podobně jako už předtím Kalinova z roku 1836) samostatnou značku pro hradiště, u nichž autor podle dobového zvyku rozlišoval – ač nepřesně – lokality s valy kamennými (těch bylo na mapě 9) a hliněnými (16); spečené valy samostatně neevidoval.⁷⁰ K mapě měl vyjít ještě průvodní text, což se bohužel nestalo. Pro Moravu a přilehlé Slezsko udělal totéž v roce 1863 Alois Vojtěch Šembera, když vydal mapu archeologických a historických památek chystanou souběžně se Schmittem už od 50. let, o níž tehdy psal F. Sušilovi, že na ní dal „vyrýti každé hradištiko kdekoli jsem které nalezl (...) Každá popelnice a každé hradištiko jest diplom z časů předcyrilských.“⁷¹

⁶⁴ Památky archeologické 4–2, 1861: dopis čten ve schůzi Sboru 15. 12. 1860.

⁶⁵ Tamtéž, 178–179: zpráva čtena ve schůzi Sboru 26. 10. 1861.

⁶⁶ Teplice 5. 2. 1864 – Archiv Národního muzea, fond Archeologický sbor, kart. 2, č. 211.

⁶⁷ Památky archeologické 6, 1864–1865, 309.

⁶⁸ Dopis z Mariascheinu (Bohosudova) z 5. 11. 1865; tento list avizuje kromě Generalberichtu ještě obvyklou výroční zprávu za rok 1865, která se nedochovala resp. je neznámá.

⁶⁹ Riegrův Slovník naučný 5, 1866, 1028.

⁷⁰ *Schmitt 1856*. Na mapě měla být tato hradiště: kamenné valy: Březina, Bukovec, Burberg u Chomutova, Nová Paka (Kal?), Pecka (?), Hradišťany, Srbeč (?), Třemšín. Hliněné: u Brady (Prachovské skály), Hradiště u Podmokel, Hradištiko u Kolína, Hryzely, České Lhotice, Chloumek u Ml. Boleslavi, Kouřim, Libice, Markvartice, Plešivec, Toužim u Štědrého (? Vladař?), Štítary, Vyskytná u Pelhřimova (= opevnění z třicetileté války), Vlastislav, Češov. – Ke Schmittovi a mapě blíže *Sklenář 2000a*, 191.

⁷¹ Dopis z 27. 3. 1856: *Vychodil 1917*, 69.

1.7. Jan Erazim Vocel: vrchol a konec romantického pojetí hradišť

„Skládající se tu z hrubých balvanů kamenných, tam z látky ohněm v škváru změněné, nejčastěji však nasypány jsou ze země, zdvihají se na temenech vrchů i po rovinách co němě pohádky minulosti, co pomníky dějin v mlhách nepaměti pohřbených.“

Jan Erazim Vocel 1866, 99

Cestu, kterou urazila romantická archeologie od svého vrcholu ve druhé čtvrtině století až po své vyznění v 60. letech, symbolizuje nejlépe ten, kdo stál v jejím čele a určoval její směr v této druhé polovině její existence.

Vocel, donedávna básník bez hlubšího povědomí o této vědě, vstoupil do archeologie díky svým stykům s Palackým v první polovině 40. let svými programovými články a příručkami jako základními kameny nové vědy. Pokud jde o hradiště, dotkl se jich v první, tehdy německy tištěné rukověti české archeologie (*Vocel 1845a*, 20–23, kap. Erdwälle), v níž se ještě plně projevila jeho závislost na cizích zdrojích. U hradišť to byla německá literatura a Kalinova kniha: v plně romantickém duchu šlo u každé nepohřební lokality na horách o obětiště a v nížinách o žároviště, místa spalování mrtvol; do těchto skupin řadí, bez praktické zkušenosti v terénu, podle Kaliny Slánskou horu, Hradišťany, Libušín; u obranných zařízení se omezuje na popis Češova podle Kaliny (krátce po jeho přednášce o této lokalitě ve Společnosti nauk); tady je zajímavé, že Kalina připustil jeho keltský původ a také Vocel soudí, že češovské valy spíše odpovídají Caesarovu líčení oppid než Palackého představě avarského hrinku. Jménem vedle toho uvádí už jen Hryzely a (novověké) Dvory u Tachova.

Během krátké doby však Vocel odborně dozrál a zejména hradištím se s oblibou věnoval už od počátku 50. let. Doklady nacházíme porůznu: například v časopiseckém vylíčení výzkumné cesty za památkami, kterou podnikl roku 1851 do západních Čech, je zmíněna „ohromná kamenná ohrada na vrchu Vladaři nad řekou Střelou malebně se vypínajícím. Prošel a změřil jsem ohradu tuto, jejížto původ do pradávných snad předhistorických věků země České sahá“ (*Vocel 1851*, č. 100). To byl patrně první Vocelův terénní průzkum hradiště nad rámeček pouhé návštěvy.

Olbrichtovy výše zmíněné zprávy, dodávané Archeologickému sboru v letech 1857–1865, padly tedy na úrodnou půdu, alespoň po stránce věcné: i když byl Vocel někdy sám nespravedlivě označován za keltomana, rozhodně nesdílel Olbrichtovy vrcholně romantické interpretační představy, které jej ostatně zprvu málem odradily od spolupráce, jež potom vyústila v užitečnou korespondenční formu.

Ale teprve když Olbrichtova činnost už končila, stal se Vocelův Archeologický sbor střediskem plánované práce na průzkumu českých hradišť. Vedle Vocela, jenž se od práce z roku 1845 hradišti nezábýval a teprve od poloviny 50. let se k nim vracel, se tímto směrem profilovali někteří další, zejména jeho „pravá ruka“ ve Sboru, František Beneš. Znamenána je diskuse ve sborové schůzi v dubnu 1864, kdy Vocel předkládal anglické archeologické časopisy včetně „vyobrazení valů anglických, které se Břežanským, Katovickým a Kopidlenským v Čechách neobyčejně podobají.“⁷²

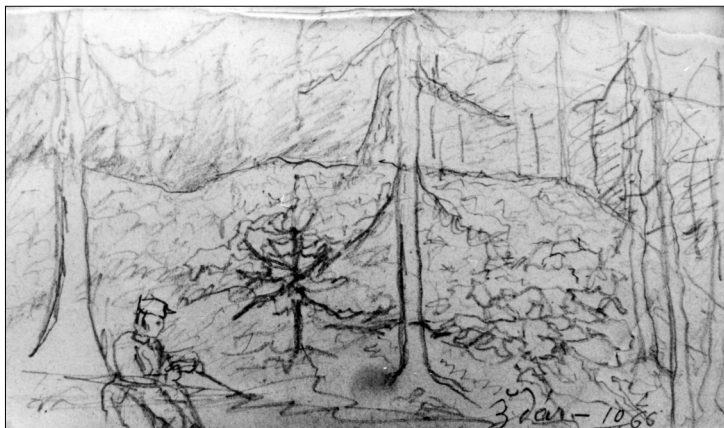
Vůdčím motivem se stal Vocelův záměr sepsat nejstarší „dějiny českého umění“, z čehož brzy vykrytalizovala idea „pravěku země české“, a v ní hrála hradiště významnou roli. Vocel pochopil, že dosavadní znalosti jsou nedostatečné a inicioval další průzkum země i významných zjištěných lokalit, jehož se osobně zúčastnil řadou cest,⁷³ i když

Obr. 23. Jan Erazim Vocel v 60. letech 19. století (litografie podle kresby K. Maixnera)

⁷² Památky archeologické 6, 1864–1865, 77.

⁷³ Podle deníků a jiných pramenů – viz pozn. 74.

Obr. 24. Kamenný val na Žďáru u Rokycan (kresba v zápisníku J. E. Vocela, 1865)

řečeno více: J. K. Hraše objevoval v 60. letech hradiště na Litoměřicku, A. Č. Ludíkar na Strakonicku, Antonín Tille na Březnicku a Písecku; K. Špaček v téže době uveřejnil o českých hradištních studiích (ještě o něm bude zmínka) a Břetislav Jelínek (1843–1926), posluchač Vocelových dějin umění v roce 1864, jenž pracoval od r. 1869 na Hořovicku a Berounsku, pak roku 1885 celou knihu, první samostatně věnovanou hradištním (Sklenář 2013, v tisku).

Stojí jistě za zmínku, že v této době dochází také k první známé akci na ochranu hradiště jako nemovité archeologické památky. Brzy po vzniku a aktivizaci státní památkové péče navštívil Vocel jako její konzervátor Tetín a spolu s prof. B. Grueberem, sledujícím hlavně zdejší stavební památky, provedl v květnu 1857 průzkum a popis tohoto památného místa (Vocel – Grueber 1858) a pokusil se o záchranu zbytku vnitřního valu hradiště, bohužel neúspěšně.

Protože své životní dílo psal Vocel chronologicky, dostal se nejprve k otázce hradišť keltských, čili ve své terminologii „keltických ohrad“, za něž považoval vesměs hradiště s kamennými valy. Samostatně zpracovaný námět publikoval nejprve ve zvláštní studii, kterou psal od léta 1864 a do tisku dal na konci r. 1865 (Vocel 1865), doslovně ji pak zařadil jako zvláštní kapitolu do prvního dílu svého Právěku, vydaného r. 1866 a znovu pak společně s druhým dílem.⁷⁷

Tato kapitola nejprve uvádí zprávy Caesara, „velkého vojevody římského“ o „ohradách (oppidech) Gallův“ jako útočištných a obranných opevněných táborech v míru neobývaných; ty jsou všude kde byli Keltové, na horách i v rovinách. Vocel uvádí příklady z Francie, Anglie, „kyklopské“ kamenné valy ze západní Evropy, příklady z Německa, pak podle těchto kritérií vybírá a popisuje některé obdobné lokality u nás s tím, že „popisy tyto jsou pouhé pokusy a počátky zpytování archaeologického v tomto směru, čelící k tomu, aby vlastenští badatelé bedlivé zření měli k památkám oněm pravěkým, jichžto nemalé množství ve hvozdech a lesnatých zákampích České země se skrývá.“ Zařadil sem podle svého mínění výrazné kamenné valy: Hradišťany, Žďár, Březinu, Plešivec a Ostrý, Hradec u Dobříše, Třemšín, Zborovy, Burgberg u Černovic, Svatobor, Blaník?, Vladař a další nejmenované; dále s otazníkem i jedny valy hlinité, totiž češovské, o nichž – jak naznačil už roku 1851 – nyní uvádí, že sice mohly být i slovanské, ale „jak zřízením, tak i položením svým ráz ohrady keltické projevují“ (Vocel 1866, 117).

Nálezy z nich nezná (kromě z Plešivce a Stradonic, jež obojí považuje za keltské), proto nespekuluje o jejich účelu; jen hojně keltské mince i bronzy u Stradonic svědčí podle něho, že „na Hradišti ohrada

je pravda, že na hradiště putoval obvykle spíše jen kvůli autopsii a potěšení, nedělal plány a popisy – až na výjimky.⁷⁴ Od něho samého víme, že systematicky začal v roce 1865, kdy „do rozsahu svého bádání přijal jsem i valy a starodávná slovanská hradiště, jichž mnohé pohledy a půdorysy první oddělení mého spisu obsahovati má, a třeba mi tudíž k tomu účelu v nejbližších měsících několik cest po vlasti podniknouti.“⁷⁵

Hradiště také pravidelně zařazoval po roce 1850 do svých přednášek nejen v rámci „pohanské archeologie“, ale i v jiných souvislostech, např. v dějinách českého umění;⁷⁶ ovlivnil tak své nejlepší posluchače, o nichž ještě bude

⁷⁴ Na Tetín kvůli tomu vyslán Ústřední komisí spolu s prof. Grueberem; deník 25. 5. 1857: „(...) vyměřování starých valů (...) popis hradiště dávného.“ (Zprávu podal komisí 10. 6.) – Později v deníku k roku 1865: 10. 8. Žďár „valy skoumány a měřeny“, 11. 8. Březina „valy skoumány a kresleny“; 1867: s Benešem Levín u Úštěku (17. 8. „na vrchu Hradišti (Ratzen) velké valy (kreslili a měřili), vše lesem porostlé“. Poslední plánek (ovšem Benešův) je dochován (viz dále), kromě toho drobnější kresby ve Vocelových zápisnicích (pohledy na Hrádek u Žernosek, val na Žďáru), jiné výsledky se ale nedochovaly. – Další doložené návštěvy: 1856 Bohnice-Zámka, 1858 Kněží hora, 1864 Levý Hradec, 1865 Závist, 1866 (Praha)-Šárka, Budeč, 1868 Příkopy u Kdyně.

⁷⁵ V dopise hr. Eugenu Černínovi z Chudenic 19. 7. 1865 (Státní archiv Třeboň, pracoviště Jindřichův Hradec, rodinný archiv Černínů – cituje Tischer 1895, 469).

⁷⁶ Rukopis „Hradiště“ – podklad k přednáškám (Archiv Národního muzea, fond Archeologický sbor, kart. 4. č. 307.)

⁷⁷ Vocel 1868, kap. 5, 99–119 – viz příl. 7; k tomu Sklenář 1981, 293–294; Salač 2011a, 463.

a snad i hlavní středisko okolních kmenů bojských se nalezalo“ (Vocel 1866, 111); pojem *oppidum* ale na české lokalitě neaplikuje.

Protože Germáni podle Tacita hradišť neužívali (Marobud a jeho náčelníci se podle Vocela snad usadili v opuštěných oppidech, kromě nich tu patrně byly později i tvrze Římanů) a připisat třeba jen Češov Avarům nebyl Vocel na rozdíl od Palackého zcela správně ochoten (stejně jako potom Maloch),⁷⁸ musel být zbytek jemu známých hradišť, tedy valná většina, klasifikován jako staroslovanský resp. „čechoslovanský“ z pohanské doby. Také tyto „valy zemí nasypané čili náspy, ježto k opevnění hradů a osad staroslovanských sloužily“ mají ve druhém díle samostatnou a skutečně rozsáhlou 9. kapitolu (Vocel 1868, 388–439 – viz příl. 8), ještě před otištěním přednesenou ve Společnosti nauk.⁷⁹ Vocel úvodem sleduje zprávy a poznatky o hradištích Slovanů pomořských a polabských, krátce i polských (zde připomíná pouze obecně pojatou partii v díle *Kraszewského 1860*) a lužických, slovenských a moravských. Aniž by rozebíral názory Chodakowského, jenž před lety vlastně podnítil výzkum hradišť a před Vocelem jediný o nich podrobněji psal, označuje za nejdůležitější z dosavadních spisů o slovanských hradištích dílo Srezněvského (1850), jemuž se věnuje podrobně. Ze srovnání s jinými slovanskými zeměmi vyplývá mu poznatek, že ohrady ze země nasypané byly budovány způsobem všem Slovanům společným.

Dále podává výčet slovanských hradišť v Čechách spolu se stručnými popisy – nejprve lokality uváděné Kosmou jako *castrum* (Krokův hrad, Tetín), *urbs* (Libušín, Praha, Vyšehrad, Vratislav, Dragůš) či *oppidum* (Děvín, Levý Hradec), pak další – Budeč, Libici, Starou Kouřim aj.

Vcelku je fond poznatků a počet lokalit uváděných v Pravěku značný i sám o sobě, nejen ve srovnání s nedávným ještě stavem poznání, a vytvořil kvalitní základ pro budoucí bádání. Množství informací o hradištích, nyní už oblíbených mezi archeology a zájemci, však dále narůstalo a tak již o rok později mohl Vocel uveřejnit v Památkách další studii o hradištích a zemských branách (Vocel 1869), kde doplnil ke slovanské části nové lokality (Hradsko, Řepice, Benátky-Hrutov) a vyzýval ke studiu staročeského opevnění zemských hranic. Pokračovat v tomto směru mu však už nebylo dopřáno.

1.8. Hradiště v Archeologickém sboru 60. let: Beneš, Hraše, Špaček a další

Bylo už naznačeno, že Vocel sám nemohl takovou sumu poznatků vytvořit: pozoruhodné výsledky dozrívajícího romantismu ve výzkumu českých hradišť jdou do značné míry na vrub několika členů Archeologického sboru Národního muzea, kteří sdíleli předsedův zájem a byli ochotni mu v něm činně pomáhat. Že Vocel rád navštěvoval hradiště, ale podrobné popisy a hotovení plánů stejně rád přenechával svému mladšímu příteli Benešovi a jeho častým průvodcům – Baumovi a někdy i Scheiwlvi. Na těchto skromných pracovnících ve skutečnosti stál hradištní výzkum sboru; je tedy třeba věnovat pozornost i jim.

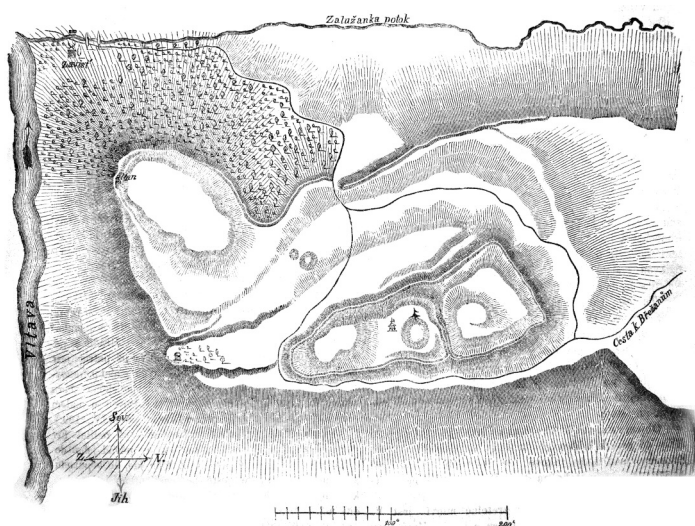
Hlavní oporou těchto aktivit byl nesporně František Xav. Josef **Beneš** (1820–1888), muž všeobecně vážený a pro svoji činorodost i vědomosti oceňovaný, výstižně jednou označený jako „Merkur sboru“. Dokonce i z českoněmecké strany, jinak vůči české práci zejména od 60. let silně kritické (stejně tomu bylo i naopak), jej velice příznivě hodnotili např. Dressler a Kiemann (viz níže), zatímco Vocelelovi vytýkali nedostatek autopsie a nekritické přejímání cizích zpráv o hradištích. Je ovšem pravda, že Beneš pocházel z poněmčené rodiny z Českého Dubu a do smrti se nenaučil spisovně češtině, i když českým vlastencem se stal už dávno. Cukrovarnický chemik, pak i ředitel cukrovarů, přispíval už ve 40.

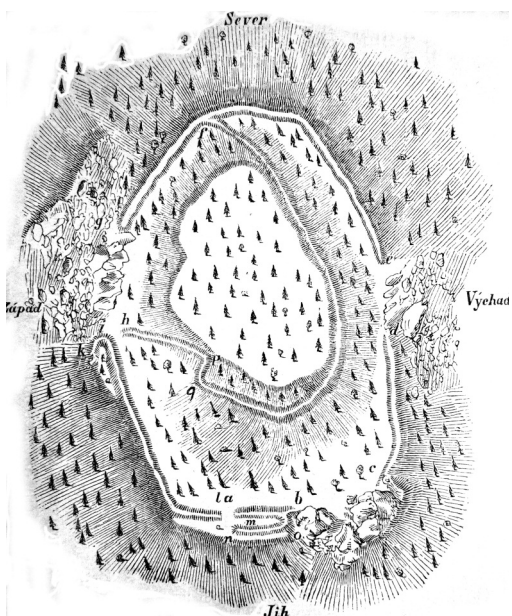
Obr. 25. František Josef Beneš

⁷⁸ Vocel 1845a, 23; týž 1868, 117; Maloch 1855, 20.

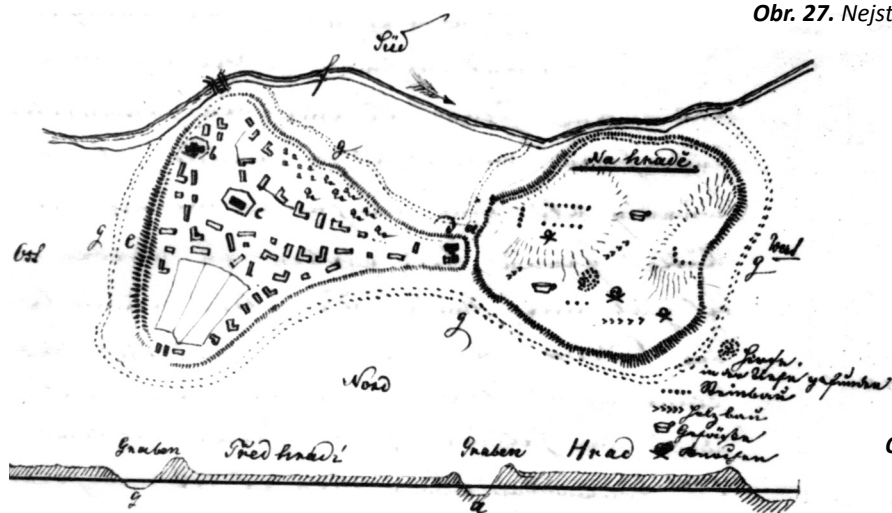
⁷⁹ „O slovanských hradištích“ 6. 4. 1868. – Už 9. 3. 1868 zde přednášel „o topografii Čech v 8.–9.století“, což byl výklad k mapě Čech v daném období, připravené jako příloha ke knize *Vocel 1868* (včetně vyznačení hradišť nejen slovanských – zvláštní značky pro „hrad“ a pro hliněné valy – ale i „kamenné ohrady“, takže tehdy známá hradiště jsou zmapována víceméně úplně). Tento první komplexní pokus o raně středověkou topografii Čech se stal podkladem pro kap. 4 uvedené knihy.

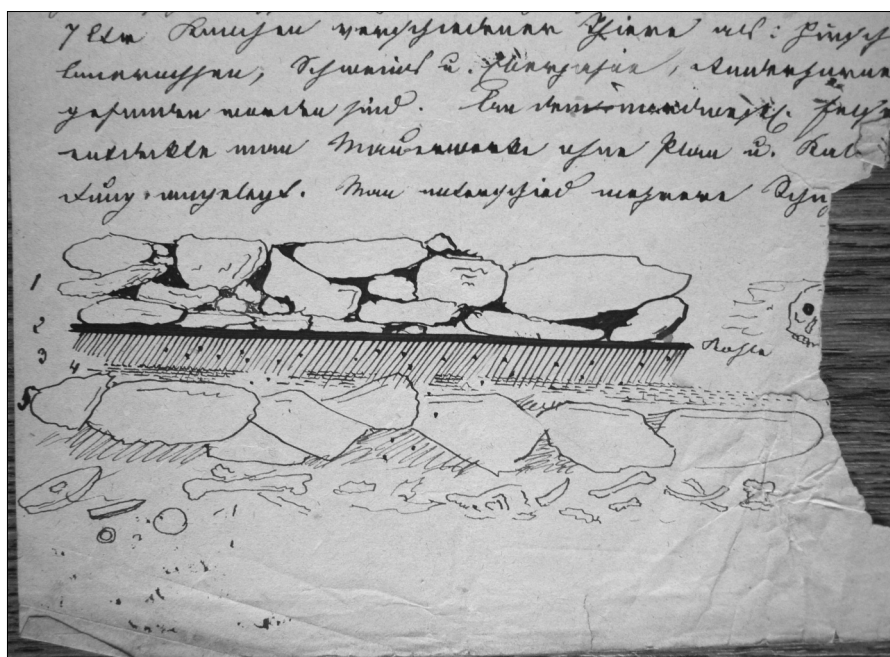
Obr. 26. Nejstarší plán Hradiště nad Závistí (Beneš 1864) postrádá ještě protilehlou část – Šance, zjištěnou teprve později B. Jelínkem

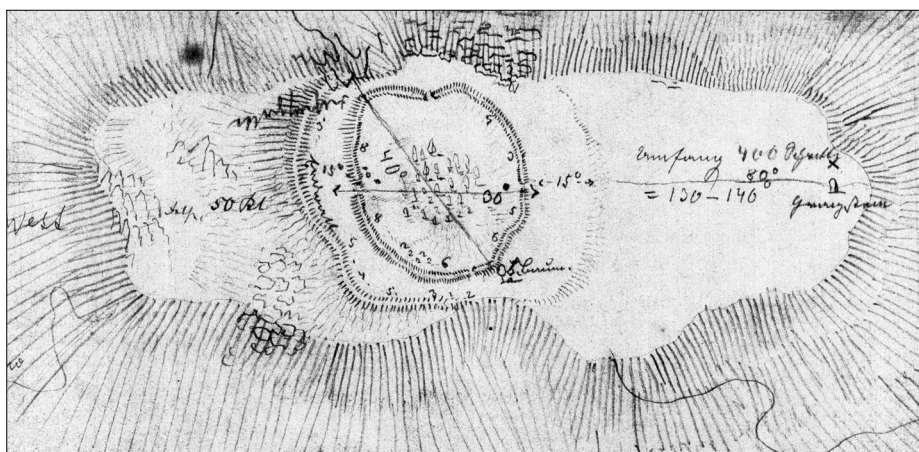
Obr. 27. Nejstarší plán hradiště na Plešivci (Beneš 1867c)

Obr. 28. Plán Libice nad Cidlinou – Benešova kresba v dopise Vocelovi (1866)

Obr. 29. Podélný profil ve valu v Šárce u Prahy, kreslený Benešem (1866) je první svého druhu u nás

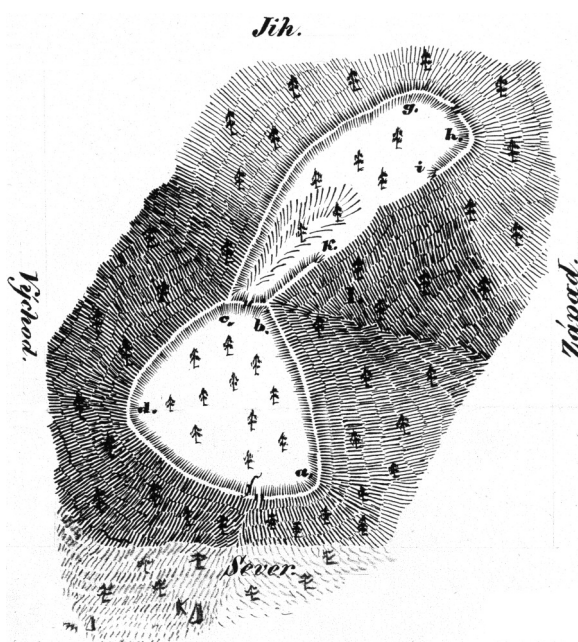
Obr. 30. Benešův rukopisný plán hradiště na Hradištanech u Teplíc ze 60. let (Archiv Národního muzea, fond Beneš)

letech do Heberových Hradů, při vzniku státní památkové péče byl roku 1854 jmenován konzervátorem pro kraj Čáslavský. Zejména v tomto regionu a pak na Pražsku se soustředil na průzkum již známých hradišť a své výsledky obvykle nanejvýš do roka publikoval. Za připomenutí stojí Stará Kouřim, Hryzely (Beneš 1861), Závist (Beneš 1864),⁸⁰ Skalsko (Beneš 1865), (Praha-)Šárka (Beneš 1866a), Plešivec, Ostrý, Třemšín (Beneš 1866b), Libice a Havraň (Beneš 1867a,b; o Libici přednášel t. r. ve Společnosti nauk, jejímž členem se zároveň stal), v r. 1868 Blaník, později Stradonice, Hostim. Vznikl tak významný fond hradištní literatury, provázený prakticky ve všech případech Benešovými plány – obvykle vůbec prvními pro danou lokalitu, i když pochopitelně bez geodetických pomůcek ne úplně přesnými; tento i další materiál je do značné míry zachován i archivně.⁸¹

Těžištěm Benešovy činnosti v tomto směru byla tedy 60. léta v celém průběhu; po dokončení Voce-lova Pravěku 1868, k němuž výrazně přispěl, a pak po Vocelově smrti (1871), když převzal správu archeologických sbírek Národního muzea, už se dále hradišti nezabýval.

Další dva jmenovaní v souvislosti s ním měli na akcích 60. let sice určitý podíl, ale už zdaleka ne takový význam. Antonín **Baum** (1830–1886), pozdější samostatný architekt a puristický novogotik, pracoval v 60. letech u architekta V. Barvitia. Ve sboru spolupracoval s Vocelem a Benešem, účastnil se průzkumných cest na hradiště a vzhledem ke své profesi vytvářel i plány (Budeč, Šárka), zatímco Josef **Scheiwl** (1834–1912), malíř církevních i historických námětů, ilustrátor Zapovy Českomoravské kroniky, doplňoval předchozí skupinu spíše nepravidelně, přesto i on kreslil plány a pohledy (Šárka). Zmínky zaslouží i úředník státní správy Moric **Lüssner** (1813–1891), všímající si hradišť ve východních Čechách už od 40. let.

Svéráznou postavou uvnitř Sboru a přece poněkud mimo byl vysloužilý farář z (Lázní) Bělohradu P. František **Petera Rohoznický**, v jehož názorech přežíval romantismus až do 70. let. Neúnavně činný v terénu podobně jako jeho starší vzor a pak i konkurent Krolmus, na rozdíl od něho se soustřeďoval na rodné severovýchodní Čechy a s oblibou vyhledával opevněné polohy, zejména menší a neznámé, kde pozůstatky valového opevnění menších středověkých objektů (hrádků, tvrzí) vykládal vesměs jako po-

Obr. 31. Hradiště u Strakonice/Libetic: plánek kreslený A. Č. Ludikarem v dopise J. E. Voceleovi (1866 - Archiv Národního muzea, fond Archeologický sbor)

⁸⁰ Na Závist byl sbor upozorněn P. Karlem Vinařickým, kanovníkem vyšehradským se zájmem o starověk, jehož zpráva zde čtena 27. 10. 1860; o průzkumu a zhotoveném plánu referoval F. Beneš ve schůzi 7. 12. 1861.

⁸¹ Archiv Národního muzea, fond F. Beneš, též fond Archeol. sbor (Sklenář 1993; Sklenář – Bělíčková 1994).

Obr. 32. Jan Karel Hraše

Špačka (1838–1898), jenž tak jako Ludikar a na rozdíl od Hrašeho studoval práva a Vocelovy přednášky navštěvoval externě. Patrně znalost Svákova v sousedství rodné Soběslavi jej přivedla k zájmu natolik silnému, že shromáždil materiál ke studii o českých hradištích, uveřejněné v Památkách (*Špaček 1861*). Pozdější dráha právníka a poslance jej ale bohužel odvedla jinam.

1.9. Česká hradiště a čeští Němci: Dressler, Kiemann, Födisch, Grueber

Všichni, jimž byla dosud věnována pozornost, byli Češi a většinou jazykově-národní vlastenci; blízko k tomuto světu měl i Kalina z Jäthensteinu. Jedinou výjimku v něm tvořil Němec Olbricht – zemský vlastenec, rozhodně ne nacionalista. Naproti tomu v německé složce obyvatelstva Čech se dosud neprojevoval zájem o archeologii, tedy ani o hradiště. Určitou změnu přinesla 60. léta, kdy po uvolnění politických poměrů se ve společnosti aktivizovaly nacionalismy a vyhraňovaly antagonismy. Roli určité organizační základny, rámcově obdobné českému Archeologickému sboru, zde sehrál rovněž pražský, v roce 1862 založený Spolek pro dějiny Němců v Čechách (*Verein für die Geschichte der Deutschen in Böhmen – VGDB*; srov. *Sklenář 1986*, hl. 2–3). V mimopražských českých regionech s německým obyvatelstvem se ale zájem o archeologii až na výjimky ještě kupodivu (na rozdíl od dění na opačných stranách pohraničních hor) neprobouzel, a to platí i o výzkumu hradišť.

Za popsáných podmínek vyšli z německého prostředí čtyři pracovníci na tomto poli, odlišní svým postavením, vztahy a názory, převážně mladší než jejich české protějšky. První dva reprezentovali (velko)německý nacionalismus, třetí naopak tradiční, spíše nadnárodní postoj smírlivý k oběma stranám, a čtvrtý rakušanství.

Dvojice mladých pražských německých intelektuálů připomíná Karla Špačka svým raným zanícením pro hradiště i brzkým opuštěním archeologie kvůli nárokům odlišné praxe. Starší z nich Med. Dr. Wenzel **Dressler** (1832–1868), lékař a od r. 1867 soukromý docent speciální patologie a terapie na pražské univerzitní klinice, byl zároveň propagátorem a vůdcem německé tělovýchovy v Praze, jednou z určujících osobností nacionalistického rozštěpení tělovýchovných snah na prahu 60. let a pak jakýmsi vzdělavatelem turnerských jednot v Čechách. Možná, že on byl ve zmíněné dvojici určujícím a že by byl v práci pokračoval, zemřel ale předčasně. Jeho (ale i Olbrichtův⁸²) mladší přítel, tehdy JUC. Johann **Kiemann** (1844–1919) byl hradišti zaujat za právnických studií; po vstupu do advokátní praxe a po Dresslerově smrti se

hanské modloslužebné hrádky. Přesto se i on zasloužil o poznání, popis a dokumentaci hradišť (Bohnice-Zámka, Ostroměř, Kal, Radná). Tyto i řadu dalších opevněných lokalit zachytil jak přehledně ve svých rukopisných náběžích na jejich soupis (*Petera 1865*; *týž 1867b*; *týž 1868*), tak i podrobně s řadou plánků ve svých četných denících a zápiscích.

Vedle těchto pražských, pravidelně činných členů Sboru byli tu ještě další členové „přespolní“, kteří ve stálém spojení se Sbořem pracovali na prospekci hradišť ve svých regionech. Připomeneme tři už zmíněné Vocelovy žáky, pracující v 60. letech i později.

August Česlav **Ludikar** (1825–1892; o něm *Sklenář 2007b*), posluchač Vocelových přednášek hned na počátku 50. let, působil od roku 1866 jako tajemník okresního zastupitelstva ve Strakonici. S Vocelovou podporou prováděl průzkum Strakonicka; jeho hlavním objevem a cílem další činnosti bylo Hradiště u Strakonice (přesněji u Libětic). Mladší a zdá se, že oblíbený Vocelův student Jan Karel **Hraše** (1840–1907) působil po studiích v 60. letech jako středoškolský učitel v Litoměřicích a ze zdejšího okolí podal zprávy o několika dosud neznámých hradištích (*Hraše 1869a*; k tomu *Sklenář 2004*). Na tento typ památek nezapomínal ani ve svém příštím, trvalém působišti v Náchodě.

Nejvýznačnějším příspěvkem „Vocelovy školy“ k problematice hradišť byla však práce dalšího Jihočecha Karla

⁸² Olbricht píše J. E. Vocelovi 25. 10. 1865, že jeho mladý přítel JUC. Kiemann navštívil spečené valy u Katovic (tj. na Kněžích hoře) a podává jeho zprávu (Archiv NM, fond Archeol.sbor, kart. 2, č. 85).

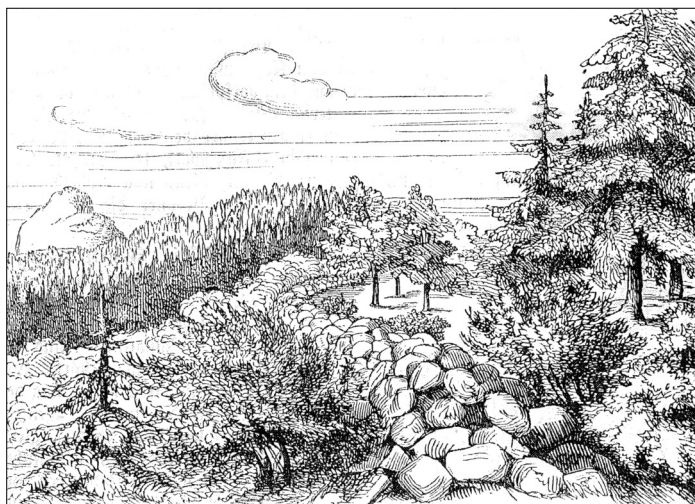
však už archeologii nevěnoval. (Dostí nechal uplatňoval později svůj prezírávý nacionalismus jako delegát zemského správního výboru ve vedení Národního muzea.)

Oba dočasní mladí milovníci „starožitností“ se sešli na půdě VDGB již s prvními poznatky o hradištích v Čechách, která poznávali na společných výletech: zahájili je na brdských Hřebenech návštěvou Hradce u Dobříše a Plešivce; tyto lokality, pak ale zejména Hradišťany je poučily, že jde o umělé výtvořiny člověka. Pak následovaly průzkumy, popisy a plánky dalších hradišť, postupně např. Blaníku, Třemšína, Žďáru, Březiny, Zborov, Burgbergu u Chomutova a konečně Vladaře; tehdy se rozhodli uveřejnit nashromážděné poznatky obsáhlým pojednáním v časopise Spolku ve formě popisů a plánek zmíněných i jiných lokalit (Dressler – Kiemann 1867). Jejich úsilí se ovšem neomezilo jen na ně; podle zmínky v této práci prošli společně mnoho dalších vrchů v severních i jižních Čechách (podle jejich pojetí ve „východním Německu“), ale bezvýsledně. Popisy i plánky vytvářeli z vlastní zkušenosti, vcelku neovlivnění dosavadní českou literaturou, z níž znali jen právě vyšlý první díl Vocelova „Pravěku“ a práce Benešovy (těch si, jak už řečeno, vážili, zatímco Vocelovy popisy jsou podle nich jen převzaté od jiných a psány „im Genre poetischer Stylübungen“; oni sami se omezili jen na lokality, které sami znali a domnívali se přinést o nich něco nového).

Nad úroveň běžných popisů povyšuje jejich práci pokus o zobecnění (Dressler – Kiemann 1867, 197–203 – viz příl. 11) – vzdor tomu, že podle jejich vlastních slov nejsou dosavadní znalosti pravěkých poměrů dostatečné pro objektivní závěry. Na jejich názory bude upozorněno jinde, zde jen tolik, že účel hradišť mohl být podle nich i obranný, ale hlavně šlo o veřejná shromaždiště kulturní a společenská s využitím spíše krátkodobým. Významnější byly ovšem podle nich jako romantiků otázky datování a národní příslušnosti: v tomto směru spojují hradiště jako kamenné památky (všimněme si, že znali vlastně jen hradiště s kamenitými valy typu Plešivce a Hradišťan) se západoevropskými megality a proti jejich častému spojování s Keltů (mj. u Vocela) soudí, že jde o stavby mnohem starší (tady se ovšem na hradiště aplikuje současná proměna názorů na stáří megalitů).

Je třeba litovat, že jejich činnost po vydání této práce zřejmě už nepokračovala, především asi díky předčasně smrti Dresslerově. Totéž platí o podobně efemérním zájmu, který projevil jiný člen VDGB Ludwig Kleinwächter (1839–1906), vrstevník obou jmenovaných a rovněž medik (později pražský univerzitní profesor porodnictví). Také on, zřejmě samostatně, putoval po hradištích pro změnu v Českém středohoří a také on uveřejnil ve spolkovém časopise o dva roky později pojednání s neméně ambiciózním názvem, i když podrobnější popisy a nepříliš přesné plánky podal pouze u dvou lokalit – Hrádku u Libochovan/-Žernosek a Vlastislavi (Kleinwächter 1869). Odchod z Čech po získání doktorátu znamenal u něho samozřejmě konec tohoto zájmu.

Jestliže výše jmenovaní neměli (snad záměrně) žádný styk s českým archeologickým prostředím, jejich pravým opakem se stal badatel téže generace,

Obr. 33. „Kyklopský“ kamenný val na Hradišťanech (Dressler – Kiemann 1867, 121)

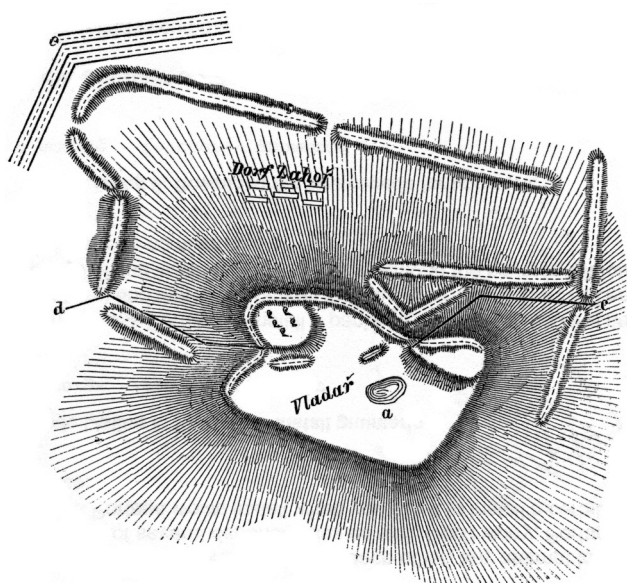

Obr. 34. Julius Ernest Födisch

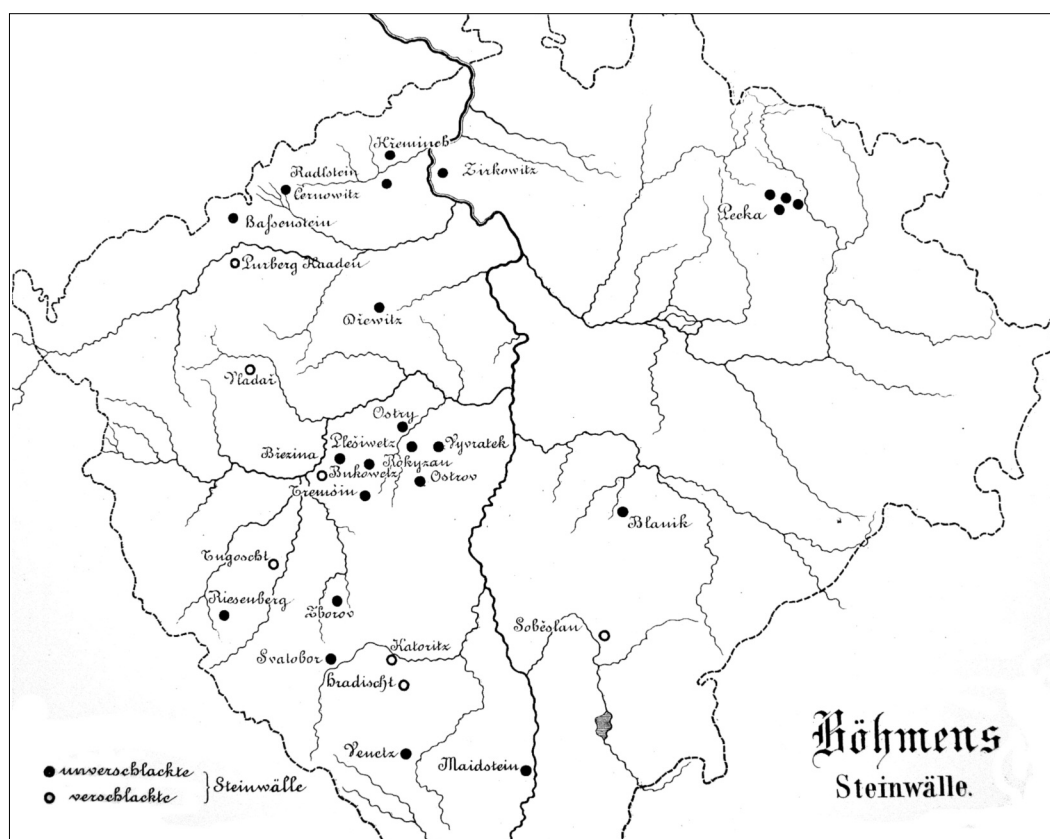
který ve výzkumu hradišť dosáhl ze všech německých pracovníků největšího významu – PhDr. Julius Ernest/Ernst **Födisch** (1840–1877). Spojen rodinným původem s prostředím kolem hrabat Černínů, stal se už jako student univerzity ve Vídni (1862) tajemníkem, knihovníkem a správcem sbírek hr. Eugena Černína z Chudenic, Vocelova přítele a podporovatele Archeologického sboru. Až do r. 1868 působil v těchto funkcích na zámku v Petrohradě u Podbořan, kde se záhy věnoval i archeologické práci; při ní tak jako hr. Černín spolupracoval s českými archeology v pražském Archeologickém sboru, s nimiž byl v přátelských vztazích. Navíc po zřízení Ústřední komise pro zachování a výzkum památek ve Vídni 1854 působil i jako jeden z prvních konzervátorů státní památkové péče. Ovšem teprve za pedagogického

působení na německé vyšší reálce v Praze (1868–1870) začal shrnovat své poznatky do přehledných studií, které byly věnovány především hradištím v Čechách: lokalitám se spečenými valy (*Födisch 1868a* – viz příl. 9), s kamennými valy (*Födisch 1868b* – viz příl. 10) a ještě později hradištím v Čechách všeobecně (*Födisch 1872*). Tyto práce spolu s Vocelovými tvoří nejdůležitější výsledek, sumarizaci a závěr výzkumu našich hradišť v epoše romantismu, i když v závěrech už ony samy překračují její meze.

Přitom je zajímavé, že v předchozí Födischově činnosti mnoho hradišť nefiguruje: vedle mohyl a bronzů lze zmínit vlastně jen stručnou zprávu o valovém opevnění na Vladaři (*Födisch 1867* – jeden z těch článků, které Födisch uveřejnil česky v Památkách archeologických), jehož spodní val označoval za nejmohutnější v Čechách i v Německu. Z té doby je doložen jeho zájem o sepsání zprávy o Hradišti u Libetic při jeho návštěvě u A. Č. Ludikara ve Strakonici-

Obr. 35. Plánek valů na Vladaři (*Födisch 1868b*)

Obr. 36. Födischova mapa hradišť s kamennými valy v Čechách (*Födisch 1868b*)

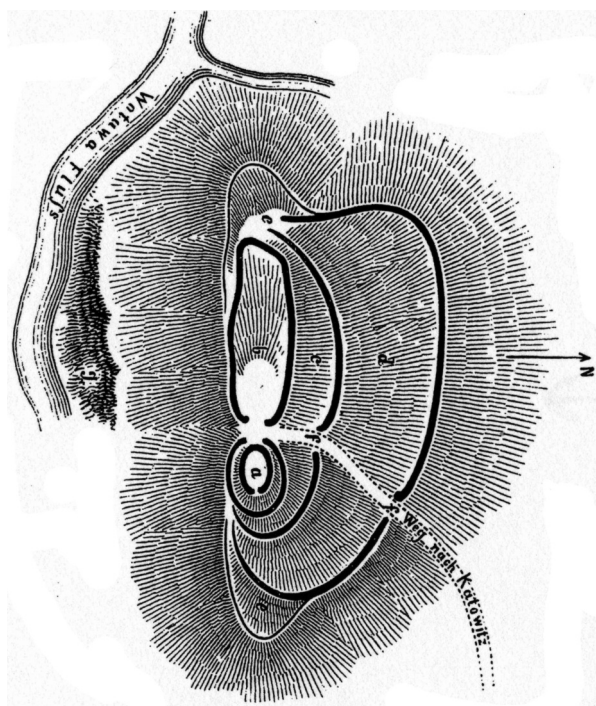
cích,⁸³ k tomu ale pak samostatně nedošlo. Teprve později, už ze svého posledního působiště v Litoměřicích, přidal ještě v němčině krátký článek o Hrádku u Žernosek (*Födisch 1874*). Jsou tedy Födischovy práce na rozdíl od Dresslera a Kiemanna spíše „kabinetními“ souhrny cizích poznatků (na hodnotě pro danou dobu jim to ale neubírá), i když na druhé straně je pravda, že oni se omezovali na povrchový průzkum a popis, zatímco Födisch provedl po polovině 60. let vlastní sondáže přinejmenším na dvou hradištích – Vladaři a Hradišti u Strakonice/Libětic, patrně i na Kněží hoře a Vladaři (o tom *Födisch 1868a*, XXXVI–XXXVI, cit. *Sklenář 2011*, 368) a znal z autopsie i některá další (Plešivec). Na rozdíl od výše jmenované dvojice znal Födisch také dobře českou literaturu o námětu.

Práce o „spečených valech“ v Čechách (*Födisch 1868b*) je vlastně výtahem z přednášky prosloušené 12. 2. 1867 ve vídeňském Alterthums-Verein; je provázena mapou, zachycující 23 valů „nespečených“ a 7 „spečených“, převážně v jihozápadní čtvrtině země. Obecnější souhrny představuje zejména druhá práce z roku 1868, shrnující autorovy důležitější poznatky o kamenných valech, a pak bilanční článek z r. 1872, v němž napočítal v Čechách 86 hradišť (32 s valy kamennými, 54 s hliněnými). Na rozdíl od Dresslera a Kiemanna nehledal u našich hradišť s kamennými valy spojitost s megality, spíše je chápal jako středoevropskou náhradu za ně, a rovněž jako památky dávného stavebnictví, nikoli ovšem krásného, jen kolosálního.

Konečně je třeba zmínit se ještě o jedné osobnosti spjaté s německou vědou a kulturou v Praze. Architekt Bernhard **Grueber** (1806–1882) byl v letech 1844–1874 profesorem stavitelství na pražské (po rozdělení na německé) polytechnice. Jeho zájem o hradiště byl ovšem spíše průvodním jevem zájmu a studia dějin středověkého stavitelského umění v Čechách, jehož výsledky v souhrnu uveřejnil souběžně s Födischovou bilancí. Dobový pohled na objekty zvané Heidenschanzen či Wallburgen, jichž prý je v Čechách asi 50, shrnul v části věnované budování hradů (*Grueber 1872*, CLXIII): „*Neben den Dorfanlagen haben sich auch von den älteren Einwohnern Böhmens zahlreiche befestigte Plätze als die Vorbilder des Burgenbaues erhalten, deren Grundform bei Errichtung der spätern Hochburgen beibehalten wurde. Durch das ganze Land, besonders aber die westliche Hälfte, ziehen sich weitläufige Erd- und Steinwälle hin, welche offenbar ein zusammenhängendes Befestigungs-System bildeten und von einem kriegskundigen Volke ausgeführt wurden.*“

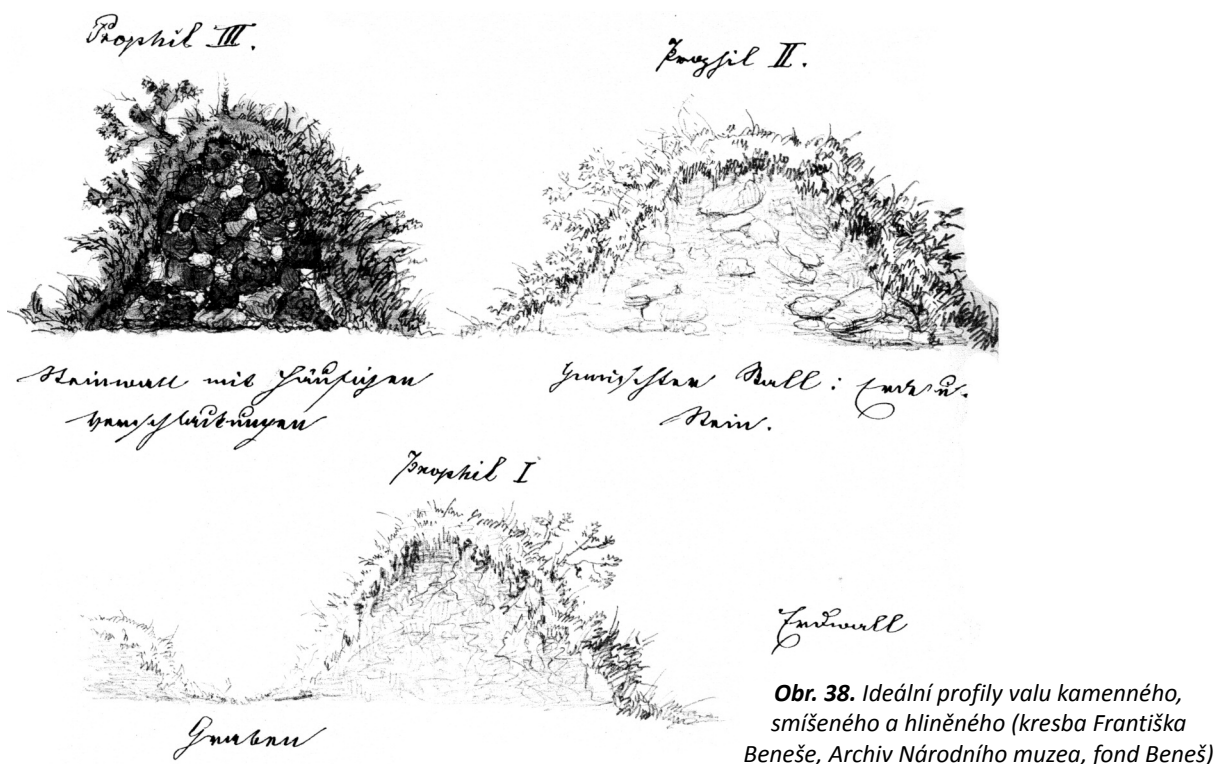
Grueber, jenž prý navštívil a dokumentoval řadu hradišť v Čechách (neuvádí bohužel, která), v německém Taunusu a Vestfálsku, domníval se vidět všude týž plánovitý systém, v nějž víru sdílel se saským O. Schusterem. Dále podrobněji popisuje vybraná hradiště, která měla podle něj zřejmý vliv na pozdější stavbu hradů: Třemšín, Plešivec (největší známé v Čechách), Hradišťany, Blaník, Kněží horu; vynechává Vladař, Hrádek u Žernosek či Češov, protože jejich půdorys se plně nezachoval.

Grueberova práce (viz příl. 12) i souhrnná studie Födischova byly uveřejněny už po nástupu pozitivistického myšlení v archeologii a jsou jím ovšem ovlivněny, materiál a poznatky k nim byly však sbírány a jejich hodnocení se rodilo ještě v závěru romantické fáze a tvoří tedy spolu s Vocelovým pravěkem jakýsi její epilog v dosavadním směru výzkumu hradišť. Především v uvedených titulech dospěla tato fáze k určitým závěrům, docilujícím obecné shody spíše v technických než v interpretačních otázkách. K nim – poněkud opomíjeným v předchozím, na vnější historii problému zaměřeném výkladu – je třeba nyní se vrátit podrobněji.

Obr. 37. Plán hradiště na Kněží hoře u Katovic (Grueber 1872, CLXV)

⁸³ Ludikar J. E. Vocelovi in litt., Strakonice 30. 5. 1867 – Archiv Národního muzea, Praha, fond Archeologický sbor, kart. 2, č. 204.

Obr. 38. Ideální profily valu kamenného, smíšeného a hliněného (kresba Františka Beneše, Archiv Národního muzea, fond Beneš)

2. VÝSLEDKY

2.1. Hradiště: třídění podle materiálu valů

Tento aspekt představuje těžiště veškerého pohledu romantické epochy na hradiště a shodovali se na něm téměř všichni badatelé, protože měl objektivní a snadno ověřitelný (i když bez výzkumu často zjednodušený) základ: opevněné objekty se dělily na hradiště s valy „kamennými“ (či spíše kamenitými, něm. Steinwälle), „hliněnými“ (hlinitými, Erdwälle) a podle mnohých byla ještě třetí skupina s valy „spečenými“ (Schlackenwälle aj.).

Původ tohoto trojitého třídění byl časem zapomenut, takže např. Šolle (1947, 6) jej připisal J. L. Píčoví, jenž jej naopak vlastně naposled položil do základu svého pohledu na hradiště (Píč 1909, 232–234). Ve skutečnosti má toto schema kořeny už v 18. století a uplatňovalo se od začátku romantické epochy jako první archeologická třídící pomůcka v popisu hradišť.

Nutno dodat, že v rovině historického výkladu byl obvykle brán v úvahu ještě čtvrtý druh – dřevěné opevnění, považované za nejjednodušší a tedy patrně původní, tehdejšími metodami ale neprokazatelný (i když některé spečené valy mohly vzniknout jako produkt jejich požáru) a mezi archeologická kritéria tedy nezařaditelný. Tak soudil z našich autorů výslovně Kalina z Jäthensteinu (Kalina 1837–1843, list 90), jenž považoval nebezpečí požáru, ohrožující dřevěné hradby či záseky, za důvod, proč lidé brzy přešli k valům kamenným.

a) valy kamenné

„Es liegt in der Natur der Sache daß die Menschen durch die Größe, Festigkeit und Schwere der Steine auf der Gedanken kamen, durch solche aufgethürmte Steine den Menschen den Zutritt zu einem wichtigen Platz bedeutend zu erschweren, und daß die hinter diesen Steinen aufgestellten Menschen ihn sogar abwehren können. Ich halte daher solche Verschanzungen um so mehr nach den allenfälligen hölzernen für die ältesten (...).“

Kalina von Jäthenstein 1837–1843, 91v

Valy z volně navršených kamenů bez pojiva považoval Kalina za vývojový mezistupeň mezi opevněním dřevěným a hliněným, což obsáhle zdůvodňuje. Konstatuje, stejně jako většina ostatních badatelů, že tyto valy se vyskytují především na izolovaných vrcholcích hor (podle Födische hlavně v pásmech nižších vrchů mezi úrodnými údolími, jako jsou např. Brdy), naproti tomu vůbec nebo nanejvýše jen

výjimečně v nížinách. Absenci kriticky vyhodnocených průkopů valem odpovídá běžná představa, že celé těleso kamenného valu sestává z velkých kamenů obvykle bez další úpravy, jen někdy ještě utěsněných menším kamením a hlínou. Optimální sklon úbočí valu měl být podle některých 45°. Příkop se před nimi podle některých (Kalina) ještě nebudoval, je spojen teprve s hliněnými valy.

Při výzkumu kamenných valů se okrajově uplatnila ještě jedna, podobně jako spečené valy původem cizokrajná analogie, totiž tzv. „zdi kyklopské“ (kyklopické, kyklopejské, cy-). Tento typ opevnovacího zdíva, totiž složeného z mimořádně velkých kamenů zdánlivě nad možnosti dávné lidské techniky, byl na rozdíl od původních spečených valů celkem dobře znám jakožto předmět pozornosti klasické archeologie od dob rozšíření poznatků o nejstarších opevněních Mykén či Tíryntu; kyklopské či pelasgické zdi v Řecku a jižní Itálii byly též častěji zobrazovaným objektem starožitnických cestopisů či prací o nejstarší architektuře a umění.

Pod jejich vlivem se v romantickém období (a někdy už dříve) začalo mluvit o kyklopském zdívu v souvislosti s pravěkými lokalitami v jižním Německu, Francii, méně v Británii a Skandinávii.

Naše archeologie nemohla ovšem zůstat stranou této tendence, a tak najdeme zmínky o „kyklopském zdívu“ v souvislosti s Burgbergem u Chomutova, Hradcem u Dobříše/Hostomic, Hradištěm nad Březinou, Hradišťany, Úhoště-Burgbergem, Slánskou Horou a dokonce s domněle pravěkou částí vrcholně středověkého hradu Hasištejna se zdívu z velkých polygonálních kvádrů.⁸⁴ Nic z toho se ale nemohlo řeckým vzorům kyklopského zdíva rovnat, spíše tu bylo přání otcem výkladu.

b) valy hliněné

Der Gedanke, aus Erde Massen aufzuthürmen welche durch Stapfen hart und auch dringlich gleich dem Stein werden, und welche wegen des Zusammenhanges eine weit steilere, und dabei fast glatte Wand bilden als wenn sie aus losen Steinen oder gar aus Gerölle gemacht werden, kann nur allmählig dem menschlichen Verstande klar geworden seyn, wozu sich noch der Vortheil gesellte daß Erde weit allgemeiner als Steine auf dem Erboden verbreitet ist, (...)

Kalina von Jäthenstein 1837–1843, 93

Hliněné (či hlinité, nasypané) valy se v Čechách rovněž nacházely a popisovaly často, netěšily se však takovému zájmu jako kamenné – byly méně nápadné, podobnější naspovým opevněním historické doby a ne tak snadno od nich odlišitelné, hůře zachovalé, a navíc neměly onen krajinně-romantický potenciál, působící „pohansky“ a přibližující je megalitickým stavbám, středoevropskými milovníky starožitností postrádaným. Nicméně některé svou mohutností (Češov) významně působily na samotný vznik zájmu o hradiště.

Na rozdíl od kamenných byly hliněné valy považovány za typické pro hradiště v nížinách, nikdy na vrcholcích; mnohem častěji (ač ne vždy) se u nich shledávaly příkopy na vnější straně. Byly obvykle chápány jako podstava pro palisádovou hradbu (dřevěnou stěnu, srub), s níž se občas počítalo i samotně na méně ohrožených místech, na prudších svazích a hranách svahů.

c) valy spečené

Dass durch ein solches Verbrennen der hölzernen Verschanzungen die Verglasungen der Steine die man man auf den Plätzen der (...) sogenannten verglasten Burgen findet, zu Stande kam, ist wohl wahrscheinlich, in so fern man unter diesem Ausdruck nicht wörtlich verglaste Burgen, sondern verglaste Steine versteht, welche sich unterhalb des verschanzten Platzes nach der natürlichen Bodenbeschaffenheit, oder als Bedürfnisse, oder endlich als Vertheidigungsmittel der Eingeschlossenen vorfinden.

Kalina von Jäthenstein 1837–43

Tento typ má zvláštní postavení: objevil se později než ostatní, doba jeho definice a největší slávy se kryje s romantickou érou, kdy také přitahoval ze všech největší pozornost a byl předmětem mnoha diskusí.

⁸⁴ Např. Špaček 1861, 24–25; Vocel 1865, 256, 259; týž 1866, 103; týž 1868, 416; k termínu Sklenář 2001b, 20. Jednotlivá hradiště: Sklenář 2011, 30, 193, 346, 305; k Hasištejnu Sklenář 2008, 23.

Obr. 39. Kamenný val na hradišti na Kněží hoře (foto autor, 1982)

Valy zvané někdy (spíše zpočátku) „skleněné“ či „zeskelnatělé“, „sesklenělé“ podle původního anglického „vitrified forts“ či také francouzského „forts vitrifiés“ – běžně ale „spečené“ či vzácněji „škvárovité“, „seškvařené“, „pálené“ (v německé sféře obdobně „verschlackte Wälle“, „Schlackenwälle“, méně „Brandwälle“, ačkoli *Schreiber 1859* doporučoval jako přesnější obdobu anglické verze – „verglaste Burgen, Glasburgen“), byly poprvé popsány ze Skotska.

Tam jde obvykle o zhruba oválná až pravoúhle obdélná masivní valová opevnění na vrcholcích nápadných kopců, ne nejvyšších, ale špatně přístupných, o nevelké rozloze (nedosahující ani 1 ha), bez zřetelného vchodu. Vyskytují se především v severovýchodním a středním Skotsku severně od Firth of Forth (Tayside, Aberdeenshire – původně se předpokládalo, že se vyskytují pouze v této oblasti), ale i jinde ve Skotsku, nacházeny byly také na Orknejích či v severním Irsku. Mnohé z nich se skrývaly v nepřístupných polohách, krytých vegetací, další ale byly dobře patrné a vedle megalitických památek tvořily nejvýznamnější složku nemovitého archeologického dědictví, pomáhající stimulovat vznik starozitnického zájmu již v době skotského osvícenství, v období zrodu Skotské archeologické společnosti (1781). Skotsko je dobrým příkladem, jak nápadné nemovité nadzemní památky v některých zemích Evropy podnítily raný zrod archeologie.

„Spečené valy“ budily pozornost už od raného 18. století a původně byly vykládány jako vulkanický jev – vyhaslé sopky (nejen kvůli spečení, ale i kvůli poloze na vrcholcích kopců a tvaru prohlubně vymezené valy a připomínající kráter s vyvrženou lávou na obvodu (anglický přírodovědec a cestovatel Thomas Pennant) – aniž by někdo dokázal vysvětlit, proč by láva a vyvržené kameny měly vytvářet právě takovýto tvar; lidový názor resp. folklor je ale pokládal za lidské dílo, středověké hrady.

Pro archeologii je objevil při geologickém průzkumu Vysočiny v 70. letech 18. století montanista a důlní inženýr John Williams, jenž uveřejnil své poznatky dobově oblíbenou formou serie „dopisů“ (*Williams 1777*; publikoval je pak zejména James Anderson⁸⁵). Williams také provedl ještě před rokem 1777 první vykopávky „spečených“ lokalit, navíc už pomocí průkopů valem (Knock Farril v hrabství Invernesshire, Craig Phatric) a došel k závěru, že jde o produkt záměrné opevňovací techniky.

Zájem o spečené valy se obnovil a zesílil v době romantismu, a to jak v oblíbených vlastivědně naučných cestopisech psaných vesměs přírodovědci, tak už i v pracích archeologických: John Jamieson zkoumal průkopem val u Finhaven ve Forfarshire s tímž výsledkem, k němuž došel Williams; také on našel za valem stopy spečených základů staveb, hůře provedených a tedy méně patrných (*Jamieson 1834*). Teorie o umělém původu se brzy prosadila, třebaže se ještě objevovaly výklady ve smyslu produktů sopečné činnosti; většinou je ale už romantismus pokládal za významné památky dávnověku (tak i Sir Walter Scott – *Mackenzie 1824*). Objevovaly se už v prvních vydáních map britského území, jež vydávala Ordnance Survey v 50. až 70. letech 19. století. Spečené valy se pak staly významnou složkou líčení skotského pravěku a při jejich výkladu se střídaly všechny zmíněné výklady, vulkanický ovšem už jen vzácně.⁸⁶

Domněnek o původu a smyslu spečených valů se objevila celá řada. Ve Skotsku původní vulkanickou hypotézu odmítl John Williams, který první razil názor o záměrném vypálení valu jako stavební a opevňovací technice při jeho budování.⁸⁷ Williams předpokládal nasypání dvou souběžných valů z hlíny a drnu a vyplnění mezery mezi nimi vrstvami dřeva a kamení, přičemž dřevo bylo zapáleno a kamení tak vypáleno; každá nová vrstva byla položena teprve po vypálení předchozí. Po dosažení potřebné výšky byly podpůrné hlinité valy odstraněny a zbyla vypálená kamenná hradba. S malými odchylkami zastával tuto domněnku i známý technik a vynálezce James Watt, jenž byl s Williamsem ve styku (*Kdolská 2009*, kap. IV.) Už brzy nato se ale objevila konkurenční idea, že vypálení vzniklo naopak na konci existence opevnění – při jeho zániku požárem poté, co nepřítel zapálil dřevěnou hradbu, zbudovanou ze dvou souběžných palisádových stěn s mezerou mezi nimi vyplněnou dřevem a kamením; žár z obou stran měl způsobit vypálení výplně, přičemž zevní část zůstala často nespečená (*Tytler 1790*, 18–21). Kompromis mezi nimi představovaly názory, že technika spékání vznikla po náhodném poznatku

⁸⁵ *Anderson 1777*; též *1782*; pak *Barrington 1782*; *Tytler 1790*; z dalších *Stuart 1871*; novější přehledy *Brothwell et al. 1974*; *MacKie 1976*; srov. *Sweet 2004*. Dnes je známo něco přes 70 lokalit. Historii výzkumů shrnují *Piggott – Robertson 1977*, nejnověji *Kdolská 2009*, kap. IV., *Cook et al. v tisku*; ze středoevropských autorů *Nováki 1964*, 99–109). Kol. Haně Kdolské (University of Edinburgh) děkuji za pomoc a podstatné rozmožnění svých dosavadních informací o spečených valech ve Skotsku; některé z údajů v tomto oddílu vycházejí z její citované práce.

⁸⁶ Obecně *Wilson 1851*, 408–430 (kapitola o hradištích je prvním jejich přehledem); *Wilson 1863*; *Anderson 1883*; *Munro 1899*, 381–2; přímo na hradiště zaměřené práce: *MacLagan 1875* a zejména *Christison 1898*, 169–193 (typová kategorizace). K domněnkám o původu spečených valů např. *Hibbert 1857*; *McHardy 1906*.

⁸⁷ *Williams 1777*, 45–48; též rukopis, jež uveřejnil *Stuart 1871*, 146.

při destrukci hradby (útokem nepřítele, úderem blesku) a byla pak používána záměrně ke zpevnění valu, nebo dokonce že hroudy materiálu byly spečeny jinde a po transportu na místo z nich teprve stavěn val (totéž soudil později Cotta o některých valech v Lužici).

Romantikové se vesměs drželi záměrné varianty. Proti vypálení při destrukci hradby vznášeli námitky že zapalování hradby při útoku na ni by bylo nesnadné, navíc vyžadovalo suché a klidné počasí, ve Skotsku spíše vzácné; spečení muselo trvat dny až týdny. Otisky dřeva a zuhelnatělé zbytky ve spečenině byly vykládány jako palivo použité při spékání.

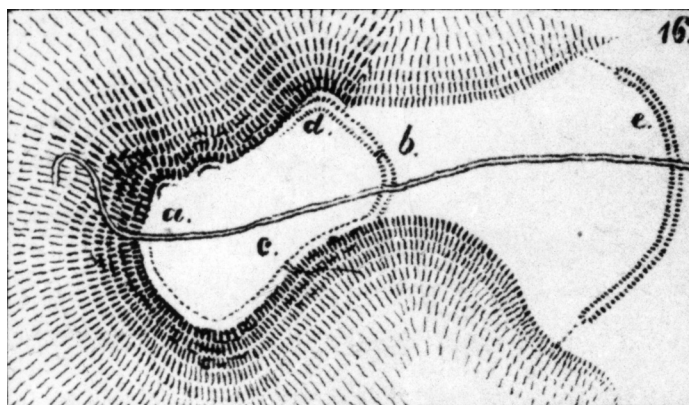
Pokud jde o účel těchto staveb, pak ve Skotsku od 18. století jednoznačně převažoval výklad obranný: šlo o opevnění, zřizovaná podle různých autorů domácími obyvateli nejspíše proti Římanům či raně středověkým germánským nájezdníkům.

Střední Evropa se o fenomén „spečených valů“ začala zajímat poté, co se v době rozkvětu literárního romantismu objevil německý překlad cestopisu přírodovědce Thomase Garnetta po Skotsku (*Garnett 1825*, podrobně díl I., 172–186). Doma poměrně málo známý, jen jeden z řady autorů tehdy populárního žánru, sehrál ve střední Evropě klíčovou úlohu. Vědomí o spečených valech proniklo i do zdejší archeologie a přineslo první ovoce v Čechách – v podobě objevu při kopání na pozdně halštatském a raně středověkém hradišti u (Plzně-) Bukovce.⁸⁸

V létě 1836 báňští prospektoři hraběte Kašpara ze Šternberka, před lety hlavního zakladatele pražského Národního muzea, při hledání železné rudy na jeho radnickém panství narazili v hlinitých náspech na jižní a východní straně Holého či Ovčího vrchu nad Bukovcem na struskovitě spečenou červenavou hlínu. Nález by zajímavý i z hlediska účelu akce, ale pokud ji vedl ředitel panství a dolů Václav Pauk (již zmíněný) s archeologickými zkušenostmi, mohl být vyhodnocen velmi brzy. Zaujal přímo majitele panství, jenž osobně s prof. F. M. Zippem dal na několika místech val prokopat napříč, aby se prokázala primární poloha škvárovitě spečené hmoty.

K určení „spečených valů“ stačil tehdy nález ožehnutých či žárem rozpukavých kamenů, hrudek vypálené hlíny či struskovité (škvárovitě) hmoty v tělese valu. Se skotskými „originály“ tehdy takřka nikdo přímou zkušenost neměl. Můžeme ovšem počítat s tím, že Šternberk i Zippe byli přítomni patrně prvnímu výkladu o skotských spečených valech, který podával známý mineralog a geolog dvorní rada prof. Karl Caesar von Leonhardt na sjezdu německých přírodovědců v Heidelbergu v září 1829. Přednášející zároveň předkládal vzorky struskovité a zeskelnatělé hmoty a dotkl se otázky zda proces proběhl při vzniku či zániku hradiska. „Zeskelnatění a spečení těchto hradů mohlo podle všeho proběhnout tak, že zdi byly účelným způsobem obklopeny hliněným či drnovým valem, meziprostor vyplněn hořlavým materiálem, a naplnění a spálení bylo opakováno tak dlouho, dokud nebylo účelu dosaženo“, cituje Preusker 1841, 98 z Leonhardtovy Geologie (1836–43).

Když se v září 1837, tedy krátce po objevu a jeho vyhodnocení, sešel XV. sjezd

Obr. 40. Plán hradiště se „spečenými valy“ u Plzně-Bukovce (Preusker 1841, tab. I:16)

Obr. 41. Dodnes patrný průkop valem na hradišti u Bukovce – v místě „b“ na předchozím plánu (foto autor 2011)

⁸⁸ O něm Čtverák et al. 2003, 47–48; k okolnostem objevu a jeho prezentace Sklenář 1989; týž 2011, 227–229.

německých přírodovědců na Šternberkovu počest v Praze, přednesl prof. Zippe v Karolinu obsáhlý referát včetně mineralogického rozboru, který vzbudil zájem auditoria.⁸⁹ Objev byl deklarován jako první ve střední Evropě; saský geolog C. B. Cotta v diskusi upozornil sice na své obdobné objevy v Horní Lužici, jež také odpovídají skotským a určité jsou shodné s Bukovcem,⁹⁰ k těm ale došlo až roku 1837 a dosud nebyly zveřejněny.⁹¹ Proto také přední saský archeolog Karl Benjamin Preusker (1841, 82–83, 93–94), když píše o lužických „Schlackenwallech“, připomíná, že Bukovec je prvním hradištěm tohoto typu v německých a rakouských zemích, a Zippemu připisuje zásluhu, že na ně jako první upozornil.⁹²

Význam přičítaný bukoveckému objevu se odráží i v zařazení poměrně obsáhlé informace o něm do právě vycházející Sommerovy topografie Čech.⁹³

Po prvním nález, upozorňujícím na nový typ archeologických památek, následovaly v Čechách další. Nejprve Kněží hora u Katovic na Strakonicku,⁹⁴ jejíž až do konce 18. století užívaný název Hradiště svědčí, že rozsáhlý a mimořádně složitý systém raně středověkých valů byl znám odedávna – ovšem jako hrad či husitské ležení. Za hradiště jej označil až Zippe a po něm Preusker; mimo Čechy ale uvedl Kněží horu do literatury až J. E. Vocel, jenž přinesl do Národního muzea spečený materiál ze své cesty v roce 1858;⁹⁵ první podrobnější popis podal K. Špaček (1861, 27). Od té doby byla tato lokalita považována za nejdůležitější výskyt spečených valů v Čechách.

O dalších nelze již mluvit podrobněji; obvykle se v této skupině uvádělo ještě Hradiště u Strakonice/Sousedovic/Libětic, Svákov u Soběslavi, Hradec u Domanic, Úhošť-Burgberg u Kadaně, Tuhošť či Vladař. Jak si povšiml už F. Olbricht a pak J. E. Födisch (1868a), všechny tyto lokality s výjimkou Svákova se nacházejí na západě a jihozápadě Čech.

Druhou významnou střeoevropskou oblastí se spečenými valy byla Horní Lužice (pokud se v této souvislosti mluví o Sasku, míní se tím právě lužická oblast, patřící tehdy k saskému království, jehož hlavním městem byly Drážďany). Oblast s poměrně velkou hustotou hradišť (asi 200) zpravidla malých, tvarů okrouhlých či oválných; nejstarší z nich patří mladším fázím lužických popelnicových polí, mnohé mají další fázi raně středověkou (slovanskou), na některých byly zjištěny spečené valy. První, romantickou generaci zdejších badatelů představovali již vícekrát zmínění K. B. Preusker a C. B. Cotta, dále např. Christian Keferstein (hradiště u Zhořelce – *Keferstein* 1846, 285), druhou, směřující již k pozitivismu, např. K. Haupt, pastor v Lerchenbornu, folklorista a archeolog písíci obecněji o spečených valech (*Haupt* 1868), nebo syntetizující Oskar Schuster (1869a, b).

Na závěr romantické epochy podal přehled lužických lokalit R. Andree (1871), přehledně informující též o českých; současně však shrnul tutéž látku a její dosavadní poznání čelný archeolog nastupující pozitivistické epochy prof. Rudolf Virchow (*Virchow* 1870), jenž tak vlastně otevřel novou, věcněji orientovanou fázi výzkumu střeoevropských spečených valů v 70. a 80. letech.

Počty lokalit se spečenými valy v těchto oblastech kolísaly podle toho, jak byly objevovány a objevy uznávány. V době nález u Bukovce byly známy ve Skotsku již desítky „skelných hradů“; v Čechách se jejich počet na konci romantické éry pohyboval mezi 7 a 9 (*Vocel* 1869, 323; *Födisch* 1868a).

Porovnání počtů může ovšem být klamné a někteří to věděli už tehdy. Názory o příbuznosti střeoevropských spečených valů se skotskými se odedávna rozcházely. Šlo hlavně o to, že zatímco ve

⁸⁹ 28. 9. 1837, den nato (29. 9.) zde předkládal vzorky spečené hmoty a plán lokality. Text přednášky byl uveřejněn v aktech sjezdu (*Zippe* 1838 – viz zde příl. 3, text s českým překladem *Sklenář* 1989, 124–132).

⁹⁰ „Der böhmische Schlackenwall auf dem Schaafberge bei Bukowetz ist sicherlich derselben Entstehung mit denen der Oberlausitz, welchen er in aller Hinsicht gleicht“ (*Cotta* 1839, cit. *Preusker* 1841, 93).

⁹¹ Vrch Strohmberg u Weissenbergu/Wósporku, Löbauer Berg a Schafberg u Löbau/Lubije (srov. *Preusker* 1841, 82, tab. I:13) a sousední Rotstein u Sohlandu/Zalomu – vše na malém prostoru mezi Budyšínem a Zhořelcem. *Cotta* 1837– viz příl. 4; *týž* 1839.

⁹² *Preusker* 1841, 82–83, 93–94 (cit. *Píč* 1909, 202, 203), tab I:16.

⁹³ „Bukowetz ... Unweit von hier, auf dem Schaafberge, befindet sich ein verschlackter, aus der vorhistorischen Zeit herrührender Wall. (Hr. Prof. Zippe hat in der zweiten allgemeinen Sitzung der Versammlung der Naturforscher und Aerzte in Prag am 22. Sept. 1837 einen interessanten Vortrag über diese räthselhafte Erscheinung gehalten, und mit Hinweisung auf ähnliche Vorkommnisse in Schottland die Resultate der vom Hr. Kaspar von Sternberg vorgenommenen Untersuchungen und Beobachtungen darüber mitgetheilt).“ *Sommer* 1838, 40 (z hesla Plzeň-Bukovec v práci *Sklenář* 2011, 227–229 tato citace omylem vypadla).

⁹⁴ Čtverák et al. 2003, 122–125, historie výzkumu *Sklenář* 2011, 115–117.

⁹⁵ *Vocel* 1859, 218; o této zprávě referoval v Německu *Anonym* 1859, srovnávající lokalitu se Skotskem a Lužicí; k tomu doplněk *Schreiber* 1859.

Skotsku byly spečeny především či pouze povrchové vrstvy valů (odtud pojem „zeskelnění“), v Lužici a v Čechách – třebaže se objevily zprávy i povrchovém spečení (Kněží hora) – byly jako spečené označovány (hlinito-) kamenité valy, obsahující ve svém tělese místy kameny poznamenané tepelnými změnami, hlínu vypálenou do červena, až struskovitou hmotu, dřevěné uhlíky či spálená dřeva (kůly, trámy). Spečení ale často bylo jen částečné, základové partie někdy nespečené, spečení někdy velmi pevné, jindy ne, záleželo i na tom, za jakých okolností získávali badatelé své informace (od vlastního kopání až po zprávy z druhé ruky), takže jednu a tutéž lokalitu běžně posuzovali různí autoři různě.

Vzdor podobným nejasnostem se hledání „škvárovitých hradů“ stalo v romantické fázi jistou módou a po středoevropských objevech se jejich stopy hledaly snad ve všech zemích s pokročilejší archeologií: postupně byly oznamovány nálezy (často sporné povahy) ze Slezska, Durynska, jižního Německa, Francie, pak Maďarska (Helemba na Dunaji 1868), v 70. letech ze slovenského Liptova či Pováží a z Dolních Rakous, na Moravě z Oberska u Loštic či dokonce z prostoru olomouckého dómu – a spečené valy se staly uznávanou kategorií, kterou převzala i pozitivistická archeologie druhé poloviny 19. století. Připomeneme si jen diskuse na sjezdu německých archeologů v Trevíru 1883, u nás příspěvky Woldřichovy (1874; 1875) či Šnajdrovy (1893), ale tato druhá a poslední fáze rozkvětu problematiky spečených valů se už vymyká rámci našeho zájmu. Dodejme jen, že počet spečených valů v Čechách se už nerozmnožil – někde byly objeveny nově (Hostim), zatímco jinde zase zpochybněny; ještě J. N. Woldřich (1893) uvádí stále oněch 8–9 lokalit.

I ve středoevropském prostoru probíhaly úvahy o způsobu vzniku spečených valů. Nechyběl sice názor o přirozeném původu úderem blesku či vulkanickou činností, nebo víceméně romantické představy o vypálení od opakovaných ohňů obětních, slavnostních či signálních – ale zpravidla byl přijímán umělý původ. Zippe pochyboval o záměrném spečení v Čechách, proti němuž uváděl i ojedinělý výskyt, a soudil na náhodný požár dřevěné hradby, kterou datoval do před slovanské doby. (Spečení mělo podle jeho pozorování místy podobu velkých spečených hrud; to později potvrzoval K. Šobr, podle nějž jsou bukovecké valy na jižní a též východní straně tvořeny jednotlivými hromadami vypálené hlíny asi 60 cm vysokými a o něco delšími, asi 10 kroků od sebe – Šobr 1864). Obdobné mínění zastával i Preusker v Lužici, u nás Kalina z Jäthensteinu, jenž ovšem později (Kalina 1837–1843, 34) usuzoval spíše, že požár byl založen záměrně kvůli zřícení zdi nebo dřevěné stěny; tomu by nasvědčovala i pozorování, že ke spečení nedocházelo po celé délce valu, nýbrž jen na určitých místech či stranách. Zato Cotta byl přesvědčen, že opakovaný výskyt v Čechách a Horní Lužici a vysoký stupeň spečení na některých z nich svědčí pro umělý vznik záměrným procesem, stejně soudil u nás později Vocel (1859d, 218). Naproti tomu Vocelův žák Karel Špaček (1861, 26) se ve své studii o hradištích přiklonil k nezáměrné verzi: „nepřítel město (...) zapálil, tak že následkem požáru povstalého i valy, dílem z klád, dílem z kamene a země vystavěné, shořely, a náramným ohněm zem i kameny se spekly.“

Vypalování otevřeným ohněm bylo odmítáno, protože jeho výsledkem by byla jen povrchová skelná krusta vzniklá až po stavbě, ale vnitřní vypálení a přítomnost zuhelnatělých trámů byly obecně považovány za doklad správnosti domněnky o prokládání valu vrstvami dřeva při záměrném vypálení již během stavby valu. V tomto směru byly za podstatné považovány informace Františka Beneše (Vocel 1866, 112–114) o struktuře třetího (vnitřního) valu na Kněží hoře: v průkopu valem, který dal provést, Beneš pozoroval, že spečený materiál v tělese valu je rozdělen 1–2 vrstvami kamení méně dotčeného ohněm, což svědčí o vypalování po vrstvách, přičemž se spékalo jen menší kamení a písek, kdežto větší kameny jsou jen povrchově opáleny. Na základě toho se Beneš pokusil podrobně rekonstruovat celý proces jako záměrnou opevňovací techniku: „Prudkým žářem množství dřeva požírajícím bylo tedy nahrazeno vápno kameny spojující, kteréž ... stavitelé kamenných valů ještě neznali.“

To vyjadřovalo většinový názor romantické archeologie. Shodně líčí užití této techniky ve svých pracích Födisch (podle poznatků z Hradiště u Strakonice a Kněží Hory – Födisch 1868a; 1871b; 1872)

Pokud jde o účel uplatnění této techniky, shodovali se romantikové kupodivu většinou na funkci obranné. Cotta sice v Horní Lužici považoval za obranná pouze většinová-nespečená hradiště, kdežto spečené valy na vrcholcích hor zároveň za náboženské objekty, ale Schreiber (1859) se později vyjádřil, že může jít o nejstarší válečné kamenné stavby severně od Alp; keltomani (jako byl právě on) je samozřejmě přičítali Keltům v bojích s Římany. Na druhé straně se ale objevily námitky, že ve Francii spečené valy nejsou, ačkoli právě tam probíhaly hlavní války s Římany, a skotské jsou příliš malé pro vojenský účel. Jednoznačný názor se tedy nevytvořil.

Závěr romantické éry a přechod k pozitivistickému přístupu dovršuje u nás prof. Bernard Grueber (1872, CLXV), jenž se v rámci svého zájmu o vývoj architektury v Čechách rozhodl pro podrobnější průzkum a určitou sumarizaci, což mu ovšem usnadňovaly předchozí práce výše uvedených autorů z konce 60. let. Zjistil mj., že kamenná složka valu pochází na každé z dosud hlášených lokalit z jiné horniny, že

kromě Kněží hory jsou všude stopy spečení jen skrovné a snad náhodné. Vykopávky ve vnějším valu Kněží hory poskytly jen uhlíky a roztroušené opálené kameny (prý spíše jakoby z pasáckých ohňů za 2000 let zde hořících), ve vnitřním valu ukázal průkop (vlastní?), že šlo spíše o zeď, strmé, kameny ve vrstvách kladené a většinou přepálené, ale ani s nejmenší stopou spečení; Grueber soudil, že nad každou vrstvou byl (kvůli vysoušení či zpevnění) rozdělán oheň, přičemž hlinito/jílovitopísčité pojivo se vypálilo a připeklo na kameny. „*Dass die gesamten Wälder der alten Hercynia nicht ausgereicht hätten, um bei offenem Feuer die Granite von Hradišř und die quarzreichen Gneisse von Katovic zu schmelzen, wird jeder Hüttenmann bestätigen.*“ O metodě vypalování po vrstvách: „*Dass bei dieser etwas abenteuerlichen Erklärung die chemische Beschaffenheit der Gesteine unberücksichtigt blieb, dass diese Fabel von einem Buche in das andere übergang, ist eben unbegreiflich als wahr.*“

Jeho pozitivistická střízlivost dospívá tak daleko, že pochybuje i o skotských valech, ale protože nezná tamní horniny, odkazuje na budoucí chemické pokusy (s těmi ovšem začal už Williams, aniž toto úsilí přineslo kdy podstatnější výsledky). Pro střední Evropu však má Grueber jasno: „*Eine Verschlackung in dem Sinne, wie sie von den Alterthümmlern behauptet wurde, ist weder von den Erbauern der Wälle angestrebt worden, noch hat eine solche je stattgefunden.*“ To lze chápat jako epilóg jedné kapitoly archeologického romantismu.

Závěrem určitě stojí za zmínku, že české spečené valy neunikly pozornosti ani v jejich „vlasti“, Skotsku, jakkoli diskuse o tamních spečených valech probíhaly vesměs bez souvislosti se střední Evropou. Bylo to zásluhou Johna Stuarta, jenž k tomu použil a navíc doslovně přetiskl překlad německého Födischova článku (*Födisch 1868a*), pořízený pro něj známým archeologem švýcarských nákolí Ferdinandem Kellerem (*Födisch 1871b*). Stuart (1871, 151–155; srov. Cotton 1955, 96) tak podal v angličtině první informace o českých spečených valech a dovozoval, že mají jen spečené jádro obložené kamením, nebo spečený základ pro běžný val – zřejmě v Čechách uměli spékat jen základ valu, ne celou masu valu naveskrz jako ve Skotsku. Jinak ale neshledával mezi nimi zásadní rozdíly a soudil, že přinejmenším zčásti musely být užívány současně.⁹⁶

Český srovnávací materiál se jevil jako významný už proto, že západoevropský prostor mezi Británií a Čechami neposkytoval žádné nálezy hodné pozornosti. Z Francie byl v období romantismu znám jedině Peran v Bretani (zkoumaný Anatolem Barthelémym 1846), zde se ale podle popisu uplatnila jiná technika, jež nemá mnoho společného se skotskými, navíc připečený zlomek římské střešní tašky tam objevený ukazoval na jiné datování. Ještě vzdálenější skotským hradištím byl případ ze Sainte-Suzanne (západní Francie, dép. Mayenne), kde prý byly zjištěny spečené základy městské hradby; podle tamních archeologů se to mělo stát v pravěku, podrobněji ale nebyl pochybný nález studován ani publikován.⁹⁷

Tolik asi stačí k poznání spečených valů jako zajímavého aspektu romantické archeologie (o názorech na jejich „národní příslušnost“ bude ještě zmínka). Jen jako epilóg lze dodat, že byť středoevropská archeologie už dávno nepovažuje „spečené valy“ za samostatnou kategorii, jejich existence ve Skotsku je reálná a zájem o jejich problematiku trvá dodnes, motivován do značné míry technologicky (Brothwell et al. 1974; Gentles 1993). Jeho součástí jsou rovněž experimenty, začínající už koncem 19. století pokusy se spékáním v cihlářské peci; opakují se od počátku 20. století (hlavně McHardy 1906) – zabýval se jimi i V. G. Childe (*Childe – Thorneycroft 1937*) – a dodnes jsou přitažlivé i pro veřejnost (Ralston 1986). Jejich výsledkem je zjištění, že záměrné spečení valu je možné, ale nesnadné, především pro neúměrnou spotřebu paliva k dosažení potřebné teploty 1000–1200 °C.

Dodnes ale chybí rozsáhlejší moderní výzkum, výsledky radiokarbonových datování nejsou jednoznačné a proto v otázkách původu a stáří skotských spečených valů ještě zdaleka není jasno (lze uvažovat o časovém ekvivalentu našeho středního až pozdního laténu). Nejspíše jde o důsledky požáru dřevěných součástí hradební konstrukce komorové či roštové, případně sloupů vložených do čelní stěny (líce) kamenné hradby nebo kúlů a sloupů palisády, přičemž silný oheň v různé míře způsobil natavení až slití kamenů, tedy spečení nezáměrné v důsledku záměrné destrukce, nejspíše spálení hradby při nebo po dobytí (např. Harding 2004, 87–91; srov. Kdolská 2009, kap. IV.). V našich podmínkách může výjimečně jít o pozůstatky pecí zapuštěných druhotně do tělesa valu.

⁹⁶ Stuart 1871, 152: „*Both in Scotland and in Bohemia the vitrified forts occur amid other strengths of unvitrified building, of like constructional arrangement, and there is no reason to believe that they are marks of different eras of different people, any more than we can conclude that long and short cisti, or burnt and unburnt bodies, are test by which to judge of their age, since we are sure that in some cases at least they must have been used contemporaneously.*“

⁹⁷ U nás uváděl později stejný případ Jelínek (1894a, 76) pod starou hradbou hradu v Chrudimi podle zprávy Lüssnerovy, ale omylem: Lüssner (1860, 90) mluví jen o propálené vrstvě, jejíž vznik přičítá požáru dřevěného hrazení.

Popsaný módní jev měl nicméně ve své době užitečný aspekt: obracel pozornost střeoevropských archeologů od prostých poznatků povrchových ke vnitřní struktuře valů, ke způsobům zbudování hradeb a k vlastnostem použitého stavebního materiálu. Archeologie si uvědomila, že valy obsahují určité struktury, že existuje rozdíl mezi dnešním valem/náspem a původní hradbou. Problematika „spékání“, vedla poprvé ke studiu profilů valů pomocí příčného průkopu (ve Skotsku od 18. století). Ale teprve později se tento přístup uplatnil u běžných typů valů.

2.2. Hradiště: třídění podle formy a polohy

Díličí popisy i souhrnné studie o hradištích braly samozřejmě v úvahu obě zmíněná kritéria, ale s rozdílnou vahou: zatímco forma hradiště (tj. v zásadě půdorys a jeho vlastnosti) měly význam zásadnější, umístění v terénu, ač lokálně zajímavé, nemělo pro třídění hradišť primární význam a bylo vždy spíše přidruženou vlastností.

Pokud jde o formu, jsou možná různá hlediska, z nichž některá už v období romantismu hrála roli, jiná ještě ne. Zobecnění poznatků a výběr relevantních hledisek byly ovšem ještě nesnadné, protože publikovaných zpráv (zejména se spolehlivým půdorysným znázorněním) bylo dosud velmi málo a autoři byli převahou odkázáni na vlastní poznatky. Jevil se jim tedy celkový stav nejspíše jako mnohotvárná rozmanitost; proto ještě Dressler a Kiemann (1867) soudili, že dosavadní poznatky nelze zatím zobecňovat a vytvářet dělení resp. systematiku hradišť. Přesto se určité dělicí znaky začaly už od 40. let uplatňovat.

1. Nejjednodušší bylo dělení podle velikosti na hradiště velká a malá, hledisko často subjektivní, i pod vlivem poměrů v regionu. Tady si musíme uvědomit, že – přes např. Kalinovo ujištění, že užívá pouze „*diese der heidnischen vaterländischen Vorzeit unstrittig zu vindicirende Erdwälle*“ – dobové datovací možnosti nedovolovaly ještě vést přesnou hranici mezi valovými opevněními pravěkými a raně středověkými (chápanými jako jeden celek) na jedné straně a vrcholně středověkými (někdy i pozdějšími) na straně druhé. Proto v kategorii „malých“ (až o průměru 20–30 kroků) nepochybně najdeme i středověká okrouhlá tvrziště.

2. S dělením na hradiště jednodílná, dvojdílná atd. přišel teprve Vocel (1868; viz tab. níže), i když hradiště vnitřní-akropole (termín tehdy neužívaný; pokud odlišena, tedy jako „hrad“, „Hochburg“) a vnější-„podhradí, předhradí“ („Vorburg“, „Untenburg“) se při popisu často rozeznávalo a běžně se předpokládalo, že hlavní část hradiště se nacházela na jeho nejvyšším bodě nebo na konci nejlépe chráněném přírodou (např. Grueber 1872, CLXIII). Výjimku tvořila Libice se dvěma jen úzkou šíjí spolu souvisejícími díly, z nichž vnitřní hradiště bylo považováno za sídlo (kněžny Libuše nebo Slavníkovců), vnější za staročeské město.

3. Běžné bylo naopak rozlišení podle počtu valů (i když z něj nebyl ještě vesměs odvozován pojem vícedílnosti hradiště): hradiště o jednom valu, hradiště mnohovalné (-ové), se dvojími, trojími valy, v jednou případě (Kněží hora) čtyřnásobnými (např. Vocel 1868, 396); unikátní byl Peterův pojem „hradiště bezhradebné“, pro ostrožní polohu s příkopem, ale beze stop valů.⁹⁸

Počet valů vzal za základ svého třídění I. I. Srezněvskij (1850), jenž vycházel z vlastních poznatků i z literatury jak východní (Chodakowski), tak střeoevropské tj. německé (Wagner, Cotta, Preusker; české analogie nepoužil, ač je měl k dispozici):

a) hradiště s 1 valem (okrouhlá či hranatá, nebo v otevřeném oblouku, tj. ostrožná; bez vchodu, na rovinách či výšinách);

b) s více valy soustředně uzavřenými či obloukovitě otevřenými, hranatá mohou být dělená.

4. Při dělení Srezněvského si povšimneme, že si uvědomoval rozdělení na objekty s půdorysem uzavřeným a neuzavřeným, ale nezohlednil je v systému. Je pravda, že např. zkušený badatel Franz Olbricht (1865?) ve svém třídění bral v úvahu pouze první z nich (v tom se ovšem odráží jeho celoživotní soustředění na hradiště na izolovaných kopcích západních až jižních Čech):

a) okrouhlé (uzavřené) kamenné valy na vrcholech hor či na výšinách, někde ve spojení s obrannými stavbami či úpravami (např. Hradišťany);

b) hlinité valy buď obklopující úpatí vrchů, nebo položené na vyvýšené plošině;

c) izolované pahorky v otevřené krajině, na úpatí obklopené nízkým hlinitým valem.

5. Födisch (1868b) naproti tomu ve svém třídění zohlednil s obecnější platností vztah tvaru opevnění k terénu, takže rozeznává (u hradišť s kamennými valy) tři typy:

a) forma okrouhlá či oválná (Rundwälle) nezávisle na tvaru dané plochy, průměr spíše malý;

⁹⁸ Petera Rohoznický 1868. Pojem „přirozeného opevnění“ beze stop umělé fortifikace (např. Bubeník 2000, 391) se v tomto období ještě neobjevil.

b) podobná (tj. uzavřená), ale sledující tvar užitých ploch, často vícenásobné valy;

c) neuzavřená – přirozeně chráněné strany nejsou opevněny, jen v místě spojení s terénem obrana zesílena valy, někdy před nimi příkopy.

Fakt, že míra úplnosti opevnění dané polohy se řídila její dostupností a že existují hradiště uzavřená valem a jiná využívající zčásti přirozené ochrany terénu, konstatoval už Kalina z Jäthensteinu.⁹⁹

6. Půdorysný tvar jako dělítko zdůrazňován nebyl, většina archeologů (např. *Vocel 1868*, 399) si zřejmě uvědomovala, že je nejčastěji podmíněn podobou využitého terénu. Na druhé straně Kalina (1837–1843, 94b) uplatnil pozorování, že „pohanské“ valy uzavřeného obvodu jsou obvykle okrouhlé či oválné, kdežto tvary čtyř- nebo víceúhelníkové jsou novější, účelu výhradně válečného a přizpůsobené dálkovým zbraním – proto také mívají předprseň (parapet), kterou u pravěkých valů nenajdeme.

7. Už Kalina (1837–1843, 93, 94a) rozlišoval valy s příkopem a bez příkopu, i když si uvědomoval, že příkopy mohou být už zanesené: „*Um dieß mit Gewißheit bestimmen zu können, muß man alle Punkte der Umwallung wohl untersuchen.*“ O opevnění polohy pouze příkopem bez valu hovoří až Födisch (1868b).

8. Konečně je možné třídit hradiště i podle jejich účelu. Lužický badatel K. B. Preusker je podle tohoto hlediska dělil na hradiště hlavní, místní, pohraniční, silniční, útočištná. To už je ale kritérium vnější, vnesené, interpretační a není vázáno na archeologickou podstatu lokalit.

Nejdůkladněji zobecnil poznatky své epochy Vocel a odvodil z nich několik tříd (*Vocel 1868*, 399, 400), takže rozeznává hradiště:

1	velká	dvojdílná: menší vyvýšená akropole + předhradí	na výšinách, ostrožnách; přirozená ochrana: skály, údolí vodních toků	a) útočištné pevnosti pro okolní lid, b) prototypy slovanských měst, župní hrady (u Kosmy <i>oppidum, urbs, civitas</i>)
2	malá	jednodílná, s 1–3 valy		hrady rodových vladyků
3			v rovinách; přirozená ochrana: vody, bažiny	(u Kosmy <i>castrum</i>)

2.3. Hradiště: rekonstrukční představy

„ ... zřel balvanů směs křovím obepjatou,
kde pevný hrad kdys bodrých knížat stál,
kde slavných Mojžírovců prapor vlál,
a cimbuří se skvěla září zlatou ...“

Co viděl kníže Břetislav na nespécifikovaném hradišti dávného Velehradu očima básníka,¹⁰⁰ odpovídalo přesně romanticko-fantastickým představám starší umělecké literatury, malířů a kreslířů o původní podobě historicky známých „staročeských hradů“ zejména z doby nejstarších dějin a pověstí, zcela poplatným neméně romantickému vidění hradů vrcholně středověkých – těmi se tu ovšem zabývat nelze. Romantická archeologie se naproti tomu rekonstrukcí původní podoby hradišť vcelku nezabývala, samozřejmě s výjimkou úvah o budování valů resp. hradeb. Představu archeologie z konce své doby shrnuje Vocel (1868, 438) jako zcela střízlivou: „*Z náspů zdvihaly se stěny dřevěné, z plotových kolů zdělané a, jako sruby Arkony na Rujaně, hlinou vypěchované; domy uvnitř ohrady skládaly se z dřevěného roubení, jehož mezery bývaly taktéž hlinou vymazány. (...) Tím způsobem byly též zdělány hlavní budovy v hradištích, t. j. hrady, kteréžto nezřídka zděné majíce základy, vysoko se nad nízká stavení dolejšího podhradí vypínaly.*“

Popisy hradišť si všímaly také vchodů a jejich polohy, přičemž se zpravidla odlišovaly vchody snad původní od evidentně nově prolomených vjezdů, na což upozorňoval už Kalina (1837–1843, 50v); vyslovil přitom domněnku, že v případě většího počtu vchodů jsou určitě některé novější a že původní jsou spíše vstupy neprokopané valem až na úroveň okolního terénu, protože mělčí průchody se daly rychleji zatarasit v případě nebezpečí. Orientaci vstupů poprvé uvádí Födisch (1868b, XXXV), podle něhož měly valy na Hradišťanech až čtyři vchody směrem ke světovým stranám.

⁹⁹ Kalina 1837–1843, 95a. – Na jiném místě (44b) uvádí Kalina jiné rozdělení „pohanských“ opevnění na a) valy na uzavřeném půdoryse, b) valy liniové, probíhající přímo či lomeně na větší vzdálenosti. Protože české příklady tohoto z ciziny známého typu, uváděné romantickou archeologií, jsou vesměs sporné a navíc nejde o hradiště ve sledovaném smyslu, ponechávám tento aspekt stranou.

¹⁰⁰ J. Kachník: Na troskách Velehradských, *Obzor* 7, 1884, 309.

2.4. Hradiště: účel

Jestliže při popisu hradišť se romantický přístup většinou nemohl zřetelně uplatnit, zcela jiná situace nastává při pokusech vysvětlit, jaký význam měla hradiška pro své „pohanské“ budovatele, pro pravěkou a raně středověkou společnost. Tady se setkáváme s mnohem pestřejší paletou výkladů, než je k dispozici dnešnímu interpretovi.

Nezapomeňme, že kořeny těchto výkladů nejsou archeologické. Při svých prvních krocích se tento obor setkával s dvojím typem interpretace. Jednu linii tvoří výklad lidový, který musel vznikat už tehdy, kdy se nové obyvatelstvo setkávalo v krajině se zříceninami opuštěných či zničených hradišek, jejichž existence se už vymykala kolektivní paměti. Doklady o tom však máme teprve z historické doby, jednak v místních a pomístních jménech, jednak ve folkloru (lidovém podání, pověstech) – o obojím jsme ovšem informováni teprve po vzniku písemných záznamů těchto zdrojů. K této tematice se ještě vrátíme v exkurzu; zatím stačí uvést, že zaznamenaná lidová paměť nesahá dále, než do středověku a lidová interpretace má v souhlase s tím poměrně úzký výběr: hrad, zaniklé město, vojenské opevnění/ležení. Jde tedy o výklad a) opevněného místa s obranným účelem, případně b) sídla vyšší společenské vrstvy.

Druhou linií je výklad kronikářský, který může navazovat na lidový, jindy ale je doplněn či nahrazen interpretací historickou (u míst známých ze psaných dějin), náboženskou či mytologickou. V každém případě jde ale nakonec opět o výše uvedený výklad (a) či (b).

2.4.1. Výklad lidový a kronikářský

Je významný proto, že tvoří základ a východisko raných archeologických úvah a navíc i vznikající archeologické terminologie, jak ještě bude ukázáno. Povšimněme si stručně zmíněných tří kategorií.

Nejběžnější, protože odpovídající nejčastější zkušenosti novověkého venkovského člověka střední Evropy, byl **hrad**, přesněji zřícenina hradu (v lidové představě samozřejmě vrcholně středověkého, „rytířského“), v tomto případě už bez zdí, ale s dostatečně patrnými obrannými prvky. Lokalita se v takovém případě považuje buď za neznámý starý hrad (pověsti často mluví o hradě dřevěném, jako by lidé cítili jeho primitivnější formu), nebo za předchůdce blízkého hradu vrcholně středověkého a použije se jeho jméno s přídomkem Starý (Příkopy u Kdyně už v 16. stol. jako Starý Rýzmbek). Příklady četných pomístních jmen typu „hrad“ jsou uvedeny níže v terminologické části.

Časté jsou i případy, kdy byla lokalita považována za zbytky opevnění (hradeb) zaniklého **města**, případně spojována s existujícím blízkým městem jako jeho předchůdce. To byl oblíbený způsob výkladu nápadnějších hradišť v kronikách a historických spisech ve středověku a počátkem novověku, vycházející ovšem často z názoru lidového. Tak Hájek z Libočan (1541, list VI–VIv) označuje keltské oppidum nad Závistí u Zbraslavi za „zříceniny města“ Marobudova, k r. 711 zde uvádí „zámek a město pevné“ (podobně D. Adam z Veleslavína v historickém kalendáři 1590, list I., a jiní). Ještě Bohuslav Balbín (1679, Dec. I, Lib. III, cap. VII) soudil, že na Závistí podle zbytků četných domů a hradeb muselo být „znamenité město“, což přebírali další.

Předpokládaný vztah k blízkému existujícímu městu ztělesňuje v pomístním názvosloví přenesené jméno města, spojené s přídavným jménem „starý“: tím se naznačuje dávný původ města a zároveň předpoklad, že opevněná lokalita je jeho přímým historickým předchůdcem. Je zajímavé, že vesměs jde přitom skutečně o hradiště raně středověká (slovanská), u nichž je návaznost na pozdější město nejednou jistá nebo pravděpodobná. Dobrou ukázkou je Stará Kouřim, Stará Plzeň (Starý Plzenec), Starý Lohovice (Tašovice). Vzácněji jde v takovém případě o blízkou vesnici (Starý Klučov, Staré Lipno na Plzeňsku). Obecným ekvivalentem je pak název Staré město, Stará ves (Hradec u Kadaně) nebo Pustá ves (Plzeň-Bukovec).

Jen jedinkrát, a to ještě z německé oblasti („Heerlager“ u Luhova na Stříbrsku) se vyskytne v pojmenování třetí typ opevněné lokality – **tábor, ležení** (s přechodným polním opevněním), typ venkovánům důvěrně známý. Výklad mohla posílit i skutečnost, že i v novověku bývaly pravěké či raně středo-

Obr. 42. „Staročeské hrady“ Vyšehrad a Děvín v romantické představě na titulní straně *Vlasty*, „česko-národní hrdinské básně“ Karla Egona Eberta (Praha 1829)

věké valy vojensky využity – doložitelně v Anglii za občanské války v 17. století (*Grinsell 1976*), v Čechách ještě roku 1813 při hrozbě francouzského vpádu (raně středověké hradiště u Levous v Poohří, zvané Na šancích, jako stanoviště dělostřeleckých baterií). Ačkoli řada hradišť byla považována za ležení husitské, švédské atd., v názvosloví se to nepromítá, protože tato místa se obvykle neoznačovala podle funkce, ale podle typu opevnění jako Valy nebo Šance.

2.4.2. Výklad archeologický

Romantické období značně rozšířilo výčet významů, které lze do hradiště vložit; souvisí to s proměnou paradigmatu resp. obrazu „dávnověké“ společnosti a jejího fungování. Běžná lidová zkušenost je obohacena o podněty z klasické archeologie, poznání mimoevropských „přírodních národů“, o důraz na mimopraktické úkony, starším generacím spíše cizí. I tak lze ovšem výklady seskupit do určitých vyšších celků: tak např. významný polsko-litevský archeolog hr. Eustachy Tyszkiewicz¹⁰¹ vymezil tři – pevnosti, obětiště, soudní místa; jiní navíc uváděli např. města, sídla elity. Jiní podávali podrobnější výčet, např. v Německu S. Ch. Wagener¹⁰² přikládal hradištím funkci obrannou (opevnění), strážní, obětní, pohřební.

Velmi podrobně o tomto námětu uvažoval Kalina z Jäthensteinu, jenž mu dokonce věnoval celou kapitolu své chystané knihy o hradištích.¹⁰³ Kalina byl první, kdo u nás systematicky uvažoval o smyslu, účelu a společenské funkci hradišť, kdo viděl tento typ památek ve společensko-historických souvislostech jako kolektivní dílo směřující k cíli významnému pro širší společenství lidí – na rozdíl od víceméně soukromé povahy budování středověkých hradů (*Kalina 1837–1843*, 91v).

Ve svých úvahách¹⁰⁴ vycházel z konstatování, že účelem každého hrazení je bezpečnost ohrazeného místa, jeho obyvatel, jejich majetku, případně zamezení vstupu nepovolaným; v nejobecnější rovině viděl trojí účel hradišť: válečnický, náboženský a politický. Bral přitom zřetel především na hradiště „okrouhlá“ (dobovým termínem Ringwalle, Rundwalle – uzavřený půdorys valového opevnění),¹⁰⁵ u nichž rozeznává tyto účely:

a) shromaždiště vojenské (při obraně i před vlastním útokem), b) shromaždiště náboženské, ke kultovním úkonům (opevňováno hlavně v době pronikání křesťanství), c) útočiště obyvatelstva při nepřátelském vpádu, d) opevněné sídliště, e) sídlo vynikající osoby či osob, ochrana jejich majetku, f) politické a mocenské středisko, g) vojenská pozorovatelná, stráž (v případě malých objektů), h) obranný bod, např. pohraniční.

Tím Kalina postihl prakticky všechny aspekty, s nimiž v jeho i pozdější době pracovala romantická interpretace hradišť; v tom byl spíše výjimečný, protože většina autorů zastávala víceméně vyhraněná stanoviska a vedla učené polemiky na podporu svého výkladu, motivovaného často společenským postavením a názory autora: vojáci vykládali s oblibou hradiště jako válečná zařízení, duchovní jako kultovní místa. Neujde nám přitom rys typický pro celou tuto dobu, totiž bezděčná aktualizace představ pod vlivem a preferencí vědomostí o „rytířském“ středověku či antice a dokonce i zpětná projekce moderních představ o společnosti, praktických znalostí doby nové.

Pokusme se nyní přehlédnout a systematizovat tyto dobové aspekty výkladu s vědomím, že se u jedné a téže lokality či autora mohly doplňovat a překrývat.

1. Účel náboženský – posvátné místo, svatyně, obětiště a pohřebiště (obvykle spojováno)

Ačkoli se to zdá z dnešního pohledu zvláštní, v prvotních úvahách romantické archeologie o smyslu hradišť převládal, po celé romantické období se udržoval a někdy je dokonce přežil názor, že hrazení především vyvýšených poloh bylo zřizováno z důvodů náboženských: valy bránily nepovolaným ve vstupu do posvátného okrsku přírodní otevřené svatyně (antické *fanum*), kde pohanští kněží přinášeli oběti bohům a kde se podle některých také pohřbívalo (o obojím měly svědčit nalézané keramické zlomky a případně i jiné předměty).

Tento přístup významně ovlivnil už zmíněný Chodakowski, jenž dokládá i lidovými písněmi z končin mezi řekami Dněprem a Sanem, že tamní „horodišče“ (obvykle nevelká okrouhlá valová opevnění) byly především posvátné ohrady a shromaždiště. S tím souhlasil německo-ruský archeolog a et-

¹⁰¹ *Tyszkiewicz 1842*. Jeho bratr hr. Konstanty Tyszkiewicz vydal v roce 1858 ve Vilně větší práci „Wiadomość historyczna o zamkach, horodyszczach i okopiskach starożytnych na Litwie i Rusi Litewskiej.“

¹⁰² *Wagener 1842*, hl. 552 (heslo Ringwalle in Deutschland), 606 (Schwedenschanzen).

¹⁰³ *Kalina 1837–1843*, list 103–106 (*Zu welchem Zweck haben unsere heidnische Vorfahren die Wälle und Schanzen erbaut?*)

¹⁰⁴ *Kalina 1836*, 147; *týž 1837–1844*, 20–33v, 46, 49, 59, 103–106.

¹⁰⁵ *Wagener 1842*, 552 rozlišuje Rundwalle = bez vysokého valu, Ringwalle = s vysokým valem.

nograf Pjotr Ivanovič Köppen/Keppen (*Keppen 1826*, II. 564). Také v Praze P. J. Šafařík, jenž s nimi oběma a zejména s Köppenem byl v té době ve styku, věnoval ve svých Slovanských starožitnostech alespoň zmínku „*svatohradům čili tak nazvaným hradištěm*“, jež přesně v duchu Chodakowského charakterizuje jako „*zasvěcené zahrady, takořka farní místa, kdež se vykonávaly sňatky a svatby i jiné obřady pohanských Slovanů*“ (*Šafařík 1837*, I. 566, 257). V polsko-ruské oblasti tento přístup dále přetrvával – ještě pozdně romantický slovanofil Józef Ignacy Kraszewski (1860) uváděl, že většina hradisek sloužila jako božiště a ohrazené soudní místo.

Rovněž ve střední Evropě panoval zpočátku tento dosti jednostranný, byť jinak motivovaný a konkretizovaný názor. Značnou popularitu získaly kolem roku 1830 knihy Friedricha Augusta Wagnera, popisující a jako posvátná místa k ochraně svatého obětního ohně romanticky interpretující „chrámy a pyramidy“ – lokality v povodí Černého Halštrovu. Wagner (1833, 62–63) se při svém výkladu odvolává na Tacitův údaj, že do posvátného háje pohanských Germánů neměli nezasvěcení přístup, a proto prý vzniklo valové ohrazení.

I v Čechách byl aplikován náboženský výklad v duchu Chodakowského na okrouhlé valy – šlo ale o chybně datované středověké tvrziště (Údrnice – J. V. Hellich 1844).

Odlišný pohled, upřednostňující profánní stránku hradišť, však polemicky vnesl do této otázky už současně s Chodakowským ruský badatel Konstantin Fjodorovič Kalajdovič (1823, 48), jenž na základě svých poznatků z rjazańské gubernie zpochybnil Chodakowského generalizace: hradiště jsou různě velká, náspy mají z různého materiálu, vchod nevede vždy na východní stranu; podle Kalajdoviče jde o staroslovanské hrady, oppida a castella ve smyslu římském (ostatně gorodok, gorodišče, gorodec = ohrazené město, ves, opevněné obydlí, pevnost; o tom více *Špaček 1861*, 28–29).

V Čechách se k realističtějšímu názoru přihlásil v bohužel nepublikovaném díle M. Kalina z Jäthensteinu. Oproti knize z roku 1836 byl jeho pohled o málo později už znatelně promyšlenější. Vedle obranných měla hradiska i jiné, snad významnější úkoly – „*oft war ihre Bestimmung religiös, oft politisch, meistens beide vereint*“ (*Kalina 1837–1843*, 47). Pokud jde o náboženský aspekt, zůstává ovšem romantikem: je v lidské povaze, místa zvláštního určení viditelně oddělit od okolí, a to zejména místa posvátná od světských, proto bývala místa pohanské modloslužby obklopena kamennými či hliněnými valy, zejména na sklonku pohanství, kdy hrozilo násilné ničení kultovních míst křesťany. Obětiště zakládali pohané nejraději na izolovaných či aspoň k východu otevřených návrších (Slánská hora).

Zvláštním výhonkem romantismu byla představa o výšinných hradištích obklopených na úpatí valu kruhy z velkých vztyčených kamenů – v podstatě pokus najít v Čechách obdobu západoevropského megalitického cromlechu. Shrnul ji Kalina (1837–1843, 94–94v), jenž spojuje výskyt „kamenného věnce“ s malými hradišti bez příkopu, aniž uvádí příklady; nepatrný počet takových lokalit vysvětluje tak, že v křesťanských dobách byly kameny rozneseny k praktickým účelům. Protože kruh kamenů nemohl mít obranný účel, mohl mít funkci ozdobnou, ale spíše vymezoval posvátné místo, obvod svatyně, jako její magická ochrana.

Tuto ideu převzal Kalina nepochybně od svého švagra F. Olbrichta, jenž předpokládal existenci takové svatyně na Doubravské hoře u Teplic (*Olbricht 1865?*, 1v, 4v, 10v–11): tady měl stát kruh z kamenů, použitý pak ke stavbě středověkého hradu (totéž prý i na místě některých jiných hradů), a četné nálezy keramických střepů, zvířecích kostí apod. svědčí o rozrušeném pohanském pohřebišti. Podobné lokality na výrazných vrších považoval Olbricht za keltské „druidské hory“ obětní a pohřební, obvykle potom ještě podobně využívané slovanskými Čechy a nakonec zničené stavbou hradů; počítal k nim mj. Radyni u Plzně, Třemšín, Helfenburk u Bavorova, Rábí, Zvíkov, Kunětickou horu, Bezděz, Hazmburk, Točnick.

Pokud snad Olbricht někde při úpatí kameny viděl, šlo zřejmě o přírodní jev, produkt řícení zvětralých skalních bloků po svahu dolů. V době romantického zájmu o cromlechy a megalitické mohyly s věnci obvodových balvanů na západě a severu Evropy vzbudila taková situace pozornost a není divu, že Olbricht jako keltský nadšenec soudil o těchto kopcích (na něž jako první upozornil), že „*bezeichnen nach der symbolischen Lehre des keltischen Steincultus heilige oder Druidenberge, welche in der Regel auch die Grabstätten einschlossen*“, i když některým z nich je zároveň ochoten přiznat funkci obrannou.

Dalšími adepty na status pohanské svatyně byla nevelká hradiště na izolovaných horách, v jejichž valech se našly mimořádně velké kameny či dokonce z nich skládané „kyklopské“ zdivo nasucho kladené. „*Tento druh tak zvaných kyklopských zdí nemůžeme co hradiště považovat*“ (*Špaček 1861*, 24–25), protože uzavírají jen malý prostor pro obranu a na druhé straně obsahují mnoho popele a střepů z popelnic, což svědčí o pohanském obětišti a snad i pohřebišti.

Představy shodné s Olbrichtem (těžko říci, zda návazné, když ten nic neuveřejnil a oni členy Archeologického sboru nebyli) zastávali W. Dressler a J. Kiemann, kteří ve své práci podrobně rozebírají obranné vlastnosti a docházejí k závěru, že hradiště, zejména ta na vrcholcích hor, tomuto účelu nevy-

hovují, ač by tak mohla v případě nouze dočasně posloužit; jejich hlavní účel musel tedy být symbolický, sloužit shromážděním náboženské povahy – mají velkou plochu, leží daleko od běžných osad v lesích; vrcholy hor se stromy polámanými vichřicí či zasaženými bleskem nabízejí působivé přírodní scenerie, emotivní přiblížení nebi v noci na vrcholku hory – to vše jsou argumenty hodné pravých romantiků bez ohledu na to, že reflektují dnešní, nikoli neznámou pravěkou podobu místa. Snad prý i druh kamene ke stavbě valů hrál roli, protože všechny jsou z tmavých a hrubých hornin, kdežto v oblastech pískovců a vápenců podobného není. Souvisejí tedy hradiště s rozvinutým uctíváním kultu přírodních sil a byly svatyněmi (*fana*) jím zasvěcenými (*Dressler – Kiemann 1867, 199–201*).

Podobná situace panovala v sousední Lužici, jednodušší o to, že tamní hradiště, formálně mnohem sourodější, patřila většinou k typu menšího okrouhlého valového objektu. Až do počátku 20. století se hradiště tohoto typu v celé tehdejší východoněmecké zóně (od Labe směrem k Visle) vykládaly jako svatyně (kruhový tvar měl uživatelům připomínat Slunce) a patrně tak byly chápány i v širších vrstvách: K. B. Preusker dosvědčuje, že ještě před polovinou 19. století se staří venkované v Lužici chodili o Velikonocích a svatodušních svátcích modlit na okrouhlé valy (srov. *Behla 1884, 158*).

Jen na okraj dodejme, že myšlenka sociokultovního využití valových ohrazení na uzavřeném půdoryse, dokonce bez vchodu, nezanikla s romantismem, naopak ji oživil moderní výzkum: např. u skotských spečených valů se objevilo srovnání s evropskými kontinentálními neolitickými rondely; spečení by se pak dalo vyložit např. jako obřadní uzavření na konci užívání svatyně (*Harding 2004, 85–87*).

Postupně s opadáním vlny archeologického romantismu (generace působící ve 20. až 40. letech) ustupovalo i nadšení vidící v každém hradišti pohanský chrám a sytící se představami planoucích obětních ohňů, obětovaných zvířat (i lidí?) a druidských obřadů. Archeologové si začínali uvědomovat, že pohané netrávili všechnen čas klaněním se bohům a obětováním, že musely převládat praktické stránky života a zanechat rovněž své stopy. Konkrétně v otázce hradišť se ke slovu hlásila logická interpretace valů jako obranného zařízení.

V Čechách už Karel Brantl ve 30. letech došel k závěru, že zdaleka ne každé hradiště lze a priori považovat za obětiště; zejména ta větší představují „prastará slovanská města“ a obranná zařízení v národních bojích mírumilovných rolnických Čechů se stále útočícími Němci. Brantl se snažil o archeologické vymezení: obětištěm mohla podle něho být hradiště o menší rozloze a s nálezy ukazujícími na kultovní, obětní využití (toto kritérium bylo ale málo platné v době, kdy v praxi výklad každé nalezené nádoby či zlomku a také většiny kovových výrobků byl obětní, kultovní, obřadní či pohřební).

Složitěji uvažoval Kalina z Jäthensteinu, jehož názoru si blíže povšimneme.

2. Účel obranný a útočistný

Kalina věnoval válečným resp. obranným vlastnostem hradišť a jejich valů obsáhlé úvahy,¹⁰⁶ vycházející samozřejmě ze zkušeností vojenství jeho doby (z vlastních zkušeností či školení ovšem jako právník na rozdíl od některých saských badatelů nevycházel). Výsledky jsou ale poněkud matoucí. Ačkoli Kalina sledoval při popisu hradišť i v obecné úvaze často vojenská hlediska, někdy se zajímavými pohledy (např. na rozdílný stupeň opevnění polohy hradiště: slabší opevnění lze podle něho pozorovat na nepřístupných stranách přírodou chráněných, lze je však také vykládat jako stranu vlastního nebo spojeneckého území), nakonec se ale snaží dokázat, že z vojenských důvodů (přínejmenším primárně) budována nebyla.

Podle Kaliny nelze předpokládat vojenský význam u malých prstencových hradišť, protože by se do nich nevešlo víc než 50–100 bojovníků, kteří by je v nížině nemohli dlouho bránit, na kopci by zase byli zbytečně uzavřeni (nepřítel by neměl důvod na tak malou posádku útočit, spíše by ji obešel) takže by šlo o zbytečné tříštění obranných sil. Musely by být hustěji při sobě a to by mělo smysl na hraniční čáře, pokud jsou ale ve vnitrozemí, určitě neměly vojenský účel. Jako příklad linie „*an den Gränzen des Gaus eines selbständigen Volkszweiges*“, kde větší hradiště zřejmě smysl mít měla v případě, že ležela při pohraničních tocích v místech brodů, uvádí Kalina (1837–1843, 46v–47) Bukovec, Březinu a Hradiště u Zvíkovce při řece Mži-Berounce.

Jinak je prý ale nanejvýš pravděpodobné, že ani takovéto rozlehlé kamenné a hliněné valy nebyly určeny k vojenským účelům, jimž mohly sloužit nanejvýš jako shromaždiště vojska před tažením nebo po porážce a ústupu. To Kalina dokazuje na příkladu největších českých valů u Česova. Jsou mocné skoro jako pevnosti jeho doby, uzavírají prostor pro dostatečnou posádku, nejsou daleko od tehdejší zemské hranice proti sídlům germánských Hermundurů a pak Vandalů při pramenech Labe. Ale velká posádka mohla být snadno vyhladověna, nepřítel nepotřeboval na hradby útočit, a dvě vyvýšené

¹⁰⁶ Kalina 1837–1843, hl. 3–4, 50–51, 104–6. – Moderní analýzu tohoto účelu hradišť podal Vencl 1983; tjž 1984.

plošiny vně hradiště nemohly mít pro obránce žádný význam, musely tedy mít jiný smysl, a celé velké hradiště nemělo strategicky velkou cenu. Tady můžeme uvažovat o Kalinových stycích s generálem hr. Šlikem při jeho pobytech na zámku v Kopidlně (1837, 1838), kdy měl k dispozici i vyměření a zakreslení pořízené pro majitele panství hejtmanem ženistů von Mayernem a pak nedávno vojenským zeměměřičem von Andolisse/ Antolichem, a sám zde také kopal (srov. *Sklenář 1976*, 52–55).

Hradištím s rozsáhlou ohrazenou plochou je Kalina ochoten připsat účel útočiště pro okolní obyvatelstvo a jeho dobytek i jiný majetek v případě válečného konfliktu, nebo také shromaždiště vojska. Kromě toho ale je podle Kaliny třeba uvažovat, zda hradiště nepředstavují původní města – o tom níže.

Zdá se tedy, že Kalina z Jäthensteinu, původně romantik uvažující a interpretující rovněž v mezích „modloslužby“ a pohřbívání, nepokročil příliš směrem k pozitivistickému pohledu na hradiště. Ve skutečnosti ale podnikal svoji analýzu velmi svědomitě a detailně, nepodléhal příliš apriorním představám, a kdyby byl stihl dokončit své dílo o hradištích, obsahovalo by první komplexní pohled na funkce dávných opevněných míst v Čechách včetně funkce obranné. Takto si některé části jeho rukopisného konvolutu mohly protřečít.

Cestu k praktickému pohledu na hradiště a jejich účel, v praxi tedy k jejich výkladu jako válečného obranného zařízení, dokončily další generace archeologů. Vezmeme-li produkci (50.–)60. let, je to na první pohled zřejmé. Někteří se snažili smířit starší a novější hledisko, např. Špaček (1861: původně hrady, v nich se odbývaly i náboženské obřady, z nich se pak vyvinula města), jiní uvažovali výhradně vojenským směrem.

Nejvýrazněji se militární hledisko prosadilo v severním sousedství Čech; zejména ti, kdo věřili, že hradiště určitého území tvoří navzájem provázaný obranný systém, museli samozřejmě a priori upřednostňovat vojenský výklad. Konstruktorem takového systému pro oblast mezi Sálou a Odrou (především Lužici na linii Míšeň–Zhořelec) a tedy nejen taktického, ale i strategického významu hradišť (označovaných obvykle vojenskými termíny Schanzen, Verschanzungen) byl především hejtman Oskar Schuster v Drážďanech, jenž tuto myšlenku poprvé v zpracované formě publikoval (*Schuster 1869b*). S tím samozřejmě souviselo vysoké uznání těchto autorů pro vojenské umění a vzdělání dávných předků, terminologie pevnostního stavitelství, snaha vyhodnotit geografickou situaci v duchu moderního obranného pevnostního systému.

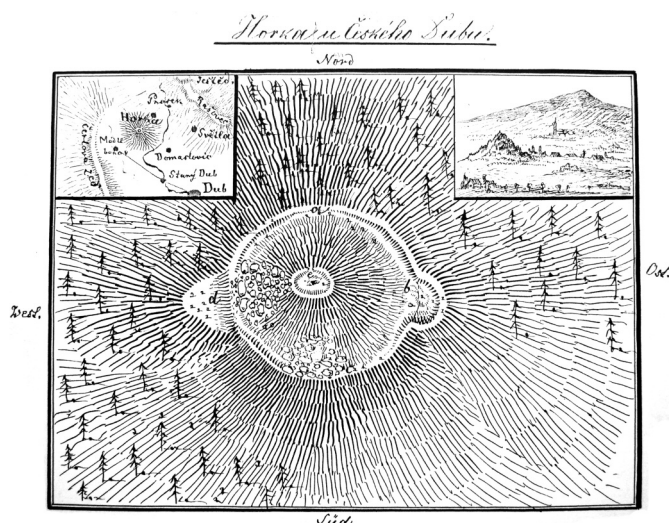
Názor o vojenském účelu hradišť, případně o existenci jejich obranného systému se stával populárním v 60. letech a zastávali jej i badatelé v jiných zemích Německa (pomořanský H. L. Giesebrecht) či mimo Německo (v Rusku A. S. Uvarov). U nás se zabýval myšlenkou systému pevností domácího lidu keltského a pak českého proti vnějšímu nepříteli k ochraně hranic a obchodních cest F. Olbricht (1857 aj.) Patrně na Olbrichtovy průzkumy a myšlenky naráží F. Beneš (1867d), když v konzervátorské zprávě o cestě po hradištích poznamenává, že „die sehr überraschenden Resultate bestanden darin, dass man daraus ein merkwürdiges System von Steinburgen vom äussersten Westen bis an die Mitte des Landes entdeckt“, ale dosti jednoznačně se k této domněnce hlásil B. Grueber, jenž souhlasil i se Schusterovou ideou, že všechna hradiště systému – ať kamenná, hliněná či smíšená – jsou zbudována podle stejného plánu (*Grueber 1872*, CLXIII). Ostatní zůstávali k představám o systému zdrženliví, jinak ale i v Čechách na přelomu romantismu a pozitivismu militární pohled získával převahu.

Jednoznačný názor na hradiště má Födisch (1868a, XXXVII–XXXVIII): pro fantazie o tajemných obřadech, obětech ohně, symbolice půdorysů, zapovězených posvátných okrscích nejsou žádné důkazy; ostatně pro takový účel by stačil jednoduchý prstencový val na vrcholu – ne valy masivní, zdvojené i ztrojené, jež sledují tvar terénu, důmyslně jej opevňují a vytvářejí „wirkliche primitive Festungen“ (pro ta s kamennými valy chce užívat název Steinwallburgen); „alles deutet darauf hin, dass jene Wälle wirkliche Verschanzungen waren, bestimmt zur Abwehr und Verteidigung.“

Také Vocel, jenž se v polovině 60. let ještě záměrně nepouštěl do úvah o účelu „keltických ohrad“ se správným zdůvodněním, že ze žádné kromě Plešivce nezná nějaké nálezy, nakonec (1869, 323) dospěl k úsudku, že velké kamenné „ohrady“ jako Březina, Ždár, Plešivec či Hradišťany „mají patrně význam strategický, jsou to pevnosti primitivní, v nichž okolní obyvatelstvo za doby válečné útočiště hledalo“, tak jako podle Caesara se Gallové stahovali do oppid podobně zbudovaných, jež v době míru nebyla obývána, a přesně totéž dělají Maoriové na Novém Zélandu – tato analogie podle Vocela podstatně přispívá k řešení účelu hradišť. Podobně i slovanská hradiska měla být ranými městy s refugiální funkcí.

2a. Účel strážní (pomezí)

Popsané úvahy se vesměs vztahují na větší hradiště. Zůstává ale skupina malých opevnění na výšinách, pro niž se začala uznávat funkce stražišť s nepatrnou posádkou a signální funkcí. Je otázka, zda tento typ takovou úvahu sám vyvolal, či zda začal být na základě historických pramenů a úvah hledán a volba logicky padla na zmíněné lokality. Ať tak či onak, objevily se strážní a signální pevnůstky ve

Obr. 43. Mazova horka u Světlé pod Ještědem (při své návštěvě 1866 kreslil F. Beneš – Archiv Národního muzea, fond Beneš)

krétnější je ve své poslední práci o hradištích (Vocel 1869, 326–8), kde hovoří o náspech zvláštního druhu, jež specifikuje jako „opevněné hlídky při stezkách zemských“ nebo „ohražená stanoviska čili bašty při branách zemských“. Problematiku zemských stezek a bran otevřel nedávno Hermenegild Jireček,¹⁰⁷ jenž také upozornil na pomístní názvy Stráž(-nice), Varta apod. Nové bádání přineslo zároveň poznání lokalit, jež se považovaly za typické ukázky uvedených typů. Jako příklad opevněné hlídky při zemské stezce Vocel uvedl (Mazovu) Horku u Světlé pod Ještědem, popsanou F. Benešem¹⁰⁸ (tato interpretace se uznává dodnes, lepší pro tuto rozsahem nepatrnou pevnůstku není), jako hlídku na kraji pomezí hvozdu Příkopy u Kdyně; k opevnění zemských bran mu dodal materiál J. K. Hraše z Náchoda, kde se domníval nacházet obranné násypy na Brance a Homoli – tady mělo jít o opevnění z 11. a 12. stol.¹⁰⁹ Romantičtí vlastivědní pracovníci pak ještě řadu desetiletí hledali podobný účel v každém místě s „podezřelým“ pomístním názvem, i když tam žádné stopy dochované nebyly, ve skutečnosti ale je počet opevnění takto klasifikovatelných nepatrný. (Nejnověji se touto problematikou zabýval P. Šída 2005, aniž by tyto starší úvahy zmiňoval.)

3a. Účel sídelní (panské sídlo)

Ač jinak byl „rytířský“ model dávnověku zejména v počátcích romantismu často používán, o hradištích jako sídlech společenských špiček se příliš nemluvilo (ponecháme-li stranou romány a povídky s pohanskou tematikou); nejspíše proto, že existence aristokracie neodpovídala rovnostářské představě o staroslovanské společnosti. Proto se s výkladem tohoto směru vcelku nesetkáváme. Kalina (1837–1843, 49v–50) si samozřejmě povšiml i této možnosti a soudil, že už v nejstarších časech byla sídla předáků země opevněna valy, v praktické úvaze pak uplatnil představu podstatně aktuálnější, než byla herderovská: „Die Verfassung der slawischen Völker war in der heidnischen Zeit mehr aristokratisch als monarchisch“, mocní byli zároveň bohatí, ovládali lid spokojený i nespokojený, proto dávali opevňovat svá sídla na ochranu své osoby i majetku.

Také Vocel (1869, 323–324) se snažil rozlišovat na tomto základě hradiště s nasypnými valy, tedy podle něj slovanská: větší z nich, s předhradím, jsou župní (tedy správní) hrady, odpovídající Kosmovým termínům oppidum, urbs, civitas; ekvivalentem pro castrum jsou naopak menší objekty na ostrozích hor či v rovinách, obývané zřejmě jen pánem a jeho družinou.

3b. Účel obytný (osada, město)

Podivnější je, že během celého období se téměř nevyskytly úvahy o hradištích jako pozůstatcích opevněných „měst“ – pomineme-li notoricky známé lokality vylíčené jako města v textech starých kronik až po Hájka včetně (Budeč, Levý Hradec, Libice – přední hradiště, Tetín).

zprávách a pojednáních o hradištích už v romantickém období – původně jako zařízení středověká (např. Tuhošť jako hlídka ke hradu Švihovu), později jako památky ze slovanského „dávnověku“. Více méně samosebou se předpokládalo, že jde o zařízení k ochraně hranic či komunikací. Dobové představy vycházely z modelu osídlení barbarskými kmeny, které mají hierarchické společenské uspořádání, jakousi předstátní organizaci a přesněji vymezené území, jeho hranice chrání vojensky, hlavně stavbou pohraničních opevnění.

O Kalinově představě hranic a jejich ochrany byla už zmínka. Rovněž později Vocel (1868, 437–8) počítal s hraniční funkcí slovanských hradišek nejen kvůli obraně země, ale i ve vnitrozemí proti sousedním kmenům a rodům (viděl tedy jejich soužití méně idylicky, než bylo zvykem líčit). Kon-

¹⁰⁷ Jireček 1859b; týž 1860; srov. též Erben 1868.

¹⁰⁸ Rukopisy Beneš 1866b; 1866c; Beneš sám tuto lokalitu nepublikoval, ale jeho text použil Vocel 1868, 301, 424.

¹⁰⁹ Hraše 1869b. Opevnění popsané Hrašem nebylo později ověřeno, takže jeho existence je nejistá; srov. Čtverák et al. 2003, 211; Sklenář 2011, 196.

Tady zase učinil krok kupředu Kalina (1837–1843, 46–46v aj.) svými úvahami o sídlech starých Slovanů: na rozdíl od řady zájemců současných i pozdějších pochopil, že pokud historik Jordanes v 6. století po Kr.¹¹⁰ píše „*Hi Slavini paludes silvasque pro civitatibus habent*“, nelze to vykládat doslovně, ale spíše tak, že osady Slovanů se pro větší bezpečnost nacházely v lesnatých a bažinatých krajinách, a je logické, že obyvatelé je opevňovali proti nepřátelům valy. Naše hradiště, zejména velká, mohou tedy být ohrazenými sídlišť-obcí, i když stopy staveb uvnitř už nenacházíme, protože byly pouze dřevěné (možnost nalezení stop takových staveb pod povrchem nepřišla tehdy ještě nikomu na mysl).

Po Kalinovi ale zůstával tento směr úvah mimo zájem interpretů hradišť. Spíše se objevil výklad připouštějící, že velká hradiska byla zbudována pro větší počet lidí, ale nikoli pro jejich společné bydlení. Funkci „nejstarších měst“ vnesl do úvah slovanské archeologie znovu teprve D. J. Samokvasov přednáškami na ruském archeologickém sjezdu v Kyjevě 1874 (více k tomu *Niederle 1925, 610*).

4. Účel shromažďovací

Úvahy o velkých obytných koncentracích či dokonce městech pohanských Slovanů neodpovídaly příliš celkové panující představě; spíše si badatelé dovedli představit důvody, pro něž se společnost, ať už více či méně demokratická, potřebovala scházet na určitých místech pod širým nebem (budovy k tomu nestačily). Plocha velkých hradišť, vymezená valy dodávajícími místu jakýsi vyšší význam, se k tomu zdála být vhodnější, než k bojovým akcím. Proto se idea hradiště jako prostoru pro sněmy, poradní shromáždění rodů řízená rodovými náčelníky (nebo naopak pro shromáždění elity oddělené valy od lidu), pro politická jednání, ale i pro shromáždění náboženského rázu objevovala po celé romantické období.

Toto hledisko podrobně zdůvodnil opět Kalina (1837–1843, 48–48v); prakticky se na ně podívali později Dressler a Kiemann (1867, 200–201), kteří preferovali účel hradiska jako shromažďovacího místa, nicméně upozorňovali, že nemohlo jít o využití dlouhodobé, ale nanejvýš v řádu hodin či dnů, jinak by nebylo možné zajistit potřeby velkých davů lidu; muselo to být nejspíše v létě za příznivého počasí. Jen málokde jsou k dispozici vodní zdroje, studny či cisterny, a ty nebývají do valů uzavřeny.

5. Účel správní a soudní

Výše uvedené myšlenky rozvinul a novodobému pojetí přiblížil Vocel (1868, 437–438), jenž předpokládal, že na větších hradiscích sídlila župní správa (hradská soustava dle Šafaříka), konaly se zde sněmy, soudy, snad i bohoslužby, v podhradí se pěstovala řemesla a obchod. Tento komplexní pohled zahrnoval více hledisek již zmíněných; přidat je třeba výklad hradiska jako soudního místa, který je velmi starý, ovšem spíše než z praktického stanoviska vycházel z romantické představy soudu jako úkonu spíše až magického, souzníciho s posvátností tohoto objektu. Tak viděl hradisko jako soudní místo již Chodakowski.

2.4.3. Archeologická kritéria ke stanovení účelu

Na závěr této partie je třeba upozornit, že prakticky veškeré názory a soudy romantické archeologie o účelu budování hradisek jsou teoretické a spekulativní. Nejblíže archeologické podstatě věci byly závěry vycházející z pozorování konfigurace valů, jejich sondáží, vztahu k terénu, což se prakticky týkalo jen militárních aspektů hradišť. Věcné nálezy na hradištích byly nepatrné a dobová archeologie jich nedovedla využít.

Ojedinelá je tu opět úvaha Kalinova (1837–1843, 49–49v), jevící poprvé snahu porozumět výpovědi movitých nálezů a využít ji k závěrům o původní funkci hradiště. Kalina si uvědomuje, že jeho obyvatelé či krátkodobí uživatelé museli jíst, pohřbívat mrtvé, vykonávat náboženské obřady. „*Hier entscheiden daher ausgegrabene Geschirre, Thier- und Menschen-Knochen, Aschenhauffen, Werkzeuge noch nicht verlässlich für einen oder den andern Zweck der Wälle. Wir können aus der Lage, aus dem Umfang, aus der überwiegenden Mehrzahl einer oder der anderen Art ausgegrabener heidnischer Alterthümer und blos mit einiger Wahrscheinlichkeit für einen oder den anderen Zweck der Umwallung aussprechen.*“

Kromě předmětů měl ovšem romantik sledovat i pod zemí nalezené obětní kameny, vypálené hlíněné plochy, kumulace popela. Popelnice, lidské kosti, bronzové kruhy a spony svědčí spíše pro obětiště a pohřebiště než pro vojenské opevnění, rovněž tak poloha otevřená k východu; naproti tomu znásobené valy a převažující nálezy zbraní ukazují na vojenský význam místa. Lokality bez nálezů keramických střepů aj. byly nejspíše krátkodobými shromaždišti, možná i obětišti (tak soudil už F. Olbricht).

Poněkud jiné kritérium přinášelo mínění S. Ch. Wagenera: poloha hradišť na vrcholcích hor měla ukazovat na pohanskou modloslužbu zvláštního typu, neuctívající hory samy, ale slunce a měsíc; poloha

¹¹⁰ Jordanes, *De rebus actibusque Getarum*, Lib. I. c. 5.

pak sloužila k praktickému pozorování těchto i dalších nebeských těles.¹¹¹ V takových úvahách začínala archeoastronomie.

2.4.4. Význam polohy hradiště v krajině?

To nás přivádí k myšlence vycházející z fenomenologie jako v západoevropské archeologii moderního přístupu k myšlení pravěkých lidí – konkrétně jde o jejich vztah k přírodě a krajině; o předpoklad, že tito lidé vizualizovali krajinu podobně jako lidé dnešní, určitým místům přiřkládali určitý význam, který je dnes možné rozpoznat. Umístění hradiště v krajině mohlo mít podle této teorie i jiný než ryze strategický či taktický význam, zejména pokud samo hradiště sloužilo jinému než profánnímu, obrannému účelu. Tato myšlenka se objevovala už v preromantickém a pak romantickém období, od sklonku 18. století (Midgley 2010, kde další literatura); souvisela s dobovým vnímáním krajiny a počátky turistiky či spíše cestování, kdy romantičtější založení cestovatelé-poutníci se dívali na krajinu prismaticem citu a nálady. Začínala na Britských ostrovech, uplatnila se i při objevování hradišť v terénu, ale spíše při tvorbě umělé krajiny s dominantami, resp. představy „posvátné krajiny“, i když hradiště jako objekt velký a sám o sobě poměrně nenápadný v tom hrálo menší roli než megality nebo mohyly. Značnou cenu měl však rozhled, romantiky vysoce oceňovaný a často popisovaný; uvažovalo se, zda hradisko bylo umístěno tak, aby odtud bylo možno vidět jiná určitá místa, případně s nimi udržovat vizuální kontakt. (Zůstává ovšem otázkou, jaký a zda vůbec měly tyto vlastnosti význam pro jeho budovatele a uživatele.)

U nás byla situace poněkud jiná než např. v Anglii: v krajině s převážně výraznější vegetací, větším podílem lesů, s naprostou převahou zemědělsky obdělávané půdy, s nenápadnými a většinou již zahrazenými nadzemními prvky pravěkého terénu, s tradicí umělého přetváření „barokní krajiny“ opravdu nebylo tehdy snadné ani úvahou a tím spíše ne pohledově rekonstruovat krajinu vzdálenější minulosti vůbec, natož „posvátnou krajinu“ pravěku.

Je jistě pravda a máme o tom řadu dokladů v textech o archeologických nemovitých památkách, že romantikové vycvičení ke vnímavosti nechávali na sebe působit krajinu, v časech pozitivismu ale toto hledisko ustoupilo do pozadí. Jestliže dnes opět ožívají úvahy o významu krajiny pro pravěkého člověka, ožívá zároveň nebezpečí věcně nekontrolova(tel)né fantazie, vkládající do minulosti něco, co tam nebylo.

2.5. Hradiště: relativní chronologie

Jestliže úvahy o účelu hradišť byly v mnoha ohledech jen spekulativní, ještě více to samozřejmě platí o jejich datování. Záměrně se tu hovoří o relativním, protože pro absolutní data neměla romantická archeologie ještě žádné pomůcky a vcelku ani kriteria – s výjimkou rozhraní doby „pohanské“ a „křesťanské“, kdy se mohla pokoušet opřít o data nejstarších kronik a historických zpráv. Pokusme se rekonstruovat cestu, jakou se česká a střeoevropská archeologie dopracovávala k relativní chronologii hradišť.

V Čechách podobně jako v jiných archeologicky pokročilejších zemích bylo nutno postupně řešit několik významných úkolů. Nejprve vůbec zakotvit vědomí, že existují hradiště starší než „rytířské hrady“; s tím souvisela nutnost odlišit terénní opevnění „šerého dávnověku“ či „pravěku“ (do tohoto pojmu, jehož dobovou podstatu lépe vystihuje německé slovo *Vorzeit*, se běžně zahrnoval raný středověk, „doba pověstí“, a v beletrii dokonce často i středověk vrcholný) od polních fortifikací z dob husitských a pozdějších válek, což ale lidové názvosloví nijak neusnadňovalo a proto také existovala celá řada omylů v obou směrech časové linie. Tento rozdíl se stručně vyjadřoval pojmy „pohanský“, tj. předkřesťanský, a „křesťanský“. Protože za počátek křesťanství v Čechách bylo obecně považováno kronikářsky a legendisticky doložené pokřtění knížete Bořivoje sv. Metodějem, platil tento moment (absolutně chronologicky určovaný nejčastěji do roku 871) za hranici mezi pohanskou a křesťanskou archeologií, tj. zhruba mezi dobou předhistorickou (pravěkem až raným středověkem) a historickou (od raného středověku dále).

Metody odlišení byly pochopitelně vesměs nearcheologické, důkazy vedeny *ex negatio*. Za předhistorické opevněné místo bylo často pokládáno takové, jež nevykazovalo stopy zděných staveb a vymykalo se tedy z představy „rytířského hradu“, nebo o němž nehovořily žádné dochované písemné doklady – „to byla obydlí pohanských kněží, pánů atd. v nichž přebývati musili“ (Krolmus 1860, 26v). Je tu slovně naplněn obsah pojmu pre-historie, ovšem termín „předhistorické hradiště“ použil poprvé Špaček (1861, 21). Kriterium absence zdiva pro „pohanská“ hradiště bylo dosti důležité – ještě Dobrovský byl zřejmě ochoten považovat zbytky středověkého hradu na Tetíně za staročeské hradiště („vielleicht die älteste Ruine Böhmens“ – Černín 1828, 55).

¹¹¹ Wagener 1842, 121 (heslo *Bergreligion*).

Důležitý moment nastal, když se do určení zapojil movitý archeologický materiál nalézáný na hradištích. U nás zaujal toto stanovisko Kalina z Jäthensteinu, když vedle způsobu založení hradiště a materiálu jeho valů obrátil pozornost i na nálezy na něm: „*Sobald uns die Geschichte über eine nun entdeckte, oder den Anwohnenden langbekannte Schanze keinen Aufschluß giebt, ist es daher nothwendig aus der Bauart, aus dem Material, aus dem was sich unterirdisch vorfindet, zu bestimmen, ob sie in der heidnischen, oder in der christlichen Zeit entstanden sey?*“ (Kalina 1837–1843, 97).

Ovšem provést takové určení v praxi nebylo za tehdejších znalostí vůbec snadné. Odnedávna pomáhalo poznání, že glazovaná keramika není pohanská, ale všechnu nepolévanou bylo ještě dlouho zvykem klást do pohanské doby. Příkladem může být starobylý vrcholně středověký, ale hradiště připomínající objekt s kamennými valy u Zborov na Klatovsku, kde sondáž Josefa Pachla v roce 1842 odhalila „*große Massen von Asche und viele Urnenscherben, welche unläugbar von der heidnischen Vorzeit Böhmens ausgehen*“ a vedly Pachla i Kalinu z Jäthensteinu k závěru, že tu jde o pohanské bojiště a obětiště „*der grauesten Vorzeit*“,¹¹² ačkoli nalezená keramika podle popisu pochází nejspíše z 12.–14. století.

Charakter a materiál valů pomáhá podle Kaliny (1837–1843, 40v–41v) rovněž odlišit staré valy od těch z historické doby. Mimo pochybnost jsou podle něho valy z kamene, jehož „křesťanská“ vojenská polní opevnění neutilizovala. Pro odlišení hliněných náspů pomůže jejich rozsah, který je u pohanských znatelně větší, protože musely ukrýt celé vojsko i s jeho zásobami a potřebami; pohanské jsou také vyšší a mocnější díky vynaložení pracovní síly tak velkého počtu lidí a proto, aby se uhájily při přímém útoku, jež tehdy nešlo odvrátit střelbou na větší vzdálenost – ostatně také nejsou upraveny pro krytí střelců, jako je tomu u novověkých šancí. (Kalina vícekrát v úvahách operuje s absencí střelných zbraní, jako by vůbec nepočítal s existencí luku, a také o něm nikdy nemluví.)

U valů s kamenným materiálem vznikala ale jiná komplikace: koexistence valového a zděného opevnění na jedné a téže lokalitě – valy obklopující zříceniny nebo jen základy zděných budov, obvykle hradů – klade otázku, zda valy pocházejí z pohanské doby nebo zda patří ke stavbě hradu. Tento problém po Kalinovi řešili i jiní, Dressler a Kiemann nebo Födisch (1868b, LXXVIII), jenž uváděl, že při stavbě středověkých hradů na vrcholcích kopců byly staré objekty jako valy někdy zničeny, jindy zachovány a dokonce použity (Hasištejn, Dívčí kámen), přičemž staré stavby jsou budovány bez malty, nové s ní.

Už Kalina (1837–1843, 90–91) ovšem podrobně uváděl to, co se pak stalo nedílnou součástí dalších prací o hradištích, že totiž užívání pojiva zděných staveb – hlíny či vápna – začíná až v 10. století po Kr. stavbou (Staré) Boleslavi po „římském způsobu“ podle Kosmovy kroniky. Vyvozuje z toho, že kamenné valy pravidelně skládané a zpevněné nějakým pojivem pocházejí z pozdější než pohanské doby.

Podobných komplikací viděl Kalina více. „*Es dürfte daher nöthig seyn, die Kennzeichen anzugeben, durch welche sich die heidnischen Wälle und Schanzen von den spätern, besonders jenen des Mittelalters wesentlich unterscheiden*“ (Kalina 1837–1843, 98v, 90).

Vycházejí především z poznatků terénního povrchového průzkumu, doplněného podle možnosti poznatky archeologickými, historickými nebo i filologickými – ale vždy s konečným důrazem na poznatcích archeologického průzkumu a výzkumu dospěl Kalina k systému kritérií pro roztřídění hradišť do dvou základních vývojových fází.¹¹³ Ta lze shrnout asi takto:

Kriterium	doba pohanská (pravěk)	doba křesťanská (středověk)
Poloha	v lesích, bažinách (často dnes už zmizelých) nenápadná, aby unikla pozornosti nepřátel	spíše nápadná
Rozloha	větší	menší
Tvar půdorysu	spíše okrouhlý, oválný	spíše úhelníkový
Valové opevnění	vyšší a mocnější	nižší
Stavební materiál a technika	kamení sypané či skládané, hlína nasypaná (valy, náspy)	kámen či cihly, zdění (hradby)
Pojivo	bez pojiva	hlína, jíl, pak vápenná malta
Archeologické nálezy	pohanské: hrubší střepy a nádoby, kosti, popel, dřevěné uhlíky	křesťanské: hroty šípů, podkovy, mince aj. (někdy ovšem druhotné)
Pomístní jména	a) „Hradiště“ apod. – opevněný tábor, hrazené místo, chráněné i přírodou; b) jméno spojené s nadpřirozenou bytostí (čert aj.), tj. lid už neznal stavitele opevnění	„Hrad“ – menší typ rodového sídla
Historické zprávy	lokalita nezachycena v žádném historickém prameni	lokalita doložena v písemných pramenech

Z těchto kritérií vyšel Kalina i při pokusu o vnitřní relativní a zčásti i absolutní chronologii vývoje opevnování (zejména *Kalina 1837–1843*, 90 a násl.); jeho názory lze shrnout asi takto:

Fáze	typ opevnění	chronologie	umístění	charakter a zařazení
1	dřevěné hradby	nejstarší	výšiny i roviny	nevhodné (podléhá ohni apod.)
2	kamenné valy z velkých balvanů	mladší (k odstranění nevýhod typu 1)	na výšinách	vzorem byly balvany na vrcholcích a svazích jako přirozená ochrana, ale stavba technicky obtížná, balvany i krytem pro útočníky; bez pojiva
3	kamenné valy z menších kamenů	ještě mladší (k odstranění nevýhod typu 2)	na výšinách	vzorem suťová „kamenná moře“ na svazích, materiál i donášen odjinud (užití 2 nebo 3 záviselo i na místní terénní situaci); bez pojiva
4	hlinité náspy	nejmladší pohanský typ	na výšinách i v rovinách	výhodnější: hladší povrch, strmější sklon, větší výška, lepší dostupnost materiálu; mají už i příkopy (kde byl spíše kámen než zemina, mohl být i nyní užit typ 2–3)
5	zděné hradby	doba pohansko-křesťanská (871–12. stol.), křesťanská	na výšinách i v rovinách	kamenné i cihelné zdivo spojované maltou (dle Kosmy od doby Boleslava I. – Stará Boleslav)

Tyto názory zůstaly bohužel v rukopise, o němž nevíme, zda jej někdo z Kalinových spolupracovníků, současníků či následovníků znal a případně použil, ačkoliv byly zcela zřejmě zveřejněny v Kalinově přednášce v Král. české společnosti nauk v roce 1844. Většina současníků ale rozhodně takto komplikovaně neuvažovala.

Maximum chronologických představ romantické doby shrnul na její závěr Vocel (1866, 99): „jistá část ohrad v Čechách sahá původem svým daleko v dobu předkristovu, kdežto mnohem větší počet valů a násypů z pozdější doby československé pochází.“

Na závěr připomeňme to nejpodstatnější, čím nakonec Kalina (1837–1843, 41v–42; 96v–97) přispěl k diskusím o chronologii hradišť: jasným a výslovným, v té době ještě příliš optimistickým, ale do budoucna zaměřeným odkazem na konečné slovo archeologických nálezů, jež jediné mohou zařazení lokality prokázat.

„Am verlässlichsten erkannt man daß Wälle oder Schanzen heidnisch sind, aus den in dem verschanzten Raum vornehmenden Ausgrabungen. Findet man ganze oder Theile von irdenen Gefäßen, besonders mit Brandspuren, Waffen, eiserne oder bronzene Gegenstände, welche den Stempel der heidnischen Vorzeit tragen, (...) oder die andere der heidnischen Vorzeit gehörigen Gegenstände, dann kann man über die Erbauer dieser Werke schon gar nicht in Zweifel seyn. Die Untersuchung des unterirdischen Inhaltes des verwallten Raumes ist hier also wesentlich, und unerlässlich.“

„Nicht selten findet man in diesen eingeschlossenen Plätzen in einer Tiefe von 2 bis 4 Schuhen Aschenhauffen, Thierknochen, Scherben von heidnischen Gefäßen, ganze Urnen, beinene, steinene, bronzene oder eisene Geräth, Feuersteine, seichte Brunnen, ausgetrocknete Pfützen, auch menschliche Knochenskelete. Solche Funde sind sichere Beweise, daß das Bauwerk der heidnischen Vorzeit angehöre.“

2.6. Hradiště: etnická příslušnost budovatelů a uživatelů

„... vše, co o nich věděti si žádáme, obsaženo jest v záhadné otázce: Kterému národu přináležejí?“ Špaček 1861, 22

Vocelův žák přesně a stručně vystihl prioritu romantické archeologie, pro niž byla (na rozdíl od předchozích osvícenců a následujících pozitivistů) národní příslušnost skutečně kardinální otázkou a cílem vši badatelské práce.

„Chceme-li na otázku tuto pravdivě odpověděti,“ pokračuje Špaček, „musíme především

1. stopovat historická data, která by nám buď zprávy o původu takovýchto valů dáti mohla, aneb která nám zvěstují, od kterých národů země Česká za dřevných časů obydlena byla. – Nejjistěji by se arci souditi mohlo, kdy-

¹¹² *Kalina 1837–1842*, 64v. K tomu *Sklenář 1996*, 6–7; *týž 1998*, 455–457; *týž 2011*, 371 s lit.

¹¹³ *Kalina 1836*, 85, 87, 94; *týž 1837–1843*, 40 a násl., 94v, 87 aj.

bychom našli určité historické zprávy o povstání těchto starožitných pomníků. Avšak těchto jest po skrovnu, zoláště ohledem na valy ve vlasti naší naprosto nám scházejí, a to již proto, poněvadž o oněch dobách, kde se tyto valy stavěly, vůbec žádných historických pramenů nemáme, aniž snad míti můžeme.

2. *Musíme valy naše v Čechách porovnat s oněmi v jiných zemích uchovanými. I při práci té mnohé obtíže potkáváme; neboť u nás nedosti jich prohledáno a vyskoumáno, větší část jich nejspíše dosud známa není; v zemích, kde podobné valy jsou, posud si jich také málo všimáno.“*

Poučen praxí dosavadní romantické archeologie, upozorňuje, „že badatel jednoho kmene, láskou k oblíbenému předmětu zaujat a předpojat, v této tmě čili historickém pološeru velmi nespravedlivě se chová, bera vše, kde co najde a co se mu líbí, do svého krámu. Někdy průstí takové mýlky starožitníků i ze zlé zjištěné vůle.“ To je charakteristika dosti přesná a najdeme její doklady v celém průběhu romantické epochy: jde nejen o to zjistit, kterému národu (etniku) památka patřila (a tedy patří), ale neméně také o to, zajistit jich co nejvíce národu svému. Nejen tedy čisté poznání, ale zároveň jakási soutěž, občas nekalá.

Jestliže v osvětských časech Biener z Bienenberka připsal nejstarší královéhradecké nálezy germánským Lygiům a Dobrovský hořínské slovanským Čechům, nevzbuzovalo to žádný odpor, šlo o zdůvodnění atribuce různým historickým složkám zemské minulosti. Ale v situaci navozené zrodem nacionalistického historismu, jak už byla popsána v úvodních částech, se pohled archeologů na tuto stránku výzkumu včetně hradišť změnil.

Složitější poměry v dávné historii nutily např. nacionalismem vcelku nepostížené Angličany uvažovat o příslušnosti keltské, římské, anglosaské či normanské, zato ve Francii, kde se pojem „národních starožitností“ (*antiquités nationales*) vlastně zrodil v dobách revoluce a pak císařství, patřilo k dobrému tónu připisovat všechna opevněná místa Gallům (Keltům), pokud možno přímo jednotlivým kmenům, v čemž jim zásadně pomáhaly Caesarovy Zápisky o válce galské. V obou zemích naštěstí netušili, že západoslovanští autochtonisté mají neklamné důkazy o tamní přítomnosti Slovanů a o jejich opevněních (ve Francii např. Vendée = Vendové, tj. Slované, v Británii rath = hrad).

Jestliže antická literatura Francouzům pomáhala, pro Němce naopak byla překážkou, protože Tacitova Germanie výslovně popírá, že by staří Germáni budovali města či hrady. Proto také zakladatel německé „*Alttertumskunde*“ Gustav Friedrich Klemm (1836, 240) střízlivě konstatuje, že „*Festungen und Schanzen, welche sich unbestritten den Germanen zuschreiben lassen, hat man meines Wissens im Innern von Deutschland bis jetzt noch nicht aufgefunden*“, a Keferstein (1846, I. 257), přející spíše Keltům, konstatuje přímo: „*So weit in Deutschland Slaven sassen, finden wir die (von Erde aufgeschütteten) Burgwälle in grosser Zahl, westlich erscheinen sie nicht oder sind kaum vorhanden.*“

Z toho vycházeli i další badatelé při určování historické hranice mezi oběma etniky a dodatkem zjišťovali, že němčina nemá ani vlastní výraz pro hradiště a užívá buď opisy, pojmy z novější vojenské terminologie (*Schanzen, Verschanzungen*) nebo nová „umělá“ slova (*Burgwall, Burgstätte*).¹¹⁴

Stojí za zmínku, že v Pobaltí, přestože zdejší archeologie byla pěstována téměř výhradně Němci a národnostní situace tu byla poměrně vyhraněná, byla hradiště od počátku připisována negermánskému domácímu obyvatelstvu (tzv. *Bauernburgen* v Livonsku a Estonsku; zájem o hradiště se v Pobaltí sice objevoval už od konce 18. století, ale výzkum hradišť začíná až kolem roku 1870 pracemi Augusta Bielensteina v Lotyšsku – srov. *Wahle 1950, 22, 51, 62–67*).

Přesto mnozí národně uvědomělí milovníci starožitností neváhali připisovat hradiště ve svých oblastech Germánům, a to i ve východních zemích – v Sasku (včetně Lužice) a Prusku (včetně Braniborska, Meklenburska, Pomořan či Velkopolska a Slezska), kde střízlivější badatelé počítali s přítomností přinejmenším raně historických Slovanů a nutností rezervovat jim nějakou část archeologického dědictví (obvykle tu chudší a méně přitažlivou). Už v první romantické generaci F. A. Wagner označil přímo v titulu své knihy (*Wagner 1833*) lokality a starožitnosti na Černém Halštrovu při pomezí Saska a Lužice za „*germanisch-slavisches wo nicht rein germanische*“. Podobně S. Ch. Wagener (1842, 552, 606) ve své encyklopedii zastává názor, že starší hradiště patřila původně germánským praobyvatelům; některá pak využili Římané, kteří sami budovali valy čtverhranné (*Quadratwälle*).

Také Oskar Schuster na přednášce v drážďanském učeném spolku Isis 1869 (*Schuster 1869a*) tvrdil, že kamenné valy jsou podle prý všeobecné shody názorů rozhodně germánského původu a jsou součástí jednoho systému, vytvořeného kmenem Semnonů, zatímco valy hliněné jsou slovanské. (Později ale – *Schuster 1875* – po sesbírání evropského materiálu včetně českého došel k názoru, že kamenné valy jsou obecně indoevropské.)

¹¹⁴ K původu termínu *Burgwall* *Gebuhr 2007, 67–68; tůž 2009*. Už Keferstein (1846, I. 254, kap. „*Burgwälle, Hradischje's*“) uvádí, že název *Burgwall* není nejvhodnější, ale je v Německu nejrozšířenější.

Protože i na území Německa (v této časové souvislosti jde o pomocný anachronický pojem) byly známy raně historické kmeny a jejich často sporná sídla, i tady bylo zvykem snažit se připsat jim jednotlivá hradiště. Tak např. zmíněný Wagener soudil, že hradiště mezi Labem a Odrou měli snad zbudovat Svěbové proti ostatním germánským kmenům – podobně soudil už *Preusker 1827*, 113–117, 113–117 – nebo Slované proti pokřtěným Sasům (?).

Zvláštní místo měly zpočátku valy spečené, u nichž se po prvotním výskytu v Lužici uvažovalo, že je budovali tamní Slované (tedy Sorbe-Wenden); teprve H. Schreiber (1859) argumentoval, že jsou i ve Francii a jižním Německu, nemohou tedy být slovanské, ale jsou starší a nejspíše keltské (Schreiber byl ve své době snad největším keltomanem na německé půdě).

Raným pokusem o kritérium archeologické povahy je předpoklad K. V. Zapa, vyslovený v souvislosti s Levým Hradcem, ale týkající se také např. Vyšehradu, že „*prostranství se tří stran srázem chráněné, na čtvrté s vysočinou souvisící (...) jest charakteristické položení starých slovanských hradů, neboť způsob stavění hradů na vrcholcích vysokých hor a skal přišel později ve středním věku z Němce do Čech*“ (*Zap 1846*, 185). Zap tedy vymezuje hradiště v ostrožní poloze jako slovanská. Pravěká hradiště ve „středověkých“ polohách, hlavně jihočeská, nebyla vcelku ještě známa a vešla u nás do povědomí teprve díky pozdějším průzkumům a pracím Olbrichtovým, Benešovým a Vocelovým.

Také v Čechách přicházela jako první na řadu možnost, resp. v romantickém období povinnost určit v rámci pohanského věku národní příslušnost hradiště. Ovšem provést takové určení v praxi nebylo za tehdejších znalostí vůbec snadné, tím méně v zemi, kde byla etnická složitost „pohanských“ dob známa už od renesance. Nakonec ale Kalina zřejmě všechna hradiště implicitně a Krolmus explicitně pokládali za slovanská-česká; jednoduché vlastenecké atribuce, nejspíše podle českosti místních a pomístních jmen, byly v dané době běžné, i když byly výjimky jako Němec Olbricht, připisující většinu hradišť Keltům resp. Keltogermánům. O Keltech (Bójích) psal poprvé podrobněji Palacký (1833), aniž by mu však přišlo na mysl, že by bylo možné najít zde po nich nějaké památky.

Mladší archeologové v Čechách se už většinou teoreticky distancovali od kollárovsko-šemberovského autochtonismu a přidrželi se mínění Palackého a Šafaříkova, tj. počítali s přítomností Keltů a Germánů (dobově Bojů a Markomanů) před historickými slovanskými Čechy z věku pověstí; lišily se vlastně jenom názory na to, zda předkeltští obyvatelé byli už Slované (Kalina) nebo neznámý lid (Vocel). Rovněž A. V. Maloch (1855a, 4) v prvním tištěném přehledu problematiky českých hradišť považuje samozřejmě za nejdůležitější otázku „*od kterého národu vzaly asi příkopy tyto svůj počátek*“, protože Čechy byly „*v šedověké starobylosti*“ obydleny různými národy, jejichž následnost vidí podobně jako Kalina s tím rozdílem, že Slované, přišli po praobyvatelích střední Evropy, byli podle něho vytlačeni Bóji, smíšenými pak s Germány (Markomany), a ty potom Slované opět vypudili.

Tato rozmanitost byla – vzdor zájmu vlastenců o rozmnožení památek starých Čechů – od počátku respektována: připomeňme např., že Antonín Jungmann (bratr Josefův, lékař zaujatý dávnověkem Čech), jenž nadhodil možnost, že Stradonice jsou „*Marobudovo ležení*“, píše dále, že „*Hradiště to jmenované, i stejná jiná, již před Marobudem v zemi bylo, a Bojům náleželo*“ (Jungmann 1824, 63). Samozřejmě najdeme mezi účastníky debat o českých hradištích takové, kteří o jiném než českém/slovanském původu ani neuvažovali (Krolmus, jenž se ale o hradiště celkem nezajímal, Petera naopak ano), mnohem méně těch, kdo preferovali keltský původ (Olbricht); později přibývá těch, kdo usilují o vyvážený pohled (Vocel) a zcela výjimečně jsou i takoví, kteří se vůbec zdržují jakékoli klasifikace, jako Dressler a Kiemann, byť i oni preferují otázku „*welchem Zeitalter und welchem Volke die Errichtung und Benützung dieser Plätze zugeschrieben werden müsse*“ (Dressler – Kiemann 1867, 117). Mají k tomu velmi rozumný, nicméně alibistický důvod: „*diese Frage so lange als eine offene zu behandeln, als nicht die vorhistorischen Zustände Ostdeutschlands (Čechy ve velkoněmeckém pojetí!) Urtheilen von besserer Objektivität als bisher zugänglich gemacht sein würden*“. Je třeba nejprve sbírat materiál – v tom je vidět nastupující obrat archeologie k pozitivismu, odkládajícímu zobecňující závěry na neurčito.

Sledujme nyní v širším rámci, jak se jednotlivé zmíněné etnické složky podílely na interpretaci původu a příslušnosti hradišť.

Na rozdíl od Kalinovy a Krolmusovy generace už Vocel (uvažující kdysi o slovanském pranárodě v Čechách) a jeho žáci počítali s tím, že „*v nejstarší době snad co prvobydlitelé v naší vlasti soukmenovci onoho neznámého národu (kmene) přebývali, který podobné pozůstatky i v Řecku, Italii, ve Francii, Německu, Britanii zanechal*“ (Špaček 1861, 25). O neznámém lidu doby kamenné, jež už Maloch řadil (jak bylo v tehdejší Evropě zvykem) k plemeni čudskému či uralskému (tedy ugrofinskému, neindoevropskému), není známo, že by byl někdy zřizoval valy. Proto se jím nezabývá Maloch (1855, 5), podle něž tito lidé jen „*v chýžkách chudých z větví spletených život svůj trávili*“; podrobněji o něm uvažuje Vocel, ale ani on není schopen připsat jim jakékoli hradiště – ta se podle něj objevují až v době keltské (bronzové). Lépe

dopadá předkeltské obyvatelstvo v názoru K. Špačka (1861, 24–25), jenž na rozdíl od Vocela vyděluje kamenné zdi „kyklopské“ z velkých kamenů na osamělých horách často s urovnaným vrcholem: ty jsou podle něj podobné kyklopským, pelasgickým zdem v Řecku a Itálii, pocházejícím z předklasických dob, nevyskytují se v zemích původně slovanských, navíc jsou hrubší tj. starší; nejsou tedy slovanské, ale kmen či národ jejich budovatelů nelze určit ani v klasickoarcheologické oblasti, ač zřejmě tento lid žil na jihu i ve středu Evropy zároveň.

Předkeltské období ale vcelku nehrálo v úvahách o původu hradišť žádnou roli ani u nás, ani jinde v Evropě – hlavně proto, že za ním nestál žádný etnicko-politický zájem. Skutečně důležité byly tři složky „pravěku“ Evropy nejen střední – keltská, germánská a slovanská; pro každou z nich bylo třeba vymezit určitý díl fondu nemovitých památek. A protože odlišení na základě movitého archeologického nálezového materiálu bylo ještě nad schopnosti doby, posloužilo tu popsané už rozdělení valů podle materiálu na kamenné a hliněné.

Neuniklo totiž pozornosti evropských archeologů tohoto období, že zatímco kamenné (kamenité) valy se objevovaly na opevněných místech od Čech a Lužice (včetně) přes Německo dále na západ, hliněné (hlinité) valy znalo naopak bádání východní poloviny Evropy od Čech a Lužice (včetně) přes Halič, Polsko a Ukrajinu až na Sibiř. Logicky se tedy nabízela myšlenka brzy víceméně obecně sdílená, že kamenné valy patří pravěkým Keltům, kdežto hliněné starým Slovanům.

V Čechách, kde se etnická situace jevila složitěji než ve většině sousedních oblastí a od Vocelových prací nebylo pochyb o časové následnosti Keltů a Slovanů (tedy Bójů a Čechů), bylo nutno uvažovat i o možnosti, že hradiště užívala postupně různá etnika. Úvahy se ale vesměs soustředily jen na zmíněné dva „národy“, už proto, že u obou (na rozdíl od Germánů) dokládají písemné prameny existenci opevněných míst. Základní etnická dichotomie (kamenné valy – keltské, hliněné – slovanské) byla v našem prostředí v romantické fázi pevně zakotvena J. E. Vocelem a ještě dlouho poté obecně přijímána, i když se vyskytly racionální námitky, např. že se užití materiálu řídilo podle toho, jaký byl na daném místě k dispozici, a to nejen v regionálním měřítku, ale i v širším srovnání – proto jsou např. v Maďarsku jen hliněné násypy. Keltové podle Caesara užívali dřevo a kámen, ten je však vzácný v původních slovanských zemích – na Rusi, v Polsku – proto jsou hliněné násypy nejčtenější tam (Špaček 1861, 25–26).

Vocel sám nebral tuto poučku striktně, byl kupříkladu na vahách u zvláště mohutných valů nasypaných ze země; podle jeho mínění, pokud jsou na horách, jsou keltské, protože připomínají tvarem násypy v západních zemích, zejména v Anglii¹¹⁵ a naopak jsou odlišné od množství běžných slovanských hradišť ve východní polovině Evropy; rovněž Čechov se podobá keltským hradištím v Anglii. Ostatně stojí za zmínku, že Vocel na závěr své úvahy o hradištích v „Pravěku“ vlastně relativizuje předtím postulované závěry o etnické příslušnosti valů podrobnějším referátem o tom, že se obojí druh valů běžně vyskytuje i v Severní Americe, aniž by z toho ale vyvodil nějaký závěr ve věci etnicko-klasifikačního významu valů evropských.

Obr. 44. Nálezy ze Slánské Hory z let 1831–32 (kromě č. 1) (Kalina 1836, tab. I)

¹¹⁵ Z časopisů docházejících výměnou za Památky či darem do Národního muzea znal např. Prestonbury v Dartmooru (podle publikace v Journal of the British Archaeological Association 1862).

2.6.1. Kamenné valy – Keltové

„Nastává teď důležitá otázka: Jeli možná, že by po celtických Bojích ještě zůstatky jich staveb v Čechách se nalézaly, a jak budou vypadati?“

Maloch 1855, 9

Už bylo leccos řečeno o tom, jak F. Olbricht chystal půdu pro uznání keltského podílu na českých hradištích a jak Vocel (jenž už po první návštěvě popisoval Vladař jako opevnění „mající znamenitou podobnost s celtickými hradištěmi (oppida) ve Francouzích“ – Vocel 1851) dospěl k zásadnímu a směrodatnému stanovisku, že kamenné valy (včetně spečených, jež od kamenných národnostně neodlišoval) je nutno – i vzhledem k častějšímu spojení s nálezy bronzů (z doby bronzové, jež se tehdy připisovaly Keltům resp. Bójům, např. Plešivec) – považovat za „keltické ohrady“.

Vcelku za samozřejmý se považoval keltský původ valů spečených. Obsáhleji pro to argumentoval u nás poprvé Maloch (1855, 7–8): ve Skotsku jsou Keltové „pravými prvobydliteli“ a tedy „všecko, co se tam starožitného nachází, bez rozpaků Celtům přičítati se musí.“ Zajímavě působí, že na jednom místě připsání Keltům zpochybňuje (o. c., 9: „Celtické pozůstatky v Čechách (ač nacházejí-li se zde skutečně) dvojího druhu býti mohou: kamenné náspy a škvárované náspy“), aby o stránku dále zcela rezolutně prohlásil: „Všecky kamenné náspy a škvárované hrady, cokoli jich v Čechách nalézáme, bez výminky celtickým Bójům přičítati musíme.“ Nakonec ale strážlivě dodává, že je to jen schema; u každé lokality je nutný průzkum místa a okolí, porovnání s jinými, a zejména je třeba brát v úvahu vykopané věci.

Maloch (o. c., 9) se také poprvé podrobněji a strážlivěji dotýká u historiků oblíbeného problému „měst“ kladených v geografii Klaudia Ptolemaia z 2. století po Kr. podle tehdejších výpočtů kamsi na české území. Podle Malocha jde o sídla Keltů a o důkaz, „že oni v Čechách trvanlivá kamenná ohrazení a pevná města stavěli“; správně poukazuje na starší často komické pokusy o ztotožnění Ptolemaiových názvů s dnešními místními jmény jen podle vnější podoby (např. Bubienum – Bubny u Prahy, Kasurgis – Košíře), neméně kuriózně však působí, když třeba s odkazem na Šafaříkovu informaci, že „celtičtí národové za starodávna Vlachové (Wälsche) se nazývali“, upozorňuje na obce jako Vlachovo Březí. Města stavěná podle Caesarových popisů se mohla buď rozpadnout po opuštění (pak se zdi rozvalily a vznikly kamenné valy), nebo byla dobytá a spálena (trámy v městských hradbách typu murus gallicus shořely a zbyla škvárovaná hmota ve směru původní hradby – spečené valy), nebo konečně byla převzata Markomany a Čechy (keltská jména Beroun, Brno nebo Týn). Nicméně jeho závěr je věcný: „Teprve až polohu všech násypů kamenných vyzpytujeme, bude nám možno, i na tuto otázku odpověděti.“

Keltskost kamenných a spečených valů se snažil podpořit Špaček (1861, 26) dosti zvláštním způsobem: porovnává Svákov a Kněží horu u Katovic, zjišťuje, že obě hradiště jsou porostlá vysokým lesem – tedy obojí jsou keltská.

Obsáhle argumentuje pro keltskou příslušnost kamenných valů i Födisch (1868b, hl. LXXVIII; 1872): musel je budovat národ usedlý a početný, s hustým osídlením; kolem nich jsou početné nálezy bronzů starší formy a složení, připisovaných době keltské či keltogermánské, ať už v kamenných mohylách (kolem Tuhoště) či jinak (zvláště hojně kolem Plešivce), často i zlaté keltské mince. Hradiště odpovídají Caesarovu popisu oppid, útočišť před Římany. Vykopávky na hradištích svědčí o delším osídlení (Födisch sám vykopal na Vladaři i na Hradišti u Strakonice kulturní vrstvu s popelem, uhlíky, střepey a kostmi), pokročilé řemeslo odpovídá kultuře doby bronzové. Tedy tyto kamenné valy na horách patří usedlému lidu doby bronzové – zřejmě Keltům, jimž sloužily za útočiště v dobách nebezpečí.

Už v práci z roku 1868 dospívá Födisch i k závěru absolutně chronologickému: „murus gallicus“ se na našich hradištích nevyskytuje, „unsere Mauern gehören somit noch der vorrömischen, bestimmter der Zeit vor dem I. Jahrhundert vor Christo an. Damals war aber noch ein grosser Theil Mitteleuropas von Celten bewohnt, speciell in Böhmen wohnten um diese Zeit die celtischen Bojer, (...)“

Tradiční keltskou variantu nesdíleli Dressler a Kiemann (1867, 117), kteří si všimají, že evropská archeologie nejnověji opouští vžitý názor, že by všechny kamenné památky patřily Keltům („Universalvolk“) a začíná je chápat jako mnohem starší, předkeltské; zjistíme ale, že mají na mysli megalitické stavby, jejichž objevy v Indii právě otráslы dosavadní paradigmatickou vírou. Oni sami se, jak už řečeno, vyhnuli etnické klasifikaci ze zásady, a to i v případě Stradonic, u nichž upozorňují na hojně nálezy bronzů a nepochybně keltských mincí v okolí.

Zvláštní stanovisko zaujal romantik starší generace Franz Olbricht, jenž byl ochoten přinejmenším zpočátku – dokud nepropadl představě „druidských hor“ – část kamenných valů připsat Slovanům. U výšinných opevněných lokalit, které jej celoživotně zajímaly nejvíce a které vesměs považoval za kultovní místa (svatyně, obětiště a pohřebiště), rozeznává dvojí druh:

a) hradiště na vrcholech vysokých hor, s hrubou nezdobenou keramikou a bronzou, jsou keltské (druidské hory) resp. keltogermánské, někdy zřejmě druhotně použité českými Slovany (např. Hradišťany, Vladař);

b) na menších pahorcích, s keramikou jemnou a zdobenou, patří starým Čechům.

2.6.2. Hliněné valy – Slované

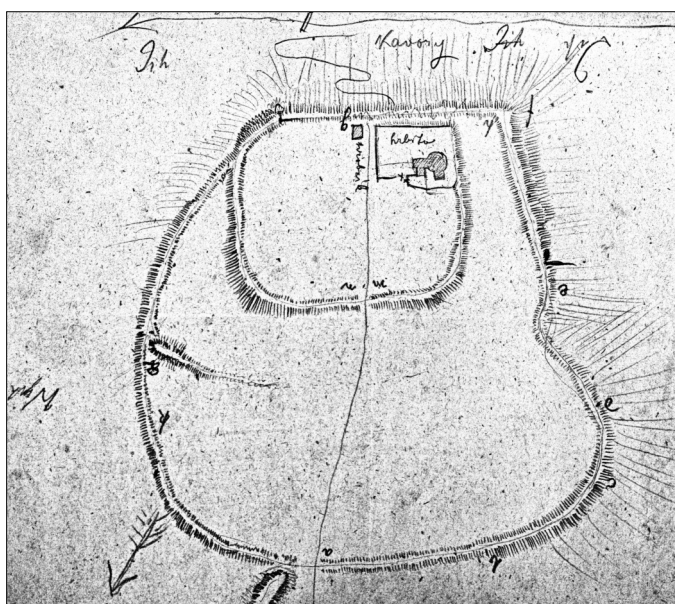
V Čechách se zdálo být zřejmé, že valy z hlíny (někdy s kamením) nasypané (násypy, okopy) pocházejí „z doby pohanství Čechův“, jsou tedy slovanské, raně středověké. Vocel (1868, 435; 1869, 324) uvádí pro to několik důvodů: a) poloha na horách a v místech, kde by se polní opevnění historické doby nezřizovala, b) absence zděných staveb typu hradů na ploše uzavřené valy (i když zděné základy hradů se najít mohou), c) absence písemných zpráv o existenci hradu na tom místě, d) přítomnost hradišť s hliněnými valy všude tam, kde prameny hovoří o staročeských hradech nebo městech: to byla především Libice, kterou Beneš (1867a, b) označil za prototyp slovanského hradu/hradiště, dále Levý Hradec, Kouřim, Tetín, Libušín, Budeč, Vlastislav či Dřevíč – z toho lze naopak soudit, že slovanská/česká jsou i bezejmenná hradiště, opevněná stejným způsobem (např. Hryzely, Přistoupim) – i když původně mohli Slované využít i opuštěná keltská města (přitom má nejspíše na mysli Česov, jehož možný keltský původ sám připouštěl ve 40. letech, kdy se ve středoevropské literatuře už objevil odkaz na obdobné valy v Anglii, např. Maiden Castle, jež určitě nebyly slovanské).

2.6.3. Nároky ostatních etnik

Mimo hlavní směry úvah zůstala – pokud šlo o hradiště – jinak obvykle rovnocenná možnost připsat některé lokality Germánům z doby římské (v Čechách Markomanům) a stěhování národů, nebo dokonce vysvětlit je jako tábory římských vojsk. První eventualita se těšila jistému zájmu už od 18. století, zejména co se týká Stradonic, které v souvislosti s otázkou původu „podmokelského pokladu“ keltských mincí už historik a numismatik Mikuláš Adaukt Voigt (1771, 76) označil za „Marobuduum“. Myšlenku germánských hradišť však rozhodně a zdůvodněně odmítá Kalina (1837–1843, 103v–104): Tacitus ani žádný jiný římský autor se nezmiňuje o obraně Germánů za valy, o opevnování jejich sídel, ač se tomu mohli snadno od Římanů naučit. (Námítka, že Tacitus uvádí pouze, že Germáni v opevněných místech nežili, a tedy neříká, že by je neměli jako útočiště při vpádech,¹¹⁶ nedošla uznání.) Na základě tohoto pádného argumentu, posíleného absencí hradišť na většině území obývaného Germány a představou o kočovném životě starých Germánů, ji popírá Vocel a řada jiných. (Výkladem lokality jako obětistiště, posvátného místa bylo ovšem možno tuto námítku obejít a také se to dalo.)

Vocel zejména se silně dotkl citění německých badatelů v Čechách, když přirovnal situaci po odchodu Bójů a příchodu Markomanů „k obrazu, jenž se jevil v severní Americe tenkrát, když se tam po vyhynutí dřevnějšího obyvatelstva, jehož památky v ohradách a pomnících v okolí řek Ohio a Mississippi se spatřují, kmeny divokých Indiánů osadily“ (Vocel 1866, 157). Výjimku připouští pro období Marobudovy říše, kdy se Markomané mohli usadit v některých opuštěných oppidech a mohli i zřizovat nějaká opevnění podle vzoru římských kastelů. Ostatní čeští archeologové ale nebyli ochotni ani k takové koncesi, jejich mínění vyhovoval a stačil Tacitus: „Může-li soudnému člověku po zdravém rozvážení jasných těchto svědectví napadnouti, by po stavbách markomanských v Čechách pátral?“ (Maloch 1855, 12).

Jen výjimečně se objevil pokus o opačné mínění: za markomanský považoval kamenný val na hradišti (jak dnes víme, keltském oppidu) u Třísova v jižních Čechách

Obr. 45. Budeč – hradiště s hliněnými valy (Benešův rukopisný plán – Archiv Národního muzea, fond Beneš)

¹¹⁶ Např. Wagener 1842, 635 (heslo „Städte in Deutschland“).

rakouský badatel Ferdinand von Hochstetter (*Dressler – Kiemann 1867, 197*), obdobná domněnka se vyskytla o Češově, dokonce o Budči i o některých jiných hradištích, ale nic z toho nezanechalo v bádání o hradištích stopu.

Dosti kuriózní byla domněnka o dochovaných germánských opevňovacích stavbách, přežívající do nové doby v alternativním názvu Hlízové věže na hradě Zvíkově – Markomanka. Zvláštní vzhled bosovaného kvádrového zdiva této věže a stejně tak Černé věže v Chebu vzbudil krátce po napoleonských válkách myšlenku, že by mohlo jít o římské stavby (autorem chebské hypotézy byl patrně sám Goethe, o Zvíkově psali jako první M. Millauer či A. Jungmann). Této kombinace mladého romantismu se šířením poznatků o stavebních památkách klasického starověku se chopili různí publicisté a milovníci starožitností, kamenické značky se začaly vykládat jako germánské runy a objevil se nápad, že tyto věže stavěli stykem s Římany poučení Markomani; ten ale nenašel v české vědě úrodnou půdu a už Palacký (1836) v prvním (německém) vydání prvního dílu svých *Dějin* o těchto úvahách mluví se značným despektem jako o „fantaziích polovzdělanců“.

Složitější to bylo s otázkou staveb či táborů římských vojsk, jejichž přítomnost v Čechách J. E. Vocel (na základě zpráv Cassia Diona či Velleia Patercula) obhajoval a dokonce byl ochoten – jak dovozoval už ve své přednášce o římských kastelech v Čechách (v *Král. České společnosti nauk 1850*) i později – připustit nejen oprávněnost domněnek o zmíněných věžích jako o římských stavbách, ale nevyklučoval ani možnost jejich vzniku v době Marobudově (srov. *Sklenář 1981, 298*). Jeho osamocený pokus zůstal bez ohlasu; většinový názor zněl, že římská vojska do Čech nikdy nedošla a že žádné z našich hradišť neodpovídá popisům polohy, rozlohy a struktury táborů římských legií u antických autorů.

Jen na okraj je nutno připomenout, že vůbec první z neslovanských atribucí českých hradišť patřila Avarům, když Palacký ve svých *Dějinách* vyslovil domněnku, že češovské valy, jedno z prvních známých českých hradišť, původně vykládané jako ležení husitů, mohly vzniknout v 6. století jako avarský tábor – z dobových pramenů známý „hrink“ – v časech nadvlády Avarů v Čechách.¹¹⁷ Toto mínění bylo vícekrát reprodukováno, na druhé straně ale už Brantl (1841, 9) prohlásil Češov za „*uralte Slavenstadt aus der fernsten Heidenzeit*“. V polemice s ním byl vysloven jednak názor, že valy mohou být spíše markománské, byť skutečně jde o „*uralte heidnische Stadt*“ a nikoli o nějaké ležení kočovníků, které by nebylo tak důkladně zbudováno (Pfeiffer; zaznamenává *Kalina 1837–1843, 78*, jenž sám pokládá Češov za opevnění domácího bójského obyvatelstva proti sousedním Hermundurům a pak Vandalům – *Kalina 1837–1843, 105*; je však na místě připomenout, že podle Kaliny byli Bójové větví pravěkého Slovanstva). Pro keltský původ se vyslovil jihoněmecký keltoman Schreiber (1842) v recenzi Brantlova článku s poukazem na francouzská oppida a anglická hradiště, a pak Vocel, jenž s konečnou platností avarskou hypotézu vyvrátil (1845a, 20).

V Německu občas se vyskytující připsání Hunům (Hünenburg, Heuneburg atd.), jež má starší, byť rovněž ne lidové kořeny (doloženo 1344) – ale navíc je der Hüne synonymem obra (porovnejme s otázkou genetického vztahu českého obr a Avar) – se v Čechách neobjevuje, a to ani v německojazyčných oblastech.

Poněkud zvláštní je stanovisko, jež zaujímají Dressler a Kiemann (1867, 201–202) vzdor své výše uvedené původní zásadě vyhnout se klasifikaci: oponují domněnkám, že většina pravěkých hradišť je keltských a že se na ně podle Caesara aplikuje představa oppid – útočiště obyvatelstva z okolí a jejich majetku v nepřístupných polohách. Caesarovy popisy jsou však podle nich důkazem proti ztotožnění s oppidy, navíc „*murus gallicus*“ se u nás nikde nenašel. Germáni neměli svatyně ani nehájili hory, proto rovněž vypadávají z úvah. Budovatelem tedy musel být dávný kulturní národ, jehož identifikace je úkolem budoucího bádání. Tento neznámý národ nemusel být keltský, určitě nebyl germánský, ale ani slovanský (proč ne, autoři nezdůvodňují).

Jako pozitivistický epilog všech zmíněných romantických úvah může posloužit ohlédnutí a shrnutí prof. Bernharda Gruebera, k němuž se ani dnes nedá mnoho dodat:

„*Bald sollten unbekannte Urvölker, bald die Kelten und Bojen, dann die Markomannen, Avaren oder Slaven diese Werke aufgeführt haben; die einen erblickten kyklopische Mauern, andere hussitische Verschanzungen und die dritten durch Feuer zusammengeschmolzene Steinmassen. Gründliche fachmännische Untersuchungen fehlten gänzlich, in Ermanglung derselben wurde die Frage auf das nationale Gebiet verpflanzt und diese oder jene Ansicht mit Leidenschaftlichkeit verfochten*“ (Grueber 1872, CLXIII.)

¹¹⁷ Palacký 1836, 75–76. Dále *týž 1848, 95*; *Petera 1836–1849, 46r (1843)*; *Maloch 1855a, 20*. Texty a názory o lokalitě shrnuje *Sklenář 2011, 52–56*.

2.7. Hradiště: návaznost na hrady vrcholného středověku

Zpočátku jsme si povšimli názorů na původ opevněných lokalit. Nyní zbývá ještě přehlédnout problematiku jejich konce, resp. možnosti vývojového přechodu raně středověkých hradišek ve vrcholně středověké hrady. Jestliže se postupně vyhranily tyto dvě kategorie opevněného místa, odlišné dobou vzniku a stavební povahou, musela zákonitě vyvstat i otázka možných genetických vztahů mezi nimi – tedy zda jedna zanikla a druhá se objevila bez vazby na ni, nebo zda lze najít doklady kontinuálního vývoje od staročeského „hradu“ pohanského a raně křesťanského k hradu rytířskému.

Protože jsem o tomto aspektu psal nedávno podrobněji (*Sklenář 2006b*), postačí zde jen stručné závěry s případnými doplňky.

Romantické ovlivnění dobovým nadšením pro hradní zříceniny byli první, kdo se touto otázkou zabývali. U počátků jejího řešení stojí Kalina z Jäthensteinu, jenž se ve svém základním tištěném díle z roku 1836, jak už řečeno, sídlením a tedy ani opevněním „pohanů“ prakticky vůbec nezabýval, přesto se na jednom místě přece jen vyjádřil k vývoji stavitelství (*Kalina 1836*, 158): stavět kamenné budovy a zdi začali Čechové vůbec teprve na počátku desátého století, a šlo o hrazení města vysokou hradbou, podle vyprávění Kosmova k roku 932 první dílo tohoto druhu. Stavby z kamene, ať na vápno či na hlínu, pocházejí z křesťanské doby, jak svědčí Kosmas, uvádějící jako první stavbu opevnění Staré Boleslavi v r. 932; z toho plyne, že jednodušší kamenné valy, nahromaděné bez pojiva nutno připsat době pohanské.

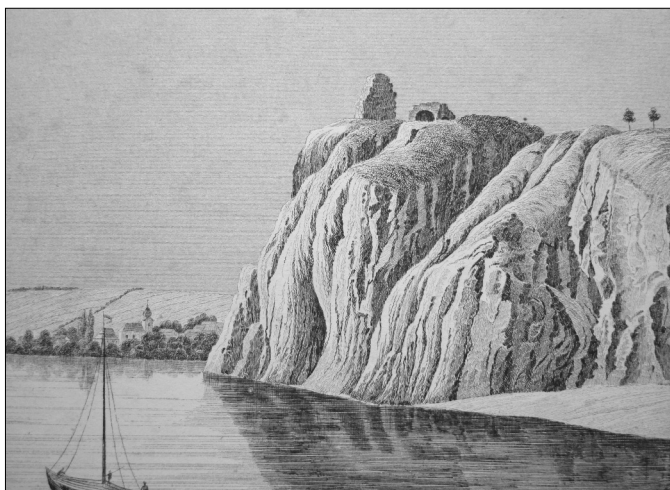
Na tomto principu formulovala rodící se archeologie první relativně chronologickou pomůcku k základní klasifikaci nejstarších stavebních památek. Vymezila se tak hranice mezi objektem archeologů na jedné a kastelologů na druhé straně; ta se obvykle nepřekračovala, i když nečetní dosud „starožitníci“ se často zabývali obojím.

Příkladem je začínající J. E. Vocel, jenž se v první odborné příručce české archeologie (*Vocel 1845a*, 102–103) poprvé zabýval oběma kategoriemi, ne však ještě jejich vztahem. Neblahý vliv Rukopisů na obraz kulturní historie starých Čechů se odrazil v jeho mínění, že už „v nejstarším historickém období“ (tím je míněno 9. století) stály u nás vedle dřevěné architektury (dosud nezjištěné) i jednoduché kamenné hrady na skalách, ač na druhé straně uznává, že teprve ve 13. století se v Čechách a na Moravě „počaly zavádět pevné hrady podle německého způsobu.“ (O těch se zase v Německu soudilo, že vznikly zřejmě v 7. a 8. století podle římských kastelů – viz např. *Wagner 1842*, heslo Ritterburgen, 553–4.)

Otázkou se nezabýval ani náš první významný kastelolog F. A. Heber, jenž přenechal obecné otázky hradů svému spolupracovníku A. V. Malochovi (o jeho podílu na Heberových Hradech *Honl 1970*). Ten zde poprvé předložil, jak už bylo uvedeno výše, podrobnější představu o chronologii vývoje od hradů pohanských ke středověkým, rozvíjející vlastně názor Vocelův. Z ní je zřejmé, že mezi původními hrady starých Čechů a z Německa importovanými vzory vrcholného středověku nepředpokládal Maloch žádnou návaznost.

Schema diskontinuity, zakotvené na Kosmově údajích o stavbě Staré Boleslavi, dodržel i ve svém hlavním pojednání o hradištích (*Maloch 1855a, b*), kde podává výše už rozebranou periodizaci vývoje do čtyř etap, z nichž ve třetí (po r. 935) byl sice už znám ve stavitelství kámen, dřevo ale dosud převládalo, kdežto ve čtvrté periodě (po 1125) zobecněly německé stavby z kamene. Aniž by to řekl výslovně, počítá tedy stále s přerušením domácí tradice a importem nového způsobu opevnění víceméně v kompletní podobě, a to na jiných místech, než stály současně zanikající „staročeské hrady“. Z téže představy, která se stala v archeologii i kastelologii obecnou, vyšel i J. B. Malý (1863): staří Slované měli dřevěné hrady a hradce, „s uváděním do Čech řádů feudálních začalo také stavění rodných / = rodových, rodných / hradů dle způsobu německého na vysokých skalách a nepřístupných vrších“, ponejvíce za Václava I.

Praxe se ale s teorií poněkud rozcházela v tom, že řada hradů, hrádků a tvrzí je v literatuře romantického období nějakým způsobem uváděna do souvislosti s „pohanskou“ dobou (tj. mezi „příchodem Čechů“ a zavedením křesťanství). Důvody k tomu byly historické, toponomastické, stavebně-historické i archeologické, obecně ovšem poznamenané nízkou kritičností romantické vědy. Pokud jde o archeologii, nehrály tu roli poznatky stavebně technické, ale hmotné nálezy na lokalitách, přesněji keramika. Zatímco železné předměty na hradech nalézané (hlavně zbraně a zbroj) byly již zpravidla neklamně spojovány s „rytířským věkem“, keramický střepový materiál působil větší potíže. Už romantičtí archeologové chápali rozdíl mezi glazovanou keramikou doby historické a hrubou nepolévanou keramikou „starší doby pohanské“, pravěku. Problém pro ně představovala dokonalejší, ale stále neglazovaná keramika vrcholného až pozdního středověku. Právě pro absenci glazury byli ochotni považovat ji (a to i technickou, např. kamnové kachle) za „pohanskou“, tj. raný středověk.

Obr. 46. Liběhrad u Libčic n. Vlt. na dobové rytině
(Heber 1845, u s. 228)

steinu kopal v řadě hradních zřícenin a nacházel neglazovanou keramiku, patřící „wenn nicht der heidnischen Zeit selbst, doch wenigstens den nächst folgenden (...) Jahrhunderten“; střepy tenkostěnné s přímými a vlnitými liniemi, jež „unwidersprechlich den Charakter der heidnischen Zeit haben“ (Kalina 1836, 100, 154–155).

Během romantického období byly tedy mnohé vrcholně středověké i mladší opevněné objekty pokládány buď za zcela, nebo alespoň za původně „pohanské“. Do této kategorie spadaly především následující skupiny:

1) Lokality spojované z různých důvodů se „starými pověstmi“ (Krakovec jako Krokův hrad, stojící „na starodávném hradišti“, Liběhrad u Libčic n. Vlt., který „přežil dvě periody, jednu v pravěku českém, jako dívčí hrad, a druhou jako středověká tvrz“ – Zap 1846, 187 – nebo domnělý Kazín u Černošic, kde Krolmus (1856, 6) předpokládal kontinuitu od „pohanství“ po středověk.

2) Hrady postavené záměrně na místě staršího, „pohanského“ objektu: jestliže výšiny a hory s předkřesťanským valovým opevněním byly vykládány romantickou archeologií ponejvíce jako „božiště“ a obětiště pohanského kultu, pak středověký hrad s křesťanskou svatyní měl být na tomto místě postaven záměrně. Tuto domněnku uplatňovali u nás zejména Kalina z Jäthensteinu a Krolmus (hlavně Krolmus 1844a), dopracoval ji pak Olbricht („die Einführung des Kristenthums in Böhmen eine gewaltsame gewesen zu sein scheint, denn die Gräber- u. Opferberge u. Hügel wurden fast allgemein mit Burgen, Kirchen etc. bedeckt, um die mit frommer Treue an ihren religiösen Gebräuchen fest haltenden Czechen von diesen ihren heiligen Orten ferne zu halten, oder an den neuen Cultus zu gewöhnen“ – Olbricht 1865?, 6v–7).

3) Hrady, u nichž je souvislost s „pohanským“ objektem doložena (stavebně-) archeologicky.

3a) V této skupině byl významným kritériem „pohanskosti“ výskyt valového opevnění. Romantická archeologie na ně aplikovala poznatky z hradišť v přesvědčení, že valy, zejména mohutnější, nemohou být součástí zděných hradů, nýbrž musí pocházet z pohanských dob. Zejména Olbricht vyhledával na českých hradech valy a „pohanské památky“, aby rozpoznával původní „druidské hory“ (Doubravská hora, Radyně, Hasištejn). Na Radyni našel Olbricht (1862, list 2) kamenný val s příkopem a „zahlreiche Trümmer schön geformter Urnen mit feinen Verzierungen, die offenbar czechisch sind“, vzdor tomu ale podle analogií pokládá val za keltský, obklopující vrchol druidské obětní hory.

Rovněž Födisch, ačkoli se otázkou konce či přechodu hradišť v hrady nezabýval, příležitostně soudil (Födisch 1868b, LXXVIII; týž 1871), že po zavedení středověkých hradů se u některých z nich dochovaly takovéto kamenné valy, pocházející od keltských Bójů: uvádí Hasištejn, Březinu u Radnic a Maidštejn/Dívčí Kámen (ovšem mylně, protože na Hasištejně nejde o pravěk, základy novověké stavby na Hradišti nad Březinou nepatřily hradu a Maidštejn byl ve starší literatuře použit pouze jako lokalizační pomůcka k informaci o nedalekých kamenných valech u Třisova – k tomu Sklenář 1972a).

3b) Hasištejn byl i příkladem hradů, u nichž se z určitých starobyle působících úseků zdíva soudilo na přímý „pohanský“ původ. Teprve anonymní autor článku o Hasištejně ve Světozoru (Anonym 1869) dovozuje, že Kalina (1836) sice „vede původ hradu až do časů pohanských a dvě mohutné zdi (...) zdály se mu býti zbytky nejstaršího stavení ještě z dob pohanských; těžko však domněnku tuto dotvrditi důkazy podstatnějšími, neboť okolností, že se tam vykopalo několik popelnic a jiných věcí ukazujících k době pohanské, dokazuje na nejvýše, se tam nacházelo pohřebiště neb že se tam vykonávaly oběti pohanské.“

F. Olbricht (1865?, 2a), jenž si více než jiní všiml rozdílů hmoty střepu, jeho zpracování, zbarvení a výzdoby, došel k závěru, že na rozdíl od vyšších hor, na nichž se nachází jen hrubá pohanská keramika, „auf den niederern – nun gewöhnlich Burgruinen, Kirchen, Kapellen, oder Heiligenbilder tragenden – Bergen nur ein Theil der Urnen dieser Art, ein anderer aber von feinem Stoffe, zierlicher Arbeit und Form, wie mit einen schwarzen oft glänzenden Anstriche versehen (...)“. Sem tedy řadil hrnčířské výrobky pravěké i vrcholně až pozdně středověké, bez zájmu o tvar či výzdobu, rozhodující byla kvalita technického zpracování. Na tomto základě byli archeologové ochotni uvažovat o značném stáří nálezů či přímo celých objektů s nimi spojených i tam, kde k tomu nebyl z dnešního hlediska důvod. Proto např. Kalina z Jäthen-

3c) Jiným kritériem byl výskyt „pohanské“ keramiky ve výše popsaném smyslu. Informace o něm podával zejména Olbricht už do Kalinovy knihy z r. 1836; na jeho sdělení se spolehl i Vocel (1845a, 15, 19), jenž hovořil o výskytu „hrobových nádob“ ve zříceninách Hasištejna či Týřova (později to už ale neopakuje).

Z tohoto stručného přehledu je vidět, že úvahy o případné vývojové souvislosti mezi hradišti a hrady v dnešním smyslu se buď vylučovaly s poukazem na německý import těch druhých, nebo se omezovaly na nesprávný až nekritický výklad archeologických zjištění. Byl to teprve B. Grueber (1872, CLXVI), kdo se pokusil doložit kontinuitu, když na jedné straně konstatoval, že o vývoji staroslovanských hradů nejsou žádné spolehlivé zprávy, na druhé však soudil o středověkých kamenných hradech, že za Václava I. začaly být budovány sice podle německého vzoru, ale „*in so eigenthümlich modificirter, dem uralten Wallburgenbau sich annähernder Weise, dass man die frühern slavischen Befestigungen als Zwischengliederungen anzunehmen berechtigt ist.*“ Došel k závěru, že zatímco německé hrady té doby byly plášťové (budovy a hradby tvoří souvislý obvod kolem nádvoří), české se vyznačovaly oddělenými stavbami na společné ohrazené ploše, přičemž protáhlé půdorysy těchto ploch upomínají na staročeská hradiska. Tehdy už ale byl romantismus v archeologii mrtev.

3. SHRNUTÍ

Ze všeho, co zde bylo uvedeno, vyplývá několik zásadních poznatků.

Předně: když se na prahu 19. století romantismus ujímal vlivu v evropském myšlení a cítění (včetně vědeckého), měla hradiště v dobovém souhrnu vědomostí o „pohanských starožitnostech“ (na rozdíl od megalitů na západě či severu a mohyl ve střední a východnější Evropě) jen okrajovou roli; vědomosti se omezovaly na informace z legend a kronik. – Na konci romantického období o půlstoletí později byly známy již stovky hradišť (v Čechách asi 90), desítky popsány a na některých i kopáno; existovaly složité, z antických či středověkých pramenů i z logické úvahy vycházející představy o jejich vzniku a účelu, stavebních technikách, zčásti nearcheologicky motivované názory na jejich etnický původ a velmi mlhavé představy o jejich stáří resp. chronologickém zařazení. Hradiště byla významnou kategorií archeologického fondu a začala se zohledňovat i jejich památková a estetická hodnota. Z toho je vidět, že archeologická kategorie „hradiště“ je výtvořem romantického období (druhé třetiny 19. století, v níž se v Evropě zformovala archeologie jako věda), ne-li přímo romantismu samého.

Hlavním podnětem počínajícího archeologického zájmu byly nadzemní nemovité památky. V zemích jako Čechy, kde chyběly megalitické stavby, zastupovaly jejich funkci mohyly a hradiště. Až do novověku se s nimi ale setkával jen venkovský lid, který je považoval za pozůstatky hradů (pro ně nejčastěji užíval už od středověku pomístní název hradiště, tj. místo, kde stával hrad), či vojenských ležení a opevnění z historických dob.

Archeologický zájem o hradiště se objevil s nástupem romantismu a národního obrození, souběžně s rozkvětem obliby hradů. Roli tu hrálo jednak chápání hradišť jako památek po „slavných pohanských předcích“, jednak romantické vnímání krajiny skutečné i „mytické“. Z okolních zemí byla Čechám v tomto směru nejbližší Horní Lužice, s níž měli čeští badatelé hradišť nejbližší styky.

Národní muzeum v Praze vyzývalo už počátkem 20. let k dokumentaci hradišť, ale historikové včetně Šafaříka a Palackého o praktickou archeologii zájem neměli. Rozhodující mezník znamenala souběžně s jejich díly vydaná kniha M. Kaliny z Jäthensteinu (1836), jež sdílí s oběma jmenovanými idealizovaný herderovský obraz Slovanů, ale na dobové úrovni archeologie je faktograficky doplňuje. Ani tady nebyla hradiště na hlavní koleji, přiložená mapa jich zachycuje jen několik, a to ještě jen mezi objekty pod značkou „hora“. Kalina, poučený soudobou německou literaturou, zejména pracemi z Lužice, však sám prováděl průzkumy i vykopávky na několika hradištích s F. K. Miltnerem – nejprve na Slánské hoře zřejmě už roku 1831 (nebyl to ale první terénní výzkum hradiště v Čechách, tím byla zřejmě akce M. Minideho na Libici 1820), pak s hr. K. Šternberkem a V. Krolmusem (Hradiště nad Břežinou 1832–1834, Hradiště u Zvíkovce 1833, Libušín 1835). Shromážděním dostupných údajů i vlastních poznatků se mu podařilo uvést do literatury první skupinu českých hradišť jako archeologických lokalit, jakkoli se ještě nezabýval jejich smyslem, účelem, archeologickým charakterem a bez pochyb sdílel dosavadní romantické představy o hrazených střediscích pohanské modloslužby.

Ihned po vydání knihy se ale Kalina na hradiště plně soustředil a chystal o nich obsáhlé dílo, jež nedokončil – ke škodě české archeologie: rukopis obsahuje nejen stati o lokalitách, ale už též o jejich účelu či společenském významu stejně jako o struktuře valů, opevnovací technice či o vztazích k okolnímu prostředí. Mohla tak vzniknout první specializovaná monografie určitého typu nemovitých archeolo-

gických památek v české literatuře, výjimečná i v evropském (tj. světovém) měřítku. Četná hradiště, o nichž informace zůstaly pohřbeny v Kalinových rukopisech, nemusela být později znovu objevená a systematické základy „pravěké kastelologie“ Vocelem teprve kladeny. Jisté je, že Kalina byl u nás první, kdo se o takovou monografii pokusil.

Prvním z Kalinových současníků a spolupracovníků byl F. K. Miltner, s nímž Kalina prováděl průzkum Slánské hory – prvního archeologicky blíže (i sondáží) zkoumaného hradiště v Čechách (1831–1832). Nejvýrazněji však v této generaci vynikl F. Olbricht, jehož úzké zaměření na hradiště a výšinná sídliště bylo zřejmě první specializací v české archeologii; byl znám svou preferencí Keltů a výkladem všech lokalit jako jejich „obětních a pohřebních hor“. Z jižních Čech posílali Kalinovi informace F. X. M. Zippe a J. Pachtl. Plány hradišť kreslil K. Brantl, jenž byl spíše vlastivědným kompilátorem se zájmem o historický místopis a hrady, ale oproti Kalinově preferenci náboženského (kultovního) výkladu prosazoval obytnou a obrannou funkci hradišť. Z Národního muzea spolupracoval s Kalinou (kromě Zippeho) hr. Kašpar ze Šternberka (vykopávky na Hradišti u Březiny od r. 1832); mimo Kalinův okruh zůstal J. V. Hellich, ač i on kreslil hradiště a jejich plány.

V Národním muzeu začala ve 40. letech vědecká dráha nejvýznamnějšího reprezentanta druhé a poslední romantické generace Jana Erazima Vocela, profesora archeologie na pražské univerzitě. Jeho odborný vývoj symbolizuje nejlépe cestu romantické archeologie v Čechách až po její vyznění v 60. letech. Když psal první rukověť české archeologie (*Vocel 1845a*), byl ještě ve věci hradišť závislý na Kalinově knize a německé literatuře, včetně romantických výkladů o obětištích a žárovištích. Později ale jej záměr sepsat „Pravěk země české“ vedl k pochopení nedostatečnosti dosavadních znalostí v tomto směru a nutnosti iniciovat širší průzkum. Od roku 1850 přednášel o hradištích v rámci „pohanské archeologie“ i dějin umění a ovlivnil tak své nejlepší posluchače, z nichž J. K. Hraše objevoval v 60. letech hradiště na Litoměřicku, později na Náchodsku, A. Č. Ludikar na Strakonicku; K. Špaček uveřejnil roku 1861 studii o českých hradištích a později (1885) B. Jelínek první knihu samostatně věnovanou hradištím.

Archeologický sbor Národního muzea se pod Vocelovým vedením stal střediskem soustavného průzkumu a dokumentace hradišť, jež vrcholily v 60. letech a jejich výsledky publikoval Sbor ve svém časopise *Památky archeologické*, čímž vznikl významný fond poznatků. Vedle staršího Olbrichta zde působil především F. J. Beneš, pracující už na vyšší úrovni dokumentační; po vlastním průzkumu zhotovil a publikoval plány a popisy řady důležitých hradišť. Vedle Beneše spolupracovali průzkumy, kresbami a plány ještě architekt Antonín Baum a malíř Josef Scheiwl. Svěráznou postavou byl romantik starší generace F. Petera Rohoznický, jenž vykládal středověká tvrziště jako pohanské modloslužebné hrádky, přesto zachytil a dokumentoval několik hradišť a pokoušel se o jejich soupis.

Vocel sám v rámci příprav „Pravěku“ zpracoval nejprve hradiště s kamennými valy, připisované (tehdy nejen jím) Keltům. Text z r. 1865 zařadil o rok později do prvního dílu své knihy; Germánům na základě svědectví Tacitova nepřipisuje žádná hradiště. Hlinité valy pak ve 2. dílu 1868 rovněž podle dobového názoru považuje za staroslovanské z pohanské doby Čechů, za stavební způsob všem Slovanům společný. Počet 60 hradišť v „Pravěku“ uváděných je značný a dokládá rychlý pokrok v poznání, přesto je autor už za rok nato schopen připojit několik dalších.

Spíše kabinetní syntéze tématu se už v 50. letech věnoval mimo půdu Sboru A. V. Maloch, autor první (neuskutečněné) myšlenky katalogu českých hradišť. Už k poslednímu svazku Heberova díla o českých hradech (1849) připojil informaci o hradištích jako předchůdcích středověkých hradů a zabýval se vztahem obou skupin. Jako Kalina, i on projevovoval komplexnější a odbornější přístup, jehož výsledkem bylo první tištěné pojednání o hradištích v Čechách (1855). V té době se hradiště objevila také na první samostatně vydané archeologické mapě Čech, sestavené A. P. Schmittem (1856).

Šedesátá léta jsou obdobím, kdy teoretické a interpretační myšlení se ještě pohybuje v mezích romantismu, zatímco v praktické práci se už ohlašuje nástup pozitivismu. K obrazu doby je třeba dodat, že vedle národně české archeologie nastupuje i první generace zájemců z prostředí českých Němců, mezi nimiž vyniká na jedné straně spolupracovník Vocela a Sboru J. E. Födisch, na druhé pak z prostředí nového Spolku pro dějiny Němců v Čechách vycházející mladí nacionalisté W. Dressler a J. Kiemann s pokusem o zobecnění poznatků o českých hradištích (1867), krátkodobě i L. Kleinwächter a konečně nejvýznačnější odborná osobnost tohoto okruhu, prof. B. Grueber. Zatímco Vocel uvedeným dílem uzavíral svou vědeckou dráhu, Födisch si naopak na stránkách německých periodik v Praze a Vídni svými byl spíše kabinetními svody informací budoval základnu pro budoucí práci už spíše v duchu pozitivismu (bohužel jí ale nevyužil a německý zájem o hradiště v Čechách pak téměř vymizel). Sumarizace Födischova a Grueberova (1872) vývoj 60. let uzavřely.

Shrneme-li stav vědění a myšlení o českých hradištích na konci romantické epochy, dospíváme zhruba k těmto závěrům:

Základní pohled byl dán dělením podle materiálu valů (a absencí kriticky vyhodnocených průkopů valem) na hradiště s valy kamennými (z volně navršených kamenů bez pojiva), hliněnými (náspy) a spečenými (vypálenými ohněm na povrchu či v tělese valu, ty byly spíše doplňkovou, méně častou formou a bývaly řazeny k valům kamenným, ze kterých vznikly). O dřevěném opevnění se pouze spekulovalo, ale v archeologických poznatcích dosud chybělo. Romantické preferovali kamenné valy na vrcholcích hor a valy spečené (pojem přenesený zprvu do Čech a Horní Lužice ze Skotska), o jejichž způsobu vzniku a účelu se vedly četné diskuse. První objev spečených valů mimo Skotsko ohlásili hr. K. Šternberk a F. M. Zippe z hradiště u Plzně-Bukovce roku 1837; těsně poté následovaly další v Horní Lužici a na Kněží hoře u Katovic.

Druhotný význam mělo rozlišování hradišť podle formy a polohy: z toho forma (půdorys a jeho vlastnosti) měla význam zásadnější než umístění v terénu, zajímavé spíše jen lokálně. Při nedostatku a nepřesnosti publikovaných plánů i datování hradišť nebyly ještě možné zobecňující poznatky, takže se objevovala kritéria subjektivní (hradiště malá – velká) nebo mechanická (podle počtu valů), později i na jednodílná – vícedílná, rozlišoval se půdorys uzavřený (prstencovitý) a otevřený (příčné valy), valy s příkopem i bez příkopu atd.

Složitější bylo dělení podle účelu, protože o smyslu budování hradisek se neustále vedly polemiky. Jestliže lidový výklad znal jen varianty hrad – zaniklé město/ves – vojenský tábor, archeologie pracovala s několika možnostmi, jež se na jedné a téže lokalitě mohly setkávat. Nejromantičtější, zprvu převládající byla představa přírodní svatyně, obětiště a pohřebiště pohanů, kde valy vymezovaly posvátný okrsek přístupný jen vyvoleným. S postupem praktického uvažování získal nakonec převahu výklad obranný – hradisko jako předchůdce hradu, ať už obydlí (město), nebo mnohem častěji ve funkci útočiště okolního obyvatelstva v době nebezpečí, případně i jako jeho shromaždiště při náboženských i jiných příležitostech. Nejvýraznější zastánci tohoto názoru, který zcela převážil v 60. letech, vytvářeli představu propojení hradisek do obranného systému. Val (především kamenný) začal být chápán jako pozůstatek hradby. U menších opevnění se začalo uvažovat o strážní funkci nebo o sídle významné osoby. Vždy šlo ale o spekulace, podložené nanejvýš podobou hradiště; archeologické nálezy odtud byly známy jen v nepatrné míře a nedovedly dosud k výkladu přispět.

Ještě obtížnější bylo datování hradišť. Pro absolutní data v časovém prostoru před nástupem křesťanství a písemných pramenů nebyly žádné opory, proto po celé období zůstávalo jedinou možností rozdělení na památky „pohanské“ a „křesťanské“, přičemž důležitým znakem prvních byla absence zdiva spojovaného vápennou maltou a přítomnost zlomků neglazované keramiky; kamenné a spečené valy byly vesměs pokládány za pohanské, hliněné mohly patřit oběma obdobím (rozsáhlejší a okrouhlé či oválné – pohanské). Kritéria pro roztřídění do těchto dvou fází (tedy o relativní chronologii) se pokusil stanovit Kalina z Jäthensteinu, jenž na tomto základě předpokládal zhruba pět vývojových fází: dřevěné hradby – kamenné valy z velkých balvanů – kamenné valy z menších kamenů – hlinité náspy – zděné hradby; poslední fáze měla už spadat do doby pohansko-křesťanské (871 až 12. století) a křesťanské. (Kombinace valového a zděného opevnění u některých hradů však vedla k řadě úvah o přímé návaznosti hradů na hradiště, ačkoli na druhé straně se vylučovala vývojová kontinuita a zděné hrady středověku se vesměs označovaly za import z Německa; o možné částečné spojitosti uvažoval teprve Grueber).

Zásadní otázkou pro romantickou archeologii byla ovšem etnická příslušnost budovatelů a uživatelů hradisek, do níž se v celé Evropě promítaly nejen odborné, ale i národní a politické zájmy. V Čechách kromě nečetných obhájců keltské varianty (na romantickém základě Olbricht, na odborném Vocel) vedla „společenská objednávka“ téměř vesměs k připisování hradišť pohanským Slovanům-Čechům. Germánská alternativa byla v obtížném postavení vzhledem k výpovědi antických pramenů, přesto byly i pokusy připsat některá hradiště Markomanům. Ojedinele se objevily i jiné možnosti, většinou neakceptované, z nichž větší význam měla jen domněnka o avarském hrinku (Češov). Případně předkeltské neslovanské obyvatelstvo, jímž se zabýval teprve Maloch a Vocel, nebylo bráno ve věci hradišť v úvahu, nejstarší opevnění podle obecného mínění 50. a 60. let byla keltská, jež měla podobu kamenných valů; hliněné valy byly vesměs pokládány za slovanské.

EXKURS 1: HRADIŠTĚ JAKO TERMINOLOGICKÝ PROBLÉM

Snad každý, kdo se někdy zabýval hradišti, si uvědomil jistou dvojkolejnost v názvu této kategorie: hradiště a hradisko jsou pojmy užívané dnes víceméně paralelně a synonymně, přičemž ovšem je tu nápadný rozdíl regionální – hradiště je obvyklé v Čechách, hradisko na Moravě. Terminologické otázky se však neomezují na tyto pojmy a mluvíme-li o romantickém období jako o počátku hradištního výzkumu, musíme se vrátit ke kořenům české terminologie.

Až do počátků romantické archeologie žádný problém terminologie hradišť neexistoval. Místa známá z kronik a legend byla označována jako města nebo hrady, což konečně vzhledem k raněstředověkému slovanskému jazykovému pojetí hrazené lokality nebylo tak rozdílné. Příbuzný svět představovaly středověké kamenné hrady, zatímco o hradištích jako archeologických objektech se ještě prakticky nevědělo a ani termín pro ně v archeologickém smyslu ještě neexistoval. Tyto objekty se objevovaly pouze v lidovém pomístním názvosloví, kde (pomineme-li různé přídomky, připisující lokality osobám z historie či pověstí, soudobým majitelům pozemku či nadpřirozeným bytostem) dostávaly rozmanité názvy, odvozené jednak od hradů jako takových, jednak od konkrétní podoby pozůstatků opevnění.

E1.1. Tradiční lidové názvosloví jako základ odborné terminologie

Tento námět má přímý vztah k předchozím úvahám, protože místní (a tehdy od nich neodlišovaná pomístní, polohová, traťová) jména považovali romantikové zprvu za přímý pramen k nejstarším dějinám zemí a národů. Později Vocel (např. 1868, 278–282) přistupoval k toponomastickým úvahám kritičtěji, ale např. prof. Alois Vojtěch Šembera, připojil ke svému životnímu dílu o počátcích západních Slovanů (Šembera 1868, 368–375) „přídavek“ *Jak důležitá jsou jména zeměpisná a národní, a jak se mají vykládati*. V něm píše: „Jména místní a národní jsou nejstarší památky jazyka, pocházejíce z doby, z níž tu není ani pověstí ani pomníků z kamene a kovu ani památek písemných. Stáří mnohých těchto jmen nepočítá se dle století, ale dle tisíciletí.“ Toto přesvědčení bylo nevyčerpatelným zdrojem hypotéz, hlavně dokud se uvažování o původu toponym řídilo ještě výhradně „selským rozumem“, libovolnou etymologií bez vědeckého základu a povrchním srovnáváním. Nadšení pro „památky slovanského pravěku v místních jménech“ přežívalo ještě dlouho v názorech ovlivněných pozdním romantismem.¹¹⁸

Praktičtějším hlediskem, zachovávajícím svůj význam i po odeznění romantických názorů, byla prospekční funkce pomístních názvů – vědomí, že venkovští lidé, důvěrně seznámení se svým krajinným okolím, si všimli neobvyklých míst a jevů a dávali jim určitá jména, podle kterých lze v terénu vyhledávat archeologické nemovité památky, zejména hradiště. V duchu slov Jakoba Grimma z roku 1840 – „*Wer die örtlichen Benennungen deutscher Feldmarken prüft, allenthalben auf Spuren des Alterthums und Heidenthums stoßen (werde)*“¹¹⁹ – se stal klasikem tohoto přístupu u nás Václav Krolmus, jenž svoji víru v toponomastické a folkloristické argumenty jako rovnocenné nástroje starožitého vedle vlastní archeologie vyjádřil už ve svých Staročeských pověstech: „*Hledej rodáku pod těmito názvy (...) žarovištata a hřbitovy, a nalezněš je.*“¹²⁰

Systematicky začalo ovšem tuto otázku sledovat až následující pozitivistické období, kdy topografické resp. kartografické podklady existovaly už v dostatečném množství. Známy kastelolog August Sedláček si všiml (jak uvedl později – *Sedláček 1920, 15*), že „*horám, na nichž býval hrad a zbyly valy neb hrůby, říkalo se Hradec, Hradiště, Hradištko a Hrůby*“. O první klasifikaci místních a pomístních jmen spojených s hradišti se pokusil J. Smolík (1880, 445–446) a o něco později B. Jelínek napočítal v Čechách označení *hradiště* u 38 lokalit (*hradisko* jen třikrát), *hrad* či *hrádek* a pod. na 43, *hradec* na 14, *zámek* a jeho obměny na 38, *šance* či *valy* na 25 místech atd. (Jelínek 1894b, 76; pro Moravu sledoval pomístní názvosloví *Červinka 1896, 12, 37–44.*)

Podíváme-li se na tento soubor tradičních, do lidového užívání převzatých či přímo jím vytvořených pomístních jmen, uvidíme, že jejich původ lze odvodit v zásadě ze dvou kořenů: A) z pochopitelné příbuznosti s hrady jako opevněnými sídly obecně známými (skupina výkladová), B) z podoby pozůstatků daného opevnění (skupina popisná).

První skupinu můžeme dělit na A1) názvy odvozené od kořene *hrad-*, z nichž mimořádný význam mají a proto samostatně pojednání zasluhují A1h) *hradisko* jako významový aspekt skupiny hradu,

¹¹⁸ Např. Čermák 1892b; Jelínek 1894b.

¹¹⁹ Zeitschrift des Vereines für hessische Geschichte und Landeskunde 2, 136.

¹²⁰ Krolmus 1851, 63. Některé Krolmusovy práce a názory týkající se toponomastiky uvádí Honl 1970, 62.

a dále pak A2) *hradiště* jako slovo odvozené z tého kořene, ale s posunutým významem; jim je třeba věnovat pozornost kvůli důležitosti pro historickou i dnešní terminologii, ale i proto, že je provází jisté nepochopení.

A1a. *Hrad*, Na hradě. Dalimil a pak i další česky píšící kronikáři správně užívali slova hrad už pro mytickou dobu pohanských knížat, protože raně středověká knížata skutečně sídlila na hradech a ne na hradiskách/hradištích. Pomístní jména ovšem vycházejí z představy hradu vrcholně středověkého, protože lidový jazyk neznal v oboru opevněných míst nic staršího než takovýto hrad a k němu přirovnával, resp. s ním vlastně ztotožnil i valové opevnění starší, zejména pokud šlo o výraznější opevněné kopce až hory (to nejspíše v jihočeské oblasti – Boudy, Litoradlice, Nevězice, Skočice¹²¹) Výjimečný je plurál (Hrada spíše než Hrady), viz známá Hrada na Mužském u Mnichova Hradiště.¹²²

A1b. *Hradec*, Na hradci – zdobnělina slova hrad: menší, méně důkladný hrad, podobně jako kostelec, klášterec.¹²³ Jako místní jméno užívané od raného středověku (Gradec) je Hradec častější v Čechách než na Moravě a jeho základ je obvykle v hradišti tehdy dosud žijícím: Levý Hradec, Hradec (Králové), Hradec u Stoda (ve 12.–13. stol. Gradec, Hradez), též Hradec u Kadaně, Hradec nad Jizerou.¹²⁴ Na pomístní úrovni bývá jméno Hradec u hradišť častější než Hrad (zejména opět v jižních Čechách – Bolestice, Dobřejovice, Poněšice, Hudčice, Řepice, Ústaleč, Dobříš aj.), protože odráží nižší klasifikaci lokality bez zděných staveb – druhořadý hrad v lidovém chápání. Pro hradiště je jméno Hradec doloženo v lidové mluvě od 16. století (Levín na Litoměřicku), stejně jako množné číslo Hradce, Na hradcích, jež podobně jako Hrada označuje místo pusté, kde zanikl hrad či hradec (Na Hradcích u Orlíka).

A1c. *Hrádek* – další, méně archaická zdobnělina hradu, užívaná kupodivu i pro velká hradiště (Žernoseky, Bílina), ale méně častá než Hradec – snad proto, že je jaksi bližší pravému kamennému hradu než hradec. Hradiště jménem Hrádek najdeme spíše v Čechách (Prachovské skály, Skalsko, Chodovice, Zborovy) než na Moravě.

A1d. *Hrádeček* je zdobnělinou druhého stupně, snad proto se objevuje u hradišť jen výjimečně a jako alternativa k názvu Hradec (Němětice, Třebanice).

A1e. Stejně vzácné je naopak zveličením formou *velehrad*, tj. velký hrad. Toto jméno je pro každého spojeno s (Velkou) Moravou, i když význam toho jména není tak přímočarý, jak by se zdálo: není vyloučen ani původ z osobního jména Vel, tj. Velův (hrad). Jestliže ale Staré Město u Uherského Hradiště vystupuje v písemných pramenech jako villa Weligrad (1131), je souvislost s velkomoravským opevněním (Velehradem?) pravděpodobná. Naopak místa toho jména v Čechách (Velehrádek na Hořicku, dvůr Velehrad u Spáleného Poříčí) jsou novověkého původu.

A1f. Velehradu podobný je *vyšehrad*, podle romantiků hrad nejen výše položený, ale i výše postavený (to ovšem díky pražskému Vyšehradu, jehož význam byl pod dojmem „starých pověstí“ silně přeceňován).

A1g. V lidovém názvosloví existují i další, spíše ojedinělé názvy hradišť, odvozené od hradu: Hradná/Radná na Plzeňsku, Hradná/Hradeň u Kozárovic, Hradníky, Hradečná.

A1h. *Hradisko* je hradu významově blízké, ale je to slovo zveličelé (jako např. dubisko), až zhrubělé, charakteru expresivního, jak lze soudit z většiny užití přípony -isko (srov. chlapisko, psisko, vousisko), kterou určitě nelze chápat jako pouhou alternativu k příponě -iště; značí tedy *hradisko* hrad hrubý, primitivní, vlastně nedokonalý ve srovnání se skutečným (tj. vrcholně středověkým) hradem.

Jméno Hradisko nacházíme častěji na Moravě než v Čechách – v několika případech jako místní (Hradisko u Kroměříže, Malé Hradisko u Prostějova), zpravidla odvozené od pravěkého hradiště v těsné blízkosti, a vícekrát jako pomístní, kdy vesměs přímo označuje pravěkou či raně středověkou opevněnou lokalitu (Brno-Obřany, Osvětimany), ačkoli jsou i případy, kdy místo vděčí za svůj název patrně vnější podobě se zříceninami (návrší Hradisko v Předmostí u Přerova snad podle někdejších skalek na vrchole – Červinka 1896, 30–31).

Obměny tohoto jména se vcelku nevyskytují: množné číslo (na rozdíl od hradiště) je zcela neobvyklé a zdobnělina se tvořit nedají.

¹²¹ Hrad u Skočic se ale původně jmenoval Hradiště (doloženo 1383).

¹²² Polohy Na hradech se ale vyskytují i v nížinném Polabí, kde časem i velkými vodami zanikla celá řada středověkých i starších opevnění spíše blatného typu – např. u Přerova n. L. (jméno porostlé louky v urbáři lysského panství 1553). Srov. Píč 1891.

¹²³ Příruční 1935–1937, 954; Profous 1951, 232, 329; Hosák – Šrámek 1970, 292, Slovník II, 1989, 87; Sedláček 1920, 16.

¹²⁴ Sedláček 1920, 20–22; Profous 1947, 652; Justová 1979, 134.

A2. Hradiště je slovo jiné povahy, což dnešní terminologie zcela zastírá: neoznačuje žádnou formu hradu, nýbrž jen „místo, kde jest nebo býval hrad“.¹²⁵ Poměr slov hrad a hradiště je stejný jako v němčině Burg a Burgstätte, Burgstelle. To zcela odpovídá původnímu významu přípony -iště ve spojení se stavebním objektem (či místem, kde se něco v minulosti odehrálo – požářiště, bojiště apod.). Nejobecnější úroveň pojmu představuje *městiště* buď jako místo, kde stával jakýkoli objekt či soubor objektů, nebo konkrétněji kde stálo (stojí nebo bude stát) město.¹²⁶ Analogické je méně obvyklé *vesniště*¹²⁷ nebo obecnější *sedliště*, místo zaniklého lidského sídla, objevující se v pomístních názvech (z toho pak chybně odvozené novodobé *sídliště* ve smyslu existujícího sídla – ovšem správně pro archeologické místo zaniklého sídla, podobně jako *pohřebiště* je v původním významu opuštěný hřbitov). V tomtéž smyslu je pak tvořeno slovo *tvrziště* – místo, kde stávala tvrz, což dokládají určité stopy (v tomto smyslu se slovo jako termín užívá dodnes); podobně *věžiště* (městiště věže, či věžovitě tvrže – Holice), *církvíště* (kde stával kostel), *dvořiště* (místo zaniklého dvora), *rybniště* (kde býval rybník), *kosteliště*, *mlýniště*, *obořiště*, původně i *řečiště*. V romantické archeologii bylo oblíbeno *božiště*, i tady ale šlo o označení místa, kde se kdysi dočasně uctívala pohanská božstva, aniž by šlo o jasně vymezený objekt-svatyni.¹²⁸

Druhým, ale podobným smyslem je označení místa, kde příležitostně probíhal určitý děj nebo činnost, ale už neprobíhá: např. bojiště, kolbiště, kluziště, rejdiště, spáleniště, ohniště.

V dnešní češtině se objeví shodně zakončená slova i v jiném smyslu, jde ale téměř vesměs o novodobé tvary vzhledem k tomu, že přípona -iště je stále produktivní.

Slovo hradiště tedy ze své podstaty znamená místo nesoucí (resp. vyznačené) pozůstatky hradu nebo opevnění za hrad považovaného. A jedině takto se také v tradiční lidové toponymii užívalo.¹²⁹

A2a. Při jejím sledování nacházíme rozdíl mezi použitím slova hradiště ve jménech místních a pomístních. V místních je poměrně časté díky tomu, že se na osady přeneslo z pravěkých a raně středověkých opevnění v místě nebo v těsném sousedství, především v jihozápadní čtvrtině Čech,¹³⁰ někdy dokonce zdvojeně od téhož (vsi Okrouhlé a Dlouhé Hradiště pod Hradištským vrchem u Konstantinových Lázní) či od dvou různých hradišť (vsi Dolní a Horní Hradiště na Střele). Na Moravě je nejlepším příkladem Uherské Hradiště, založené prakticky na velkomoravském hradišti.

Pomístní jméno Hradiště (Na hradišti, hradištích), v dokladech čtenější už v 15. století (kdy se poprvé množí písemné doklady o pomístních jménech), naopak v naprosté většině přímo souvisí s hradištěm ve výše uvedeném smyslu a pokud dnes tato vazba není prokazatelná, můžeme soudit, že v minulosti zde určité povrchové stopy byly patrné (jméno ve funkci prospekční pomůcky, jak je chápali romantikové, nebylo skutečně bezpodstatné). Tak např. husitský Tábor byl postaven na hoře zvané předtím Hradiště prý podle hradu, který tu byl zbudován už ve 13. stol., ale zanikl; není však vyloučeno, že důvodem bylo již pravěké opevnění hory.

Dnes najdeme v Čechách na tři desítky poloh, kde pomístní název Hradiště odpovídá archeologické charakteristice místa (např. u Stradonic, nad Závistí, nad Březinou u Radnic) a navíc ještě další, jež o tento název časem přišly (např. vrch u Katovic se do konce 18. stol. jmenoval Hradiště, teprve pak převládá název Kněží/Katovická hora; podobně Šance u Březnice, pro něž josefský katastr ještě roku 1788 dokládá název Hradiště;¹³¹ dále např. Valy u Kalu¹³² či Hradec u Poněšic¹³³) nebo zmizely beze stopy, jako kopec Hradiště u Zadního Ovence, tj. pražské Tróje, doložený ještě roku 1565.¹³⁴

¹²⁵ Tak Smolík 1880, 443; Sedláček v Hradech; Píč 1908, 88; Profous 1947, 669.

¹²⁶ Takto např. Hájek z Libočan 1541, list VIII, a podle něj Vocel 1868, 418, v tom smyslu ale už v městských knihách kouřimských 1529 ve vztahu ke Staré Kouřimi, kde se předpokládalo původní město: „Mistr Brikcí z Liczka koupil sobě a budoucím svým zahradu s městištěm na vrchu Hradišti starýho Kouřima někdy řečené Liczsko...“ (P. Vincenc Oehm J. L. Píčoví in litt., Příbram 8. 2. 1893 – Archiv NM, fond J. L. Píč, kart. 9, č. 687). Na Moravě se ojediněle objeví analogické Městisko – poloha zaniklé středověké lokace na Prostějovsku.

¹²⁷ Časopis Krok 2/II., 1827.

¹²⁸ Je zajímavé, že protějšek na -isko se u tohoto slova vyskytl zcela ojediněle, patrně pod vlivem převodu textu ze slovenštiny a navíc opět s pejorativní charakteristikou: božisko jako nižší, podřízené, málo významné božstvo, „božik“ (Anonym 1863, 219).

¹²⁹ Naproti tomu Červinka (1914, 71) usuzoval na Moravě podle současného stavu místních a pomístních jmen právě opačně: hradiště – objekt, který trvá (Uherské Hradiště, Znojmo-Hradiště), hradisko – místo opuštěné (ves Hradisko u Kroměříže podle sousedních pravěkých valů). Spornost tohoto soudu je zřejmá.

¹³⁰ Tak vznikla Hradiště u Plzně (Plzeň-Hradiště), u Křivoklátu, na Klatovsku, u Písku, u Kaplice a jinde v jižních Čechách (Sedláček 1920, 22, 24, 25, 141, 152; Profous 1947).

¹³¹ Jelínek 1883, 119.

A2b. Hradišťata, Na hradišťatech: vzácněji se vyskytující množné číslo opět označuje místa kdysi opevněná, nyní pustá (v Praze u Butovic, v jižních Čechách Tríssov, aj.)¹³⁵

A2c. Hradišťko, Hradišťko, zkráceně Hradiško (Na hradišťku, V hradišťkách) – zastaralý zdrobnělý tvar, dochovaný jen v místních a pomístních jménech. Typické je v těchto případech kolísání mezi tvarem základním a zdrobnělým. Platí to o místních i pomístních jménech. První typ ilustruje Hradišťko u Ostroměře¹³⁶ nebo Hradišťko u Davle;¹³⁷ druhý, opačný postup pak např. Hradišťko při hradišti u Vionoře.¹³⁸ Hradsko u Mšena, ves se známým hradištěm, budí dojem odvozeniny od *hrad* (od zaniklého opevněného místa příponou -sko), ale zřejmě pochází také z původní formy Hradišťko.¹³⁹ Beze změny vytrvalo Hradišťko u Sadské, doložené k r. 1345.

Pomístní název Hradišťko je kupodivu méně četný a navíc někde zanikl, jako v případě hradiště Lštění u Čerčan.¹⁴⁰ Na Moravě se vyskytuje maskulinní klon *Hradištěk*, z Čech známý jen ojediněle a jen historicky (Hradecko u Kralovic na Plzeňsku v roce 1380 jako Hradisczek).

A2d. Hradišťany – svérázný případ, vykládaný jako ves hradišťanů – lidí bydlících na hradišti nebo k němu patřících. Výklad může platit pro ves toho jména na Horšovskotýnsku, doloženou už k roku 1251, ve vztahu k sousednímu hradišti; sporný je v případě známějších Hradišťan na Teplicku, kde žádná obec toho jména nebyla a není.

A1h + A2. Zkusme nyní porovnat historickou a geografickou situaci pojmů *hradiště* a *hradisko*, které jsou dnes v archeologii obecně vnímány jako synonymní, pouze s nezávaznou tradiční regionální preferencí – první v Čechách, druhý na Moravě.

Tento rozdíl má skutečně hlubší kořeny a vychází z povahy po/místního názvosloví obou zemí. „*Moravské a slovenské -isko nemůže ujíti pozornosti toho, kdo je rodák ze západní oblasti*“ (Oberpfalcer 1927). Soudí se, že zdroj je v polské jazykové oblasti, kde se -isko prosadilo už před staletími a šířilo se na Moravu a do Čech, kde ale už bylo zakotveno -iště, takže se prosadilo jen v pomezním pásu (Vysočina, Podorlicko), kde se střetávají obě formy. Lidová mluva v Čechách zná jen -iště; slova na -isko jen jako zhruběliny.

Hranice mezi oblastmi užívání je poměrně ostrá. *Hradiště* vychází už ze staroslověnského *gradišče*, mají je Čechy a nejzápadnější Morava (též Lužičtí Srbové – hornoluž. hrodziščo, dolnoluž. groziščo, východní Slované – rus. gorodišče¹⁴¹ [vedle starších gorodok, gorodec], ukrajin. horodyšče; jižní Slované – srb., chorv., bulh. gradište, slovin. gradišče). Hradisko má ostatní Morava a okraj východoseverovýchodních Čech se sklonem k Moravě (dále Slováci – hradisko a Poláci – grodzisko).¹⁴²

Viděno historicky, není však situace tak jednoduchá. Pokud jde o jediné místní jméno Hradisko na české straně pomezí, na Rychnovsku, je doloženo v této podobě poprvé až r. 1836 a mohlo vzniknout místním zjednodušením původního tvaru Hradišťko. Opevnění jménem Hradisko najdeme v Benátkách u Litomyšle (zde je ovšem doložen ještě r. 1505 název Hradiště), ve Vraclavi u Vysokého Mýta či u Nekoře na Žamberecku.

¹³² Ještě Sommer 1835, 97 uvádí pojmenování Hradiště jako obvyklé.

¹³³ Schaller 1789, 36: „*das so genannte verfallene Schloss Hradisstie*“.

¹³⁴ Sedláček 1920, 17. Další: Bohumilice na Černokostecku 1677, les Hradiště u Větrní a Spolí 1386 a 1449, jiný nad Přepychy u Opočna 1528, 1547 u Vojnic na Horažďovicku 1543, u Netolic 1548, u Vlachova Břeží 1565, u Zlaté Koruny 1600 a u Jiřic na panství želivském v 17. stol., les Velké Hradiště u Vlčí na Přešticku 1538 (Sedláček 1920, 18, 19, 22, 24, 25).

¹³⁵ Knappová 1995, 387. Butovice: Jelínek 1882, ale též Na hradištích dle Lüssnera 1876–1885, 270; na Jičínku u Češova či Želejova, na Kolínsku u Doubravčan, Drahozubic, Hradišťka, Tismic nebo Ždánic.

¹³⁶ Osada na předhradí hradiště, zvaná původně Hradiště, teprve od 1389 Hradišťko, a s ní tak i celá opevněná poloha (Sedláček 1920, 19).

¹³⁷ Původně Hradische (1310), ještě v urbáři ze 16. stol. „*zámek pustej slove Hradiště*“, Hradišťko až v polovině 17. stol. v berní rule (Sedláček 1920, 17).

¹³⁸ Jako Hradišťko už 1396, ale 1542 v zemských deskách jako Hradiště (Sedláček 1920, 17).

¹³⁹ Ta je doložena 1390 (Hradistko), ale už před r. 1217 Gradsco, 1345 Hrasko (Sedláček 1920, 20; Profous 1947, 671).

¹⁴⁰ Kosmas k r. 1056 jako „*castrum (...) Lesczen*“, ale 1352 (po zániku raně středověkého hradu) už Hradyst, Pak Hradisczko = Hradišťko, v novější době opět Lštění (Sedláček 1908, 289; Profous 1947, 663).

¹⁴¹ V ruštině má ovšem vzhledem k jiné historické situaci odlišný odstín: gorod – město, gorodišče – místo, kde je nebo bylo město – i když v archeologickém kontextu se užívá i pro hradiště v běžném smyslu. Slovo gorodišče užívá poprvé Letopis Nestora, současníka Kosmova (Lavrentijův rkp.: gorodišče Kijevce – Dolanský ed. 1954, 29; Niederle 1925, 608).

¹⁴² Sedláček 1908, 279; Lutterer – Majtán – Šrámek 1982, 116.

Na Moravě by ovšem jen jejich výčet zabral celou stránku (o soupis se pokusil *Červinka* 1896, 25–34). Méně je známo, že tvar *hradisko* v moravských místních jménech je, pokud se dá zjistit původ, vesměs produktem doby poměrně nové – platí o něm zhruba totéž, co v Čechách. Příkladem může být ves Hradisko u Kroměříže, která získala své jméno od pravěkého opevnění: název je doložen r. 1280 jako Hradisch, česky poprvé 1491 hradištský mlýn, 1512 Hradisko (= Hradištka), 1579 Hradisstie, ale Hradisko až od 17. století, kdy asi vzniklo z Hradištka v německy vedených úředních spisech. Obřanské Hradisko na okraji Brna se ještě r. 1749 jmenovalo Na hradišti. Také Malé Hradisko (podle keltského oppida zvaného Staré Hradisko), se r. 1417 jmenuje Hradyszczko a podobně i později, až v 18. století se z Hradištka stalo Hradisko. Samo oppidum Staré Hradisko figuruje ovšem jako Gradisco už u Dubravia 1552 (4. kniha, list XX), a na Komenského mapě Moravy 1627 jako Hradisco – to může být Hradisko právě tak jako latinisovaná forma Hradištka, což je slovo pro latinu trochu složitě. Ještě dále by bylo možné dokládat fakt, že *Hradisko* je v podstatě nářeční tvar spisovné koncovky *-iště*, moravismus novověkého původu.¹⁴³

Jen velmi zběžně si už povšimněme lidových názvů opevněných poloh, zakotvených v pomístním názvosloví a vycházejících z jiných kořenů než hrad. Tady najdeme jednak názvy patřící ještě do skupiny A (příbuznost k hradu), jednak už i skupinu B (vztahující se k podobě terénních pozůstatků opevnění).

A3. Zámek je v označení hradišť nejméně tak četný jako hrad. Dnešní chápání tohoto slova jako výstavného a pohodlného šlechtického sídla s parkem apod. se vžilo až v 17. století, ale předtím už od první poloviny 15. století výraz zámek stále častěji nahrazoval *hrad* ve stejném významu (*Macek* 1997, 91–113), takže v lidovém pojetí oba pojmy splývaly (dobrou ukázkou je výše citovaný Hájek o Hradišti nad Závistí,¹⁴⁴ kde oba pojmy alternují v jedné větě). Pojmenování *zámek* tedy mohlo být použito i k označení hradiště a skutečně bylo často míněno jako protějšek k „novému zámku“ v blízké obci: Starý zámek (a tím spíše Staré zámky) mohou označovat nejen středověký hrad, ale i pravěké hradiště samo o sobě.

U řady hradišť najdeme tedy lidové označení Zámek (např. Podražnice na Domažlicku, Branov, na Moravě např. Jevišovice), ještě častěji plurál Zámky, Zámka, Na zámkách (Praha-Bohnice a Hostivař, Ostroměř, Doubravčice, Brno-Líšeň aj.). K tomu patří zdobnělina Zámeček, na Moravě častější Zámčisko (*Červinka* 1895–1896, 75; *týž* 1896, 49–50.).

B. Popisná skupina lidových jmen hradišť (v menší míře i novějších pozůstatků) vychází z pozorování konvexních či (výjimečně) méně nápadných konkávních obranných prvků lokality, jež charakterizuje pojmy běžnými v opevňovací technice novověku.

B1. Val, Valy, Vala, Na (Ve) valesch, valách, valích: časté v Čechách (Češov, Kal nebo Markvartice, Stradonice u Loun aj.) stejně jako na Moravě. Je zajímavé, že příbuzné jméno Náspey, Na náspech není spojeno s žádným hradištěm.

B2. Na hradbách je také název zcela ojedinělý (Levousy na Lounsku).

B3. Šance, Na šancích, V šancích, z němčiny (Schanze) pocházející protějšek výrazů předchozích, se vyskytuje v češtině od 16.–17. století – tehdy nejspíše jako označení polního opevnění z nasypných valů, příp. doplněného dřevěnou spíše než kamennou konstrukcí, dávající posádce naději-šanci na úspěšnou obranu. Spíše než jiné názvy může toto slovo označovat i poměrně mladá opevnění v oblastech častějších válečných akcí, od 17. století ale i pravidelné pevnostní hradby, jež v duchu dobového opevňovacího stavitelství tvořilo hlinité těleso opláštěné kamenným či cihelným zdivem. Ve spojení s hradišti je název hojný zejména v Čechách (už 1597 pro oddělenou část komplexu Hradiště nad Závistí v popisu hranic komořanského statku v zemských deskách: *Motyková – Drda – Rybová* 1978, 143), většinou ale až pod vlivem třicetileté války (Přistoupim, Hryzely, Vlastislav, Hradec u Stoda, Velký Blaník, Dojetřice, Doubravčany aj.); méně častý je na Moravě.

B4. Hroby, Hrůby, na Hrobích – starobylý výraz pro nasypané terénní útvary se vyskytne spíše jen ve starších písemných dokladech (k r. 1450 v Hradci u Stoda, 1544 u Štítar – *Sedláček* 1920, 23); nověji ve spojení Obrový hroby (čtyřúhelníkové valy) u Kučeře na Písecku.

B5. Ohrada je obecný termín pro hradiště, užívaný v archeologii druhé třetiny 19. století; běžně jej užívá *Vocel* (1865; 1866) ale v pomístních lidových názvech se nevyskytuje (jako lidové označení hradiště je dokládá teprve *Jelínek* 1877, 693 pro Plešivec).

B6. Uzavřenou povahu valového opevnění odrážejí názvy Kolo (u Křepenic), *Věvec* (u Volyně), na Moravě *Kotouč* u Štramberka a vlastně i poloha *V rynku* na Holém kopci u Buchlovic (*Červinka* 1896, 55–57).

¹⁴³ *Červinka* 1896, 30; *Skutil* 1932; *Hosák – Šrámek* 1970, 294, 295; *Hosák – Šrámek* 1980, 859.

¹⁴⁴ *Hájek z Libočan* 1541, list 5v, ed. *Flajšhans* 1918, 88.

B7. Příkopy jsou ojedinělým konkávním jmenným protějškem ke konvexním prvkům (Příkopy u Kdyně; Za příkopem – Třísov, viz Michálek – Zavržel 1996).

Jen na okraj tohoto základního výčtu lze připojit, že uvedené typy byly rozvíjeny přídomky několika typů – podle věku (často poměrného ve vztahu k mladším sídlům: Staré Hradisko, Starý Hrádek – nikdy Starý hrad, Starý zámek, Staré zámky, valy, šance), podle stavu (Pusté zámky), podle velikosti (Velké a Malé hradisko, šance), podle domnělého způsobu zániku (Na propadlém, zbořeném zámku, Zkamenělý zámek), podle spojení s historickými osobnostmi, událostmi nebo pověstmi (Hradisko sv. Klimenta, Šance sv. Václava – u tohoto typu je však už lidový původ pochybný) nebo zvířecí přídomky pejorativní povahy s vědomím, že nejde o skutečný, zděný hrad (Kozí hrad, Kočičí zámek).

Tento zběžný přehled by bylo možno dále rozvíjet, uvedené ale stačí k představě o tom, jak minulá století reflektovala výskyt nemovitých památek typu hradiště a z jaké „terminologické“ zásoby počínající archeologie vycházela.

E1.2. Vznik a počátky archeologické terminologie hradišť

Vzhledem k tomu, že terminologický problém hradiště/hradisko je živý dodnes a nachází se nepsanou shodou v jakési patové situaci (navzdory poučce, že skutečná věda se vyznačuje pevnou terminologií, což je ovšem problém archeologie obecně), nebude jistě na škodu připomenout, jak vznikl a kde jsou jeho kořeny.

Bylo už řečeno, že teprve romantická archeologie přinesla systematické úvahy o vývoji a případné historické spojitosti různých forem opevněných míst a spolu s tím i nutnost oddělení pojmů. V průběhu romantického období se stalo zřejmým, že v českých nemovitých památkách opevňovacího charakteru lze rozlišit (v čisté podobě) jednak objekty s hliněnými či kamennými valy z před slovanského a pak slovanského pravěku či dávnověku, jednak hrady křesťanského středověku se zdí z kamene spojovaného maltou. Pro ně se během staletí vytvořila celá řada názvů, výše právě přehlédnutých, z nichž si ovšem začínající věda musela vybrat.

K dispozici byl především pojem s nejstarší historií – **hrad**. Zejména pokud jde o lokality slovanské z raného středověku, příslušelo by jim toto označení zcela po právu; naneštěstí se jeho význam vývojem zúžil na zděné hrady vrcholného a pozdního středověku a takto se obecně užíval už v době romantismu, jakkoli Jungmannův slovník jej definoval poněkud nejednoznačně jako *zámek hrazený, pevnost, tvrz* (Jungmann 1835, 743). Ve vztahu k hradištím byl hrad nebo zámek zcela omezen na lidová toponyma (kde ovšem jsou tato pomístní jména nejčastěji spojena skutečně s hradem, tvrzí či jejich pozůstatky) a na víceméně kronikářskou literaturu ve vztahu k pověstem,¹⁴⁵ případně na historické práce nebo texty narativní povahy bez vazby na nemovité památky.

O obecně známých lokalitách raného středověku (Levý Hradec, Budeč, Tetín, Libušín) se sice v duchu kronikářské díkce hovořilo obvykle i nadále jako o *hradech*, ale s hrady ve dnes obvyklém smyslu směřovány nebyly („*hrady staroslovanské*“ v Památkách archeologických 2, 1856–7, 92, v pracích Tomkových, Zapových). Termín se aplikoval i v historické literatuře, např. u Šafaříka (1837, 10, 553), Palackého (1848, 105, 202, 216), podle něhož u starých Čechů „*hradové (...)* byli místa ochranná a outočištná“, či Brandla (1863a, 98 – hrad u Slovanů „*místo opevněné, ohražené*“), také v Riegrově Slovníku naučném (Malý 1863: „*starým Slovanům, též Čechům v dávní době, slulo hradem město prostranné, pevnými hradbami ode všech stran ochráněné*“ jako útočiště okolního obyvatelstva) – a samozřejmě i v beletrii a poezii (např. Vocel 1839, 9, 166; *týž* 1846, 146). Vocel však i později, popisuje-li život starých Čechů, užívá pojmu hrad (hrad – středisko župy: Vocel 1868, 284 a d.). Později Sedláček (1908, 258) uvádí slovo hrad jako „*staročeské pojmenování pevnosti hrazené (...)* i *ohrady nacházející se v lesích pro čas nebezpečí*“.

To vše se týká slovanských, raně středověkých souvislostí. Pro před slovanská opevnění najdeme výraz *hrad* spíše v předromantické literatuře – „*hrady Marobudovy*“ u Hájka (1541, list VIII), ještě i Pelcl (1791, 21) – později už prakticky ne. Pro lokality se vztahem k antice bylo spíše užito slovo *město*, u keltských odpovídající antickým zprávám: město „*hrazené, bojské, keltické*“ – oppidum (např. Pabst 1812, V; Palacký 1848, 49; Maloch 1855, 9); „*město Marobudovo*“ podle Hájka má Pelcl (1791, 22). Pojem město ve smyslu hrad se ostatně objevuje i pro raný středověk jako synonymum pro hradiště (vliv vyjadřování starých kronik i ruského gorod: „*město čili hrad*“ má Šafařík 1837, 553) a teprve kolem poloviny století se ujala interpretace města v našich podmínkách jako organismu objevujícího se teprve s německou středověkou kolonizací.

¹⁴⁵ Hájek z Libočan 1541 např. k r.711; Adam z Veleslavína 1585, 139; Paprocký 1602 atd. až po Pelclovu kroniku: Krokův zámek – Pelcl 1791, 89.

Špaček (1861, 28) hovořil o staročeských hradech v 8.–10. století, jež definuje jako „*místa náspsy obvedená, v nichž, v dřevěných staveních, buďto župan aneb jiný mohutný lech sídlet*“.

Vznikla i představa, že menší opevnění ze slovanského dávnověku, neurčené již všemu lidu, ale jen rodové aristokracii, se označovalo deminutivem *hradec* (Jungmann 1835; Malý 1863: „*hrady menší, ne zemské, nýbrž soukromé*“ včetně knížecích, umístěné nejčastěji na ostrožnách). V archeologii ale tento termín užíván nebyl, stejně jako *hradištko* (toto má ve smyslu hradiště pouze Šembera 1868, 98) nebo *hrádek* (ten užíval Petera Rohoznický, obvykle však pro drobné lokality vrcholně středověké – tvrziště, jež považoval za „pohanské“). K výjimkám nejstarší terminologie patří i tvrz ve významu hradiště: tak se vyjadřuje Adam z Veleslavína (1585, 153) o Libici; Pelcl (1791, 116) o Levém Hradci; později už k zámeně nedochází.

Ze všeho vyplývá, že pojem *hrad* pro historické opevněné místo i pro jeho dnešní pozůstatky byl během romantického období postupně fixován na hrady z historické doby a pokud se mluvilo o hradu v archeologii, nebylo tím míněno hradiště, nýbrž raně středověké slovanské opevněné místo pohybující se mezi charakterem pevnosti a města, zejména pokud bylo doloženo v kronikách a legendách.

V archeologické praxi však souběžně vznikl (spíše vývojem než programově) problém, jak nazývat „pohanská“ opevněná místa, aby název měl povahu termínu a odlišil objekt jednoznačně od (vrcholně) středověkého hradu, ale zároveň neztratil určitou vazbu k němu. Viděli jsme, jakou nabídku poskytovalo lidové názvosloví těchto lokalit; pouze z něho a ze starší češtiny historických pramenů mohli romantičtí archeologové vycházet.

Tím se dostáváme zpět ke dvojici *hradiště – hradisko*, z hlediska budoucnosti nejdůležitější. O jejím výskytu bylo už řečeno dost, nyní něco k jejímu užití v romantických počátcích hradištního výzkumu.

V Čechách jde samozřejmě z důvodů výše uvedených zejména o termín *hradiště* vzhledem k tomu, že je dnes obecně a zvykově používán jak – správně – pro označení pozůstatků opevněného objektu v terénu, tak i – mylně – pro objekt sám jako živý sídelní organismus v pravěkém či raně středověkém kontextu.¹⁴⁶

Jestliže lidová toponymika neposkytovala žádné preferenční vodítko, pak starší čeština nabízela jednoznačně adekvátní pojem, užívaný už od středověku – „*hradiště: místo, kde jest nebo býval hrad*“ (Jungmann 1835, 744), tedy stanoviště („městiště“) existujícího hradu, nebo pozemek s pozůstatky dokládajícími minulou existenci hradu – tedy přesně pro archeologii potřebný pojem. V archeologii konstatoval jeho příbuzenství s hradem v češtině a městem ve slovanských jazycích jako první Kalina z Jäthensteinu (i když sám ještě psal německy).¹⁴⁷

V tomto smyslu bylo slovo původně (v logice věci) užíváno i pro místo zaniklého středověkého hradu (např. „*hradiště hradu Ostromeče*“ – Památky archeologické 4, 1860, 43), analogicky ke vztahu tvrz – tvrziště; stejně tak ale pro lokalitu starší, pokud byla její původní podoba označována jako hrad („*hradiště bývalého župního hradu Dřeviče*“ – Světozor 1, 1867, 190).

Poměrně četné doklady tohoto užití máme už od počátku 14. století, kdy tzv. Dalimil říká při zmínce o hradu Vraclavi (k událostem r. 1108) „*ještě je tam hradiště*“, příp. „*stojí na něm býlí*“, tedy jde jasně o místo, kde hrad býval. U Dalimila se ovšem objevuje ještě jeden, neběžný význam – místo vhodné k postavení hradu: „*je sě po pustých lesiech túlatí / a sličného hradiščě hledati*“ (k založení hradu Přimdy).¹⁴⁸

V romantickém období prošel význam slova hradiště proměnou resp. rozdvojením, jehož motiv není jasný. Na jedné straně se setkáváme s původním, tradičním výkladem hradiště jako pozůstatku po hradu: tak např. o „*zaříceném hradišti*“ mluví Jungmann (1820, 272), pojem je vykládán jako „*nepatrné, přikrouhlé valy (okopy, šance)*“ (Šafařík 1837, 188, též 558), „*místo obklopené valy a příkopy bývalého hradu*“

¹⁴⁶ Tady je třeba upozornit na dosti konfušní výklad tohoto slova ve slovnících: Slovník spisovného jazyka českého (ÚJČ 2011, hl. red. B. Havránek – na internetu) uvádí „*hradiště – 1. zast. menší hrad, tvrz 2. archeol. opevněný/hrazený pravěký či raně historický sídliště*“ (v 1. významu nevystupovalo slovo nikdy, 2. je odvozen z moderní české jazykové praxe, zato výše objasněný původní a hlavní význam není zmíněn vůbec – ačkoli Slovník 1960, I. 642 jej ještě uváděl [jinak už tam užity citované formulace]); „*hradisko – zastaralé hradiště*“ – opět mylně. – Podobně Knappová 1995, 387 vykládá pomístní jméno Hradiště apod. jako „*místo, kde kdysi stávalo nějaké hradiště, ohrazení, valy apod.*“ a zmizelo zcela nebo bez průkazných stop – opět vliv moderního archeologického výkladu pojmu hradiště bez ohledu na jeho původní význam.

¹⁴⁷ Kalina 1836, 97: „*G. Liebusch in seiner Skythica S. 19. und H. Preusker in seinen Blicken in die vaterländische Vorzeit I. S. 106 führen an, daß in der Lausitz der Name der Erd-Ringwalle Rodschischtsche, oder Russische Name Gorodischtsche, in Pohlen Grodzisko sey. Liebusch identisirt diese Worte mit Götterburg; den Grund davon sehe ich nicht ein, da mir diese Benennungen wohl eher von Grod, Grad, Hrad – eine Burg – von hraditj einzäunen abgeleitet scheinen.*“

¹⁴⁸ Kap. 39, v. 19–20: Havránek – Daňhelka 1958, 74; Daňhelka et al. 1988, I, 465 (odtud citace podle rkp. vídeňského). Tento význam reflektuje ještě Sedláček 1908, 274.

(Zap 1862, 30); „ostatek hradu“ (Vocel 1868, 284, 388 a d.); „valy zemí nasypané a příkopy obehnané, ostatky bývalých hradů a měst“ (Vocel 1870, 593); podobně Krolmus, Tomek, Mikovec či Petera Rohoznický, pak i kastelologická autorita Sedláček (1908, 274 „Hradiště – v českém jazyce nejen 1. jméno místa k postavení hradu spůsobilého, 2. nýbrž i jméno místa, které po spuštění neb zboření hradu zůstalo“). Shoda vyplývá z toho, že tito autoři jsou ochotni označit původní živý objekt jako hrad.

Na druhé straně jsme svědky toho, jak se tento pojem posunul k označení živého objektu – formy pravěkého a raně středověkého opevněného sídliště, předcházející vrcholně středověkému hradu. Kdy a jak se to stalo?

Za nejstaršího předka dnes obvyklé interpretace pojmu hradiště jako živého objektu bychom mohli považovat použití výrazu „hradiště“ nebo zcela ojedinělého „hradoviště“ pro fungující hrad na jednom místě u Dalimila: král „Vítkovicě s úsckého hradiště spudi“.¹⁴⁹ S novověkou archeologií tu však není žádná spojitost.

Náznakem posunu může být současné paralelní užití, naznačující rovnocenné postavení pojmů, aniž by byl vysvětlen důvod. Jestliže Krolmus (1853b, 151) říká „na rozvaleném hradišti či hradě“, jde o konstatování současného stavu lokality. Zřejmější jsou Zapovy „hrady, hradiště, hradiska anebo hrádky“, což ale působí spíše jako výčet pojmů (Zap 1862, 40). Ostatně velmi podobná formulace „hrady, hradiska, hradiště jsou prvotní tvrže slovanské, nasypané (...)“ má už v Časopise NM překlad stati Jana Vahyleviče, duchovního následovníka Chodakowského (Vahilevič 1838, 483).

Odtud je už jen krok k substituci „hradu“ „hradištěm“. Dvojí výklad uvádí a připouští poprvé moravský Vincenc Brandl (1863b, 917): hradiště je „tolik co hrad, pak místo, kde hrad stával“.

V české archeologii, jak se zdá, toto nepochopení podstaty pojmu hradiště – resp. přesun obecného názvu pozemku na objekt na něm kdysi stojící – zakotvil svým vlivem Jan Erazim Vocel. Ve svém Pravěku (Vocel 1868, 438) dospívá k jakési syntéze příslušných pojmů, když klade pojmy *hrad* a *hradiště* do protikladu, ale zároveň do spojitosti, jestliže v líčení raného středověku uvádí „hlavní budovy v hradištích, t. j. hrady“ a hrad označuje jako nejpevnější a sídelní jádro hradiště ve smyslu valové „ohrady“, ovšem jen dřevěné, nedochované a tedy hypotetické (současně i Petera 1868 poněkud odlišně vykládá hradiště jako přirozeně opevněné místo, jehož uměle opevněnou částí je hrad). Zároveň tu najdeme pasáž „val byl ohradou někdejšího hradiště“ (Vocel 1866, 5) – ačkoli podle s. 388 v téže práci byl val opevněním hradu, osady. (Přitom ale souběžně říká Vocel 1869, 324, „že se téměř všude, kam nejdávnejší dějiny české hrady neb města kladou, nalézají hradiště podobným způsobem zdělaná“ – tj. hradiště je tu opět tradičně jen místem, kde stál hrad.)

Vývoj v 60. letech tedy nakonec dospívá ke stavu, kdy starý význam slova hradiště ještě nevymizel, ale nový stojí vedle něj a brzy se natrvalo stává termínem ve významu „prehistorické či raně středověké opevnění“. Víceméně jej kodifikoval Smolík (1880, 443–444), když v obecném pojednání o hradištích označil Jungmannův výměr obsahu slova hradiště za příliš úzký pro pravěké lokality, kde nestával hrad, ale celé hrazené město; v poněkud konfuzním vysvětlení sice de facto potvrzuje významový rozdíl hradu a hradiště, ale v dalším výkladu jej opět nebere v úvahu.

Tento významový nesoulad si v novější době uvědomil a upozornil na něj Josef Ladislav Píč (1908, 88; též 1909, 298): „Slovo hradiště znamená zajisté místo, kde býval hrad (podobně jsouc tvořeno jako bojiště a j.)“ a používal skutečně pro lokality ve funkci výraz hrad, ovšem v textu zabývajícím se jen hradišti slovanskými. Rovněž Lubor Niederle (1925, 608) jasně říká, že „hradiště značí vlastně místo, kde hrad býval“, ale přesto užívá toto slovo v dnešním běžném smyslu. „Hradiště“ jako označení živého opevněného sídliště v pravěké či protohistorickém kontextu bylo v naší archeologii zřejmě už pevně zabydleno (J. Eisner o něco později uvedl tento význam dokonce do „systému“, když v roce 1933 použil termín „doba hradištní“).

Podíváme-li se na definice v nejnovějších pracích věnovaných tomuto typu lokalit, pak Encyklopedie hradišť (Čtverák et al. 2003, 369, 370 – zde je tento termín v souhrnném názvu užit správně, jde o archeologické lokality) uvádí hrad jako opevněné místo, které po jeho zániku dnes nazýváme hradištěm, a tedy hrad je a) synonymem pojmu hradiště, užitého pro živý funkční objekt v minulosti, b) sídlem, jehož pozůstatkem je hradiště, c) od 12. století pak feudálním opevněným sídlem. *Hradiště* (někdy též *hradisko*) je pak v archeologii opevněné místo od 5. tisíciletí př. Kr. do 12. století po Kr., ale i opevněné sídlo samo. (Je tu patrné uzanční stanovisko české; encyklopedie moravských hradišť bohužel terminologická hesla nemá. Podobně např. Vencl 1983; 1984 či Lutovský 2001, 89 užívá podle běžné zvyklosti

¹⁴⁹ Kap. 92, v. 30: *Havránek – Daňhelka 1958*, 151 podle rkp. Lobkovického. V rkp. Cambridgeském z pol. 14. stol. je tvar „hradowyscze“ (*Havránek – Daňhelka 1958*, 228). Zde cit. podle Vídeňského rkp.: *Daňhelka et al. 1988*, 2, 404, 411–412. Jde o (Sezimovo) Ústí.

pouze pojem hradiště ve smyslu dnešním i raně středověkém.) Poněkud vágní je rozdíl mezi hradištěm a opevněným výšinným sídlištěm; tento pojem romantická archeologie neznala.

Ve smyslu toho, co praví Shakespeare o růži, nejde asi o fatální nedostatek, ostatně máme i jiné tradiční termíny užívané jakousi dohodou a značící ve skutečnosti něco jiného, ovšem – máme-li k dispozici vhodnější a na části českojazyčného území běžně užívaný pojem (*hradisko*), vyložitelný jako jednoduše zbudovaný hrad, nebylo by bez užitku pro přesnost rozlišovat mezi živým hradiskem a archeologickým hradištěm (chceme-li být věda, mohli bychom si trochu zakládat na přesnosti). Tímto směrem hledali v Čechách řešení uvedeného rozporu už významní autoři prací o slovanském raném středověku Rudolf Turek nebo Miloš Šolle (srov. *Bubeník* 1999, 631), kteří však zase upadli do opačného extrému – živý objekt i jeho archeologické zbytky nazývali podle moravské uzance pouze hradiskem.

V kontextu historie raného středověku se ovšem nabízí jednoduché řešení – hovořit spolu s nejstaršími kronikáři a tehdejší zvyklostí o hradu, resp. raně středověkém hradu – více *Bubeník* 2000, 393 – i když z archeologického pohledu má rozlišení pojmů hradisko a hrad své opodstatnění. Nejvýstižněji shrnul pro toto období smysl pojmu hradiště J. Bubeník (2000, 393), když píše, že hradiště „*jsou troskami a místy (...) raně středověkých hradů, archeologizovanými hrady*“; k tomu není co dodat. Ze strany hradů zastává shodný názor T. Durdík (2000, 14, byť v dalším výkladu opět zůstává u zvyklostního užívání pojmu hradiště).

Protože ale (nejen) naše archeologie, vzdor přesvědčení o své vědeckosti, nemá dosud jednoznačnou a závaznou terminologii a ani se o ni nesnaží, věrna amatérskému liberalismu 19. století (viz např. úplnou absenci reakcí na nedávno vydávaný Archeologický slovník – a to i reakcí negativních) a zvyk je, jak známo, železná košile, je každá snaha o překonání tohoto stavu zbytečná.

Bylo už řečeno, že slova *hradiště* a *hradisko* tvoří na jedné straně nerozlučnou dvojici, na straně druhé si ale každé hlídá své vlastní území. Tedy ještě něco o postavení pojmu hradisko v české romantické archeologii. Stručně řečeno, nijak se neuplatnilo – i proto, že se tehdy neuplatňovalo ani na Moravě, kde archeologie jako obor ještě neexistovala a do oběhu zde toto slovo zavedl vlastně až I. L. Červinka na samém konci 19. století. Dříve je použil Vincenc Brandl, jenž na jednom místě užívá výraz „*hrady a hradiska*“ při výkladu o slovanském raném středověku, ačkoli o něco dále definuje hradisko jako místo, kde stával hrad (*Brandl* 1863a, 110, 135; jinde – viz výše – uvádí ve stejné funkci slovo hradiště).

V českojazyčném prostředí Čech mělo toto slovo, jak uvádí Jungmann (1835, 744) dvojí význam: jednak pejorativní, „*špatný, neforemný hrad*“, případně opevnění nápadně připomínající představu o hradištních stavbách,¹⁵⁰ za druhé právě jako alternativa „hradiště“ ve smyslu místa někdejšího hradu. Takto ale vystupovalo v Čechách jen zcela ojediněle, spíše ve starším období („*zříceniny a rummy měst a hradisk*“ u *Šafaříka* 1834, 157 či 1837, 7). O současném užití slov hradiště-hradisko jako synonymum už byla zmínka, dodejme ještě, že je takto užívá Vocel (1868, 415). Jinak se ale „hradisko“ uplatní prakticky jen ve sféře vlivu toponym českomoravského pomezí.¹⁵¹

Hradiště se tedy pro označení opevněného místa v české romantické archeologii postupně stalo pojmem běžným a hradisko jej pouze výjimečně doplňuje. Nicméně se objevovaly ještě další, méně frekvencované pojmy s totožným významem, o nichž je třeba se zmínit, ačkoli pro další vývoj nemají vcelku význam:

- *hradba* (-y),¹⁵² jako zástupný pojem pro hradiště (o „hradbách předhistorických“ v protikladu ke „staroslovanským hradům“ hovoří *Jireček* 1863, 240),
- *ohrada*, která se díky Vocelovi po polovině století stala běžnější než ostatní z této skupiny,¹⁵³
- *ohražení*,¹⁵⁴ *okop* (hradiště spíše malé, s hlinitými valy).¹⁵⁵

¹⁵⁰ *Fährnich* 1851, 1027: Prusové zbudovali proti Rakušanům v Kladsku roku 1790 „4 pevná hradiska ze silných trámů a klád sroubená“.

¹⁵¹ *Jireček* 1856, 29 a 1859a, 366; *Sedláček* 1868; *Petera* 1868; též ale *Vocel* 1868, 417 a d.

¹⁵² Poprvé *Časopis NM* 11, 1842, 287 a d.; dále mj. stanovy Archeologického sboru NM 1843; *Vocel* 1843, 289; *týž* 1845, 5; *týž* 1868, 102; *Krolmus* b. d. 48.

¹⁵³ Poprvé *Květy* 11, 1844, 543 (V. D. Lambl); dále mj. *Vocel* 1850, 6; stanovy Archeol. sboru NM 1851; *Vocel* 1865 (ohrada keltická, ohrada / oppidum / Gallů); *týž* 1868, 10 a d., 388 (ohrada = pozůstatek hradu); předhistorická – Památky archeol. 8, 1869, 431 (Hraše). – Ve smyslu opevnění užil však toto slovo už *Hájek* k r. 710 o Libici n. C. („ohrada hradová“ – *Hájek* z *Libočan* 1541, list VI). Užívá je ještě *Jelínek* 1885.

¹⁵⁴ *Památky archeol.* 2, 1856, 94 (Zap); *Vocel* 1865, 258.

¹⁵⁵ *Památky archeol.* 4, 1860, 189; *Špaček* 1861, 24.

- *tábor* ve smyslu opevněného ležení (též tábor keltický, římský = castra), označení odlišné, funkční povahy.¹⁵⁶

Naproti tomu vůbec není použito označení *zámek*, které má už vyhraněný, v zásadě dnešní význam, ačkoli se objevuje v literatuře polské.¹⁵⁷

Kromě označení opevněné lokality jako celku tvoří druhou důležitou část romantické terminologie **označení jejích funkčních částí**. Tady celkem samozřejmě zjišťujeme aplikaci dobově běžných pojmů opevňovacího stavitelství, žádný z těchto termínů nebylo třeba nově vytvářet pro potřeby archeologie. Platí to hned o souhrnném označení konvexních i konkávních prvků jako opevnění (či archaičtější opevniny), objevující se ale až v 60. letech.

Konvexní prvky opevnění byly označovány různými pojmy. Nejobecnější byla *hradba* (hradby), tradiční pojem („čímž něco ohrazeno jest“ – Jungmann 1835, 743), v archeologii užívaný pro val zbudovaný z kamení, případně lícovaný (hradba kamenná – Vocel 1865, 254). O „hradbách hradišť“ a poprvé i o „hradbě keltické“ (murus gallicus) mluví Špaček (1861, 21, 25); „hradbou polní“ se rozuměl spíše jen ohrazený vojenský tábor, ležení (toto označení zůstalo vyhrazeno jen lokalitě u Rabouně na Vysokomýtsku – Jireček 1859a, 367). Ve výše uvedeném smyslu se objeví *hráz* v pracích J. E. Vocela.¹⁵⁸

Z pojmů nesoucích již určitou charakteristiku stavebního provedení se užívaly *val*, *násep* (výjimečně *náspa*) a *šance*. Zatímco třetí z nich již z užívání vyšel, první dva užíváme dodnes a literatura je charakterizuje odlišně: podle dnešního terminologického stanoviska (Bubeník 2000, 393; Čtverák et al. 2003, 372, 376) se pod pojmem *násep* rozumí konstrukce, kdežto *val* je naopak destrukcí hradby či náspu, což ovšem na starší terminologii hradišť aplikovat nelze.

Ostatně, jestli je dnešní val pozůstatkem valu původního či destrukcí hradby, lze rozhodnout až výzkumem – i když jde skutečně spíše o druhý případ, protože záměrně sypaný val-násep získal v obraně význam teprve s běžným rozšířením pěchotních střelných zbraní a příslušnou změnou taktiky; v pravěku a raném středověku by obráncům příliš platný nebyl a musel být doplněn konstruovanou hradbou, případně *palisádou* (tento pojem však zná ve sledovaném období pouze Šafařík 1837, 410, 553).

Sledujeme-li frekvenci zmíněných tří výrazů pro konvexní složku hradiště, jednoznačnou převahu má *val*, resp. spíše plurál *valy*. Ten někdy slouží k definici celku („hradiště jsou nepatrné, přiookrouhlé valy [okopy, šance]“ – Šafařík 1837, 188), někdy je přímo synonymem hradiště; jindy vystupuje jako pojem nadřazený dílčím částem opevnění nebo přímo synonymum opevnění („valy skládají se z náspu a příkopu“ – Beneš 1861, 30). Ve spojení s hradišti užívá pojem *val* už Hájek z Libočan (1541, k rokům 653 a 1032), pak Paprocký (1602, 32); Beckovský (1700, 15); Vavák (1783–1790, 156), v romantickém období se během 30. a 40. let¹⁵⁹ stal běžným. Dobová terminologie pak rozeznávala valy kamenné, hliněné (někdy hliníto-kamenité) a spečené.

Pokud jde o vztah zmíněných termínů val – násep – hradba, v romantické archeologii se mezi nimi většinou nedělal rozdíl, v naprosté většině byly libovolně zaměňovány nebo jmenovány zároveň (např. „val či náspa z hlíny“ – Zap 1862, 11). V dobovém „hradebnictví“ znamenaly zhruba týž způsob opevnění; problém byl v tom, že český *val* vznikl z německého *Wall* (= násep stejně jako val či hradba), často zastoupeného ve dvojici „Schanzen und Wälle“,¹⁶⁰ takže i v českém názvosloví „válečnictví polného a vojenského“, o němž nás souhrně poučuje Riegrův Slovník naučný,¹⁶¹ byl val i násep vždy opevňovací konstrukcí; podobně i slovo německého původu *šance*, tj. hradba, ať už polní či v baroku také pevnostní, v lidovém jazyce té doby běžné.

Rozdíly začaly být pociťovány v 60. letech, kdy se zdokonalilo bádání o hradištích. Vocel výslovně uvádí, že *val* zemí nasypáný (hlinitý) je *násep* (Vocel 1865, 259; *týž* 1868, 388), kdežto Brandl (1863a, 98) vykládá poněkud zmatečně, že *val* může být buď ze země (tj. *násep*), nebo ze dřeva (tj. *hradba*). Ojedinele

¹⁵⁶ V tomto smyslu poprvé Šternberk 1823; Přítel mládeže 1831, 31 (Vacek); později např. Špaček 1861; Vocel 1865, 255; *týž* 1868, 101; *týž* 1869, 322; Světozor 2, 1868, 356 (P. H); Brandl 1863a, 95, 236.

¹⁵⁷ Např. zamczysko okopane (Lippoman 1832).

¹⁵⁸ Vocel 1844, 125; *týž* 1845b, 11; *týž* 1865, 257; *týž* 1868, 572; pak ještě Lüßner 1865–1870, 123 a d. „Starodávné hráze neb valy“ – Tyl 1846, 70.

¹⁵⁹ F. A. Vacek v Příteli mládeže 1831, 31; Šafařík 1834, 157, a 1837, 7; Kalina 1837–1843, 34; Vocel 1844, 125; *týž* 1845b, 11; Tomek v Květech 12, 1845, 12; Palacký 1848, 95; Krolmus častěji.

¹⁶⁰ Tak např. Kalina 1837–1843. Podobně se sdružují významově obdobná slova i v polštině („waty, okopy, szańce“ ve výzvě krakovských institucí k záchraně starožitností v r. 1850 – Abramowicz 1967, 100).

¹⁶¹ Názorný atlas k Slovníku naučnému (red. Rieger, F. L. – Zelený, V.), část 3., Praha (text 1868, tab. 1867).

a s jistým odkazem na soudobou vojenskou praxi rozlišuje Petera (1868) valy jako souvislé opevnění výšiny, ostrohu či homole a šance jako opevnění v nížině, rovině.

Pojem *násep*, řídkěji *násyp*, je tedy méně frekventovaným synonymem valu, přestože i on se vyskytuje v souvislosti s hradišti už od renesance.¹⁶² Ještě méně často se v češtině vyskytnou *šance* (vždy v množném čísle), jakkoli v lidové toponymii jsou dosti oblíbené; ovšem i v té představují nejspíše polní opevnění z historických dob (husitské, švédské šance); také proto se pojem šance vyskytne v souvislosti s lokalitou u Rabouně, považovanou za „polní hradbu“ (šance rabounské – Lumír 1, 1853, 975). Výše citované zmínky u Šafaříka a Petery jsou ojedinělé stejně tak jako izolované užití u Krolmuse (šance na Levém Hradci – *Krolmus* 1855, 34a).

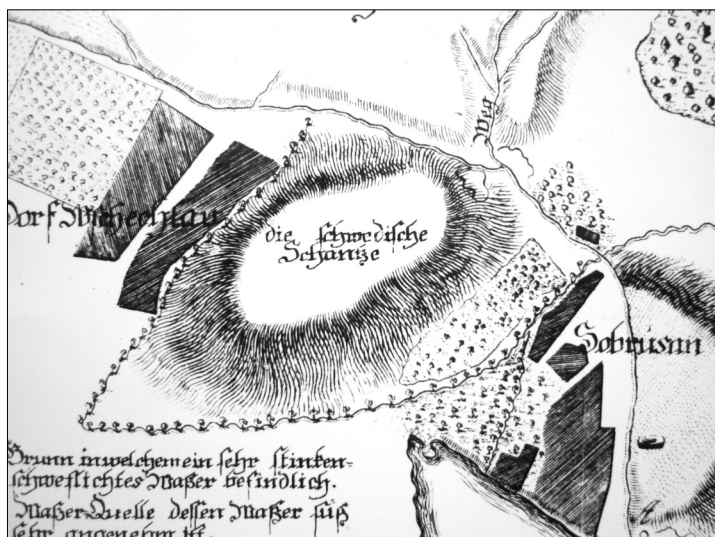
Kamenné valy naproti tomu žádný terminologický problém nepřinášely, nebereme-li v úvahu valy spečené, jež jsou vlastně podskupinou valů kamenných.

Méně rozmanité je i názvosloví spojené s opačným, **konkávním** prvkem hradiště. Tady celkem jednoznačně vede *příkop* (někdy i *překop*),¹⁶³ vzácněji příbuzný *zákop* (jako „zákopy nad Zbraslaví“ označuje hradiště nad Závistí Tomek 1843, 172) či *okop*. Pro jistou pojmovou nejasnost dobové češtiny svědčí, že se vyskytne i užití slov *příkop* či *okop* ve významu *násep*, *val* (např. „zákopy nasypati“ – Zlatá Praha 1, 1864, 246; *okop* jako poloha opevněná valem – *Vocel* 1868, 247¹⁶⁴).

Pojmy týkající se dílčích prvků opevnění jsou odvozeny od názvosloví hradů a omezují se na častější *bránu* (též *otvor*, *vchod* – jako „protržené místo v náspách“ ji definuje Zap 1862, 30, spojení „brána valná“, tj. ve valech, má Petera 1836–1849, 46) a na jen výjimečně konstatovanou *baštu* (*Vocel* 1868, 424 a d.).

EXKURS 2: PŮVOD A STÁŘÍ HRADIŠŤ V LIDOVÉM NÁZORU ROMANTICKÉHO OBDOBÍ

Chceme-li zachytit stav povědomí o době a okolnostech vzniku hradišť v době počátků archeologie, musíme začít folklorním obrazem hradišť, který se po staletí vytvářel v myslích venkovského obyvatelstva, stýkajícího se běžně s těmito lokalitami; ten vychází ze zdrojů jak vnitřních (fantazie vypravěčů), tak i vnějších (vlivy literární, počínaje Hájkovou kronikou). Hradiště jsou jistě nejdůležitější a folklorně nejbohatší ze všech archeologických lokalit, s nimiž se lid setkával.

Obr. 47. „Švédské šance“: hradiště u Zabrušan na mapce inženýra Jana Jiráska v *Pojednáních České společnosti nauk* z roku 1785

Především je nutno upřesnit, co je zde míněno slovem „lid“: v kontextu doby romantismu a sledovaného námětu jde o venkovské obyvatelstvo českojazyčných oblastí Čech, které ještě nebylo příliš dotčeno knižní kulturou, rozvíjející se v městské společnosti: množina lidí, kteří žili v blízkém vztahu k okolní krajině, aniž do ní vkládali sentimentální či estetické představy městských romantiků; lidí, kteří měli (pokud se jich hlouběji dotklo základní školní vzdělání) určitou základní informaci o dějinách země – „starých pověstech“, rytířském středověku či husitských válkách, ale – s výjimkou ojedinělých sečtějších „písmáků“ – nebyli ovlivněni vlastní četbou, nanejvýše předávanými příběhy Hájkovy kroniky (po roce 1700 i jeho epigona Beckovského). Nezapo-

¹⁶² Např. Hájek z Libočan 1541 k r. 710; *Vavák* 1783–1790, 160; Šafařík 1834, 157; *týž* 1837, 7 a d.; *Květy* 12, 1845, 539 (Vacek); *Vocel* 1844, 125; *týž* 1845b, 11; *Palacký* 1848, 216; *Maloch* 1855a; *Vocel* 1868, 5, 388; *Lüssner* 1865–1875, 123 aj.

¹⁶³ Hájek z Libočan 1541 k r. 678 a d.; *Přítel mládeže* 1831, 31 (Vacek); Šafařík 1837, 553; *Květy* 12, 1845, 539 (Vacek); z dalších *Vocel* 1868, 100 a d.; *Lüssner* 1865–1875, 123.

¹⁶⁴ „Že Slované za pradávnych časů hradý stavěli, stvorzuje společné všechněm slovo hrad, grad, gorod, i sloveso hraditi, graditi, giorodit, gradzić, jakož i slovo okop, pol. okop (Schanzengraben mit einem Walle), rus. окопъ, stsl. окопъ.“

meňme, že z tohoto prostředí vyšla většina těch, kdo se v romantické fázi věnovali archeologii a nejstarším dějinám a nesli si s sebou toto duchovní dědictví.

Nejen na účel či funkci, ale i na původ a jím obvykle dané stáří hradišť ve svém okolí si venkovský lid odedávna vytvářel určité názory, které pochopitelně ovlivňovaly i myšlení začínající archeologie, dokud je díky narůstajícímu objemu vlastních informací nepřekonala. Z těchto názorů nás nebudou zajímat ty, které pracují s pojmy náboženskými či pohádkovými a připisují hradiště např. čertům či obrům. Jde tu o mínění spojená s určitým konkrétním dějinným obdobím nebo situací, jež ovšem vyžadovala jistou úroveň vzdělání a historické informovanosti, získanou např. četbou starých kronik a historií, nověji též školní docházkou. Jestliže je takové mínění fixováno v zobecněném pomístním jméně, dokládá to jeho přesvědčivost a vliv jeho autora.

V každé zemi jsou v obecném povědomí určitá období, obvykle válečná, jimž „veřejné mínění“ hradiště odedávna připisuje. Tak se např. v Anglii uplatňuje doba římská, normanští dobyvatelé či občanská válka personifikovaná Cromwellem; v Německu mohou být staviteli nejspíše Římané (Germáni v názvosloví jsou obvykle teprve produktem romantismu), Hunové, Švédové, v blízkosti Čech husité. Srezněvskij (1841) zaznamenal, že v Horní Lužici označuje lid hradiště jako „Schweden-, Sweven- ili Hussiten-Schanze a polužicki rodziščo ili grožiščo“.

Jaké možnosti se objevují v Čechách, kde tak jako jinde jsou tyto názory zakotveny jednak v pověstech, ale zejména v pomístních jménech hradišť, ukáže následující text. Je to pokus o přehled provenienčních představ o hradištích a zároveň o zjištění, v jakém chronologickém rámci se pohybovaly; jsou tedy jednotlivé okruhy seřazeny v časovém sledu svých námětů. Nacházíme tedy nejprve lokality:

1. „Pohanské“ – ty ale tvoří svérázný okruh, u něhož si nikdy nejsme jisti, nakolik je jejich původ umělý, i když na druhé straně povědomí o „pohanech“ a „pohanství“ získávali věřící křesťané od středověku z náboženských výkladů mluvených i psaných, takže tento pojem jim nebyl cizí a nehledě na církevní původ, stával se v posledních stoletích už lidovým. V dobách, kdy pojem „pravěký“ nepřipadal vůbec v úvahu a kdy, jak poznamenal Kalina (1837–1843, 39v), byl „obyčejný člověk“ přesvědčen, že zvolil dostatečně dávnou minulost, když hradiště připisal husitům,¹⁶⁵ znamenal přídomek „pohanský“ zařazení do nejstaršího, mytického období dějin země či národa, aniž měl nějaké přesnější chronologické souvislosti.

Častěji se takové případy vyskytují v názvosloví zemí přímo dotčených antickou (římsko-provinciální) kulturou, tady ovšem je vlastně synonymem pro „římský“. V tom smyslu jsou v jižním Německu a rakouském Podunají častá jména začínající na Heiden-, ať už jde o lokality skutečně římské („Heidentor“ u Vídně, zbytek římského Carnunta), nebo o pravěké objekty považované dříve často za římské – hradiště a oppida (Heidengraben), jeskyně a skalní převisy (jako Heidenschmiede).

Českých pomístních jmen, která by přímo nebo třeba jen zdánlivě odkazovala k pohanům, známe jen nepatrně a přestože se těšila zájmu a důvěře odedávna, od romantiků až podnes (Knappová 1995, 385), je ve skutečnosti jejich lidovost více než sporná. Přitom například Hájek z Libočan ve své od 16. století mimořádně oblíbené kronice některá hradiště připisuje „pohanům“ (Závist, Vladař). U řady pomístních jmen může však jít o protireformační název místa spojovaného s náboženskými úkony tajných nekatolíků, nebo naopak o důsledek jakéhosi archeologického nálezu. U hradišť se obecný přídomek „pohanský“ v českojazyčné oblasti Čech neobjevuje a v každém případě by jej bylo třeba považovat za novodobý a umělý.

Jiná situace nastává u konkrétních pohanů z časů „starých pověstí českých“. Tady je pozoruhodné, že naše pomístní jména nevycházejí z Hájkových fabulací, ale především z příběhů klasických pověstí a z podobnosti místních jmen se jmény mytických osob. Tak je – pokud jde o hradiště – tradičně spojován Tetín s Tet(k)ou, Libušín s Libuší, Vlastislav s luckým Vlastislavem; s Libuší spojuje lidová etymologie Libici (už 1590), Levousy, Liběhrad; o některých se vykládalo, že byla např. hradem kněžny Libuše (Žďár u Rokycan), aniž by se spojení s mytickou osobou kdekoli odrazilo v pomístním názvu hradiště.

2. Avarské – pokud sem nebudeme počítat hradiště lidově připsaná obrům, jejichž obecné jméno bylo některými romantiky odvozováno právě od jména Avarů, zbývá jedině hradiště u Čěsova, o němž

¹⁶⁵ „Oft nennen die nahen Dorfbewohner einen Wall oder Schanze hussitisch, oder schwedisch, der doch alle Kennzeichen eines weit höheren Alters hat. Solche Benennungen wollen meistens nur so viel sagen, daß die Leute über den Ursprung des Werkes nichts wissen, daß sie dasselbe für uralte halten. Auch können manche heidnische Schanzen in spätem Kriegen somit auch von den Hussiten und Schweden oder ihren Gegnern benützt worden seyn, und daher mag es kommen, daß man in denselben oft Pfeile, Hufeisen, Münzen und andere Sachen welche der heidnischen Periode offenbar nicht angehören findet, ohne daß doch den Aufbau des Walles einer andern als der heidnischen Periode gehört“ (Kalina 1837–1843, 97).

už bylo psáno výše (to ovšem nebyl názor lidový, ten viděl češovské hradiště jako Žižkův tábor či Žižkovy šance,¹⁶⁶ ale domněnka Palackého, která nicméně doznala určitého rozšíření v literatuře).

3. Křesťanský raný středověk – atribuce (ovšem s výjimkou řady „legendárních“ hradišť spojených se světcí Ludmilou, Václavem a Vojtěchem) zcela výjimečná a jistě také umělá, hlavně církevní: například raně středověké hradiště u Přistoupimi jako Šance sv. Václava s pověstí, že se tam opevnil sv. Václav před srážkou se zlickým knížetem Radslavem.¹⁶⁷

4. Předhusitské („rytířský středověk“) – vycházejí z poněkud jiného myšlenkového okruhu než předchozí: neúčinkovaly tu křesťanské legendy a v podstatě ani kroniky (ačkoli příběhy o bojích „krále železného a zlatého“ či zlatém věku zbožného císaře Karla IV. začínaly už působit), nýbrž hlavně četba rytířských povídek v dobových periodikách a laciných brožovaných sešítcích, „knížkách lidového čtení“ s literaturou původu převážně německého – romantických, dramatických, s oblibou strašidelných příběhů, kvalitou ovšem značně vzdálených anglickému „gotickému románu“. Hlavně z těchto zdrojů čerpal lidový čtenář poznatky o „době rytířské“ (tento pojem – Ritterzeit – nahrazoval zpočátku v běžném užití termín středověk).

Dějiskem byly hrady a to ovlivňovalo rostoucí zájem o ně, včetně zřícenin a s nimi zároveň i hradišť, pokud byla za hrad považována. Výmluvně o tom svědčí i shodné náměty pověstí, které se k radě hradišť pojí. Podle nich bývala hradiště stejně jako hrady sídlem „bohatého pána“, rytíře, nejlépe loupeživého; vyššímu panstvu se hradiště obvykle nepřipisovala, na to nebyla dost důstojná. Vedle sídelní funkce měla ovšem i funkci obrannou. Nejstarší známá pověst tohoto typu je doložena ze 16. století pro hradiště Hradec u Řepice. Tady prý stával kdysi hrad; když se jej ale nepřítel chystal oblehnout, majitel poručil hrad zbořit a uzavřel se na pevnějším sídle ve Strakonících. Pověst může být skutečně lidová, ale není to jisté: známe ji z poetického zpracování Šimona Ennia z Feinxfeldu, latinského básníka z okruhu Jana Hodějovského z Hodějova, sídlícího v Řepici (*Ennius* 1562).

Další styčný bod s hradním folklorem představují pověsti o pokladech. Tady je patrně nejstarší doklad uváděn pro oppidum u Hrazan (*Poličanský* 1613). Je tedy zřejmé, že okruh námětů pověstí o hradištích je též jako u hradů, a též je u nich asi podíl umělého, literárního vlivu.

5. Husitské – tedy z doby, jejíž historie a příběhy se u lidu vždycky těšily určitému zájmu, ať už ve smyslu kladném či (před 19. stoletím) protireformačně záporném. Památky na „husitské vojny“ jsou v tradici poměrně četné a to platí i pro hradiště. U těch rozeznáme dvě skupiny, z nichž u první figurují husité přímo v pomístním názvu, u druhé v podobě historické pověsti.

Husité jako obecný pojem nejsou v nomenklatuře českých hradišť běžní (to už kupodivu spíše v Horní Lužici, jak svědčí hned titul první práce jim věnované – *Schirach* 1803). Častější je ale Žižka jako jejich zástupné zosobnění. Už Alois Jirásek si povšiml, že Žižkovo jméno bylo v českém lidovém povědomí odedávna zapsáno nehlouběji ze všech historických osobností, a příkladem byl Češov: „Navštívil-li ohromné náspy u Kopidlna a zeptáš-li se lidí v jejich sousedství bydlících, co vědí o tom pradávném ohrazení, uslyšíš: ‘To jsou staročeské šance, a to když Žižka bojoval.’“¹⁶⁸ Připsání starého, památného či nápadného objektu Žižkovi znamenalo zvýšení jeho významu a hodnoty přinejmenším pro okolní obyvatelstvo – zejména ovšem v Čechách, kde z různých důvodů byla Žižkova (a vůbec husitská) památka jednak mnohem živější, jednak kladněji přijímaná než na Moravě nebo také v německých částech Čech – i když na druhé straně záporné pojetí této „bandy lupičů a žhářů“, jak je po staletí představovalo čtenářům zejména protireformační, církevně motivované dějepiscectví a kronikářství, se odráželo například v přesvědčení, že kdekterou hradní i jinou zříceninu, ať už byla ve skutečnosti z jakéhokoli období (počítaje v to hradiště), „zbořil Žižka“.

Významnou součástí památek po slavném vojevůdci v lidovém podání tvoří opevnění či hrazená místa, mezi kterými je skryta (kromě středověkých) i řada pravěkých lokalit. Již historik a žurnalista J. J. Kořán, mj. Vocelův posluchač na univerzitě, upozornil, že „lid říká také starým valům ohrady nebo hradby Žižkovy“ (*Kořán* 1873, 520). V těch případech však vesměs nemělo jít o stavby Žižkou zbořené, nýbrž naopak jím (či vlastně jeho vojskem) zbudované a užívané objekty povahy „polních hradeb“, ležení či postavení krátkodobě opevněných, jak je náš lid proti své vůli dobře poznával ve válkách 17. a 18. století.

Druhou „husitskou“ skupinu tvoří lokality, u kterých ne jméno, ale lidová pověst zdůvodňuje zařazení mezi památky připisované husitům. Sem patří např. zmíněné již hradiště u Přistoupimi, nepochybně církví prosazované jako Šance sv. Václava, zatímco mezi lidem převažovala jiná mínění: buď le-

¹⁶⁶ Pověsti o hradišti: Sborník Musejního spolku v Jičíně 4, 1938, 175–176.

¹⁶⁷ *Sommer* 1844, 187; *Kalina* 1837–1843, 67a, 77a, 84–88b.

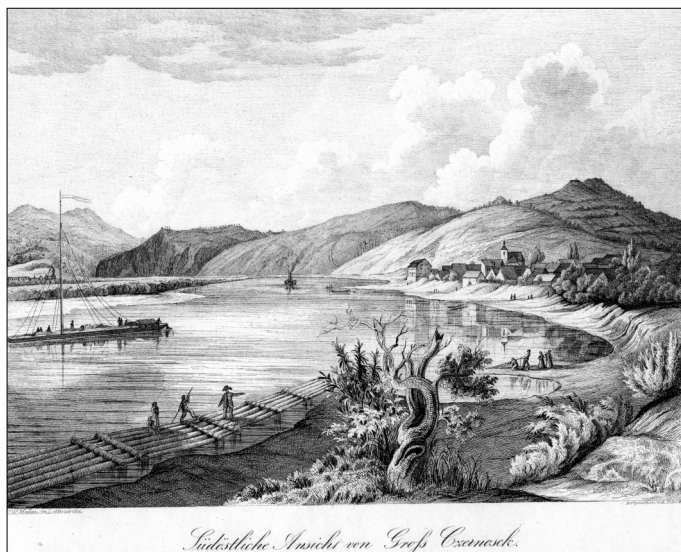
¹⁶⁸ *Jirásek* 1894 (cit. podle 4. vyd. 1913, 280).

žení Pražanů a panské strany před bitvou u Lipan (ležením Prokopa Holého mělo být hradiště u Hryzel), nebo naopak opevnění Prokopových táboritů.

6. Švédské – třicetiletá válka je už novověká záležitost a názvy lokalit, které se k ní pojí, mohou již skutečně vycházet z lidové paměti a hořké zkušenosti. Ta se projevila – nejen u nás, ale i v okolních válkou dotčených územích – v Lužici, Sasku, Durynsku, Bavorsku¹⁶⁹ či Polsku velkým počtem „švédských“ pomístních jmen včetně hradišť (Schwedenschanze, szańce szwedzkie), často nahrazujících názvy starší, někdy i odůvodněně (Vladař, Praha-Vinoř). Vrch u Březnice, zvaný od té doby (?) Švédské šance (či jenom Šance), se ještě v 16. stol. jmenoval Hradiště. Nejfrekventovanější slovní spojení „Švédské šance“ ukazuje na dvě zajímavé okolnosti: výraz „šance“ je zřetelně spojen s novověkými válkami a lid, ačkoli zažil na vlastní kůži shodný přístup obou válčících stran k neválčícímu obyvatelstvu, připisoval všechny skutečné i domnělé šance Švédům, ani jedny např. Sasům či dokonce císařským (to platí také o Horní Lužici); souvisí to ovšem s obecným pojmem „švédské vojny“, souhrnně označujícím události třicetileté války. Později už byl tento pojem vlastně zástupným pro cizí původ či velké stáří valů.

7. (Pruské) – to už byla téměř současnost rodící se archeologie, o které venkovský lid samozřejmě nic nevěděl, ale skutečné polohy opevnění z dob pruských vpádů během 18. století si už snadno pamatoval, stejně jako jejich původce. Proto se Prusové (vzdor občasným tradovaným tvrzením) v názvosloví hradišť vůbec nevyskytují (možná, že tomu tak bylo za časů Kalinových, ale doloženo to není), naopak bývají opevnění z této doby označeny později za starší – známe příklad ze Slezska, kde Šance u Bílovce označovalo lidové podání za švédské a vzdělanci dokonce za vandalské, ač pocházejí prokazatelně z roku 1741 (Anonym 1881).

Co z těchto informací plyne pro daný námět? Pokud jde o lidové představy o povaze opevněných míst, pak zejména poznatek, že obranný charakter hradišť (případně doplněný sídelním) byl u prakticky uvažujících venkovanů výkladem naprosto převažujícím (náboženský aspekt, tak oblíbený u romantiků, se neobjeví vůbec), ale konkrétní představy byly víceméně zkreslené vlivem zkušeností s vrcholně středověkými hrady a se soudobou vojenskou opevňovací technikou. Výjimečně se mohlo objevit pochopení útočištné funkce hradišť v době nebezpečí (lid prý tam kdysi „běhy míval“, jak na Moravě zaznamenal Červinka – tak se ovšem hradiště využívala ještě v novověku).¹⁷⁰ Zpravidla se ale venkovský člověk díval na hradiště v podstatě jako na hrad a jen výjimečně považoval mimořádně velké nebo z kronik a „starých pověstí“ známé lokality za zaniklá města. Pokud pak jde o stáří hradišť (to samozřejmě nebylo cílem lidových úvah, vyplývá druhotně z atribuce těm či oněm budovatelům), bylo pochopitelně velmi podceňováno, a mluví-li se o původcích hradišť, pak je nutno říci, že skutečně lidový názor před vstupem informací romantické historie a archeologie do hry (hlavně cestou informací v kulturních částech denního tisku a v časopisech „pro zábavu a poučení“) zahrnoval pouze aspekt mytických počátků českých dějin, husitský a švédský, přičemž první dva byly vlastně také vneseny do lidového myšlení literaturou – zcela zásadní roli v tom sehrála Hájkova kronika. Informace, kterou v ní (i v jiných kronikách) mohli sečtější lidoví čtenáři najít o obyvatelích Čech před Slovany-Čechy, nezanechaly v jejich úvahách naprosto žádnou stopu; ostatně pojem „pravěk“ se prvně vyskytl ve vágní podobě ve 20. letech 19. století, začal se prosazovat ve 40. a zdomácněl v literatuře až v 60. letech (Sklenář 2001, 32), aniž do té doby nějak ovlivnil lidové myšlení.

Obr. 48. Hradiště Hrádek u Libochovan (tmavý vrch po levé straně) – pohled na „Českou bránu“ od Litoměřic na rytině z poloviny 19. století podle kresby V. G. Schraplera z poloviny 19. století

¹⁶⁹ Srov. Wagener 1842, 606, heslo „Schwedenschanzen“.

¹⁷⁰ Červinka 1896, 37, 46; týž 1902, 338; Skutil 1946, 133.

EXKURS 3: HRADIŠTĚ V „KRÁSNÉ LITERATUŘE“ ROMANTICKÉHO OBDOBÍ

Poznali jsme vztah prvních archeologů i jejich lidových současníků k hradištím. Zbývá ještě zmínit se o poměru, jaký k nim zaujali vzdělanci-nearcheologové romantické doby v rámci svého vztahu k „pohanským starožitnostem“ obecně, jímž se tu ale zabývat nebudeme (podrobněji o něm *Sklenář 2007a*).

V úvodních partiích byla už zmínka o tom, jak archeologické nemovité památky souzněly se sentimentálním a pak romantickým cítěním kulturní krajiny a přírody (divoké i „organizované“) v evropské kultuře od sklonku 18. století. V oblastech bez megalitů to platí především o mohylách a hradištích. Byly tu přítomny snad všechny potřebné ingredience: kontrast přírody a lidského díla, na druhé straně harmonie splývání s přírodou, odlišující je od novější architektury; neobvyklost, tajemství a záhada, náznak přítomnosti neznámých dávných hrdinů a jejich výjimečných osudů, symbolika času, smrti a zmaru.

Na druhé straně tu chyběla skutečná dramatickost, potřebná pro výtvarný projev: nejslavnější malíř megalitů, německý Caspar David Friedrich, zobrazil jen jediné hradiště – Arkonu na Rujaně s jejími bílými vápencovými útesy nad mořem; vnitrozemské valy v lesích a tím méně v otevřené krajině tuto možnost nedávaly. Pohledovou monumentalitu mohly hradištím dodat jiná výtvarná díla – sochy, přesněji pomníky: u keltského oppida Alesia (Alise-St.-Reine) ve Francii vyrostl v roce 1865 Milletův obrovský bronzový galský náčelník Vercingetorix, mohutný novogotický pomník starověkého germánského hrdiny Arminia-Hermannna na Grotenburgu u Detmoldu, odhalený roku 1875 vytvářel podle velkolepého romantického návrhu po více než 40 let sochař Ernst von Bandel.

Nejširší pole v rámci uměleckého projevu poskytovala tedy romantikům literatura, beletrie i poezie. Tady bylo možno osvobodit fantazii a na druhé straně ji dát do služeb národní myšlenky.

V evropské a tedy i začínající novočeské próze sílí od sklonku 18. století role historických námětů. Neprobírejte zde, proč tomu tak bylo; jisté je, že historismus se s mimořádnou silou zabydlil v německé literatuře, pro náš kulturní vývoj tak důležité, a z důvodů ne nepodobných tedy ovšem i v české. Tady i tam představoval těžiště historismu romantikou tolik oblíbený „rytířský středověk“ (Ritterzeit) s křesťanským podtextem, u nás ideologizovaný slávou přemyslovských králů, Karla IV. či nacionálně pojatého

Obr. 49. Původní návrh pomníku starogermánského hrdiny Arminia/Hermannna na Grotenburgu u Detmoldu (J. E. von Bandel, 1839)

husitství a živěný množstvím dramatických námětů z legend a kronik. Vedle něho bylo starší období českého/slovanského pohanství (o před-slovanském pravěku se vůbec neuvažovalo) v nevhodné situaci: výběr kronikářských příběhů byl omezený, Hájkovy často primitivní a předků nedůstojné báchorky, kontrastující s důstojným světem Rukopisů, už vycházely z oblíbené archeologie dosud vlastně neexistující nedodávala téměř žádné věcné poznatky – ale přesto se vedle tematiky křesťanského středověku začínaly od konce 18. století v literatuře uplatňovat i „vyobrazení z dávnověkosti vlastenské“ – příběhy z rané „pohanské“ doby, nabízející ideologickou zbraň ve formě protikladu holubičí povahy vzdělaných rolnických Slovanů a vlčí smečky divokých barbarských germánských válečníků.

Raně středověké náměty z českých dějin a pověstí hrají významnou úlohu již v samých počátcích novočeské literatury: připomeňme zejména „Září nad pohanstvem“ Josefa Lindy (1818), označovanou za první originální dílo české obrozené prózy, z dramatické tvorby pak „Harfu“, rané dílko budoucího básníka a archeologa J. E. Vocela z roku 1821 (*Vocel 1825*). Pominout ovšem nelze Rukopisy (RKZ), které ze známých důvodů měly zvláštní postavení.

Charakterizující pojmy „dávnověk“ či dokonce „pravěk“ znamenaly v té době raný středověk v časovém i námětovém rámci „starých pověstí českých“ od Kosmy po Hájka a Beckovského, etnický

samozřejmě slovanský-český (v roli vnějších nepřátel se objevují Němci, případně Avari). Jestliže pro rané romantiky byl v tomto rámci zásadním a nosným konfliktem střet pohanství a křesťanství, později byl důraz položen na etnické „stýkání a potýkání“: dávnověk v literatuře začal přispívat k jejímu společenskému zadání, budil aktuálně potřebné vlastenectví kombinací patetického hrdinství (v duchu rytířského románu včetně jeho vrcholně středověké pojmové a věcné výbavy) milostnými motivy v tradicích sentimentalismu, to vše v malebných kulisách pohanské modloslužby, odsouzené ovšem k ústupu před hodnotami vítězného křesťanství. Už Lindovi pohané byli uvědoměli Slované bojující proti cizákům, rozpor mezi holubičími Slovaný a vlčími Germány dovedl potom k vrcholu J. K. Tyl ve své povídce „Čech a Lech“ (Tyl 1835). Kalinova teorie o českých Slovanech v dočasném područí Bójů a Markomanů nenalezla naproti tomu v dobové literatuře žádný ohlas; uplatnil ji vlastně teprve Eduard Štorch.

Rodící se archeologie neměla na věcnou stránku romantické literatury prakticky žádný vliv, nepočítáme-li ovšem poslední básnické dílo Vocelovo, „Labyrint slávy“ (1846); ani v jiných zemích tomu nebylo v podstatě jinak, a samozřejmě to platí také o hradištích. Tak jako v archeologii samé, i tady zase pozorujeme rozdíly mezi dvěma skupinami lokalit.

Původní raně historické lokality známých jmen jako Vyšehrad, Tetín, Budeč, Levý Hradec nebyly samozřejmě vnímány jako pohanská hradiště, nýbrž jako staročeská města a hrady. Takto vystupují v řadě dobových prací, ať už poetických a dramatických – českých (nakonec můžeme připojit i Rukopisy) i německých (jako byla Ebertova „Vlasta“ 1829 či Grillparzerova „Libussa“ ze 40. let), nebo beletristických. S archeologií neměla tato literární produkce nic společného.

Druhou skupinu tvoří lokality z pramenů neznámé, teprve objevované. Ty neměly obdobný význam pro vlasteneckou ideologii jako např. „klasický“ Vyšehrad, zato však lépe odpovídaly potřebám romantického cítění svou přírodní polohou a podobou i záhadností bezejmenných sídel, do nichž bylo možno bez omezení vkládat romantické příběhy. Konkurence známějších a módnějších zřícenin vrcholně středověkých hradů byla ovšem příliš silná, takže autoři prací vztahených k opevnění typu hradiště byli jen nečetní, vykládali objekty svého zájmu jako vrcholně středověké hrady a obvykle museli mít k tomuto zájmu nějaký osobní motiv. Tak se objevuje Hrádek u Zborov na Klatovsku dokonce dvakrát – jednak ve známé básni „Děvín“ Šebestiána Hněvkovského (*Hněvkovský 1805* resp. 1829), později blízkého přítele archeologa V. Krolmuse, jednak v povídce dalšího Krolmusova přítele a spolupracovníka Prokopa Chocholouška „Dvůr krále Václava“ (*Chocholoušek 1855*). Choteč u Prahy vystupuje v romantické povídce „Vychovanec pomsty“, jež se uvádí jako práce J. K. Tyla (Tyl 1839), ačkoli jejím autorem je zřejmě rodák z nedaleké Kosoře Josef Bojislav Pichl (srov. *Sklenář 2003*, 17).

TEXTOVÉ PŘÍLOHY

Do této části jsou vybrány texty obecnější povahy z dobové literatury dnes málo dostupné; je zde proto jen ve výběru zastoupen soubor rukopisů Kaliny z Jäthensteinu „Böhmens Wälle“ (*Kalina 1837–1843*) vzhledem k tomu, že jeho obecné partie byly nedávno publikovány i s českým překladem (*Kalina 2007*), a nejsou zahrnuty studie K. Špačka (*Špaček 1861*) či J. E. Vocela (*Vocel 1869*), protože Památky archeologické jsou dostupné i elektronickou cestou.

Poznámkový aparát, provázející některé texty, je reprodukován jen v úzkém výběru (jinak jde většinou o odkazy na dobovou literaturu, jež se vypouštějí); vybrané poznámky jsou zapojeny přímo do textu a uvedeny v [lomených závorkách]. Jinak: /poznámky editora/, ... chybí už v originále; (...) vypuštěno editorem.

Příloha 1

Matyáš Kalina z Jäthensteinu

Böhmens Wälle aus der heidnischen Vorzeit

První systematické zpracování českých hradišť

(Výňatky ze souboru rukopisů – *Kalina 1837–1843*)

/44v–51/ Man kann ferner die heidnischen Befestigungen in *Rundwälle*, und die *Linienwälle* abtheilen. *Rundwälle* nenne ich alle jene welche von allen Seiten, somit in sich selbst geschlossene sind. Ihre Form ist bald zirkelrund, bald oval, bald viereckig, und zwar manchmal ein Quadrat, manchmal ein Oblong.

Linienwälle sind jene, welche in geraden oder gekrümmten Linien durch eine bedeutende Länge fortlaufen, ohne sich mit sich selbst zu vereinigen. Ich zweifle nicht, daß es in Böhmen mehrere geben wird, welche entweder bisher nicht beachtet, oder wenigstens wissenschaftlich nicht bekannt gemacht wurden. Ich vermuthe dieß auch schon darum, weil in den benachbarten und von Slawenstämmen in der Vorzeit gleichfalls bewohnten Sachsen- und Lausitzer

Land mehrere solche Linienwälle giebt, und zu vermuthen ist, daß ein Nachbar sich nach dem andern dießfalls gerichtet haben mag. Wie viele von ihnen mögen aber, da sie sich in der Fläche, somit in kulturfähigen Boden befanden, in der Folgezeit aus landwirthschaftlichen Zwecken zerstört werden seyn! (...)

Selbst die Bohemanen waren in den frühesten Zeiten in mehrere kleinere Herzogthümer getheilt, unter welchen das Prager das mächtigste war. Den Bestand des Saatzer oder Luczaner, und des Kaurzimer Herzogthums, und die Eroberung derselben zu Gunsten des Prager erzählt uns Cosmas beim J. ... und die Linienschanze bei Aurzínowes dürfte man als eine theilweise Abgränzung des Prager von der Kaurzimer Herzogthum annehmen. Diese Gränzwälle hatten natürlicherweise auch vorzüglich die Bestimmung, die Einfälle und Raubereyen der Nachbare abzuhalten, und zu erschweren, oder auch in Kriegen, welche in des Nachbars Land gespielt wurden, den Rückzug in die Heimat zu decken, und die mitgebrachte Beute zu sichern.

Der Zweck warum unsere heidnischen Vorfahren Linien und Rundwälle, und zwar oft mit erstaunenwürdigen Anstrengung und Ausdauer bauten war verschiedenartig. Durch *Linienschanzen* wurden höchst wahrscheinlich die Gebiete der selbständigen Zweige des gemeinschaftlichen Volksstammes abgegränzt, wo Flüsse, Gebirge, Wälder, Sümpfe keine natürlichen Gränzen bildeten. Daß die Slawen sich nicht blos in die großen Volksstämme der Polen, Russen, Slowaken, Kroaten, Serben, Wenden, Bohemanen, sondern selbst diese Stämme sich in kleinere selbständige Zweige getheilt haben, ist geschichtlich bekannt. Wir wissen daß in unserm heutigen Böhmen die ... in einzelnen Bezirken vereinigt und unabhängig von einander gelebt, ja selbst einander oft bekriegt haben.

Rundwälle hatten verschiedenartige Zwecke. Schon oben wurde bemerkt, daß ausgedehnte verschanzte Flächen als Sammelplatz der Kriegsheere, als Zufluchtsorte der sich zurückziehenden, oft geschlagenen Heere, als künstliche *Vertheidigungsplätze* gegen Feind, als sicherer Aufbewahrungsort des beweglichen Eigenthums, vorzüglich des zahlreichen Viehes, den Einwohnern eines mit Krieg, Pflünderung und Verwüstung bedrohten Landes, kleinere als Beobachtungspunkte der feindlichen Bewegungen und Vorkehrungen gebracht wurde. Jornandes sagt lit. I. c. 5 de reb. Got. Hi Slavini paludes silvasque pro civitatibus habent. Wir erfahren aus dieser Stelle, daß die Slawen auch in bedeutenden Ortschaften beisam wohnten. Man braucht wohl diese Stelle nicht buchstäblich in dem Sinne zu nehmen, als ob die Slawen sich in die Sümpfe selbst angebaut oder zwischen den Bäumen dichter Wälder gewohnt hätten. Dieß wäre mit ihrer Nationalbeschäftigung, der Ackerbau und der Viehzucht unvereinbarlich gewesen. Man kann die Worte des Jornandes vielmehr dahin verstehen, daß ihre Ortschaften und zwar zu ihrer größern Sicherheit in Gegenden waren, welche von Wäldern und Sümpfen umgeben waren. Haben die Slawischen Völker erwiesenermaßen in Ortschaften beisam gewohnt, so ist es natürlich, daß sie auch daran dachten, diese Ortschaften durch Wälle gegen feindliche oder räuberische Uiberfälle zu sichern. Aus diesem Gesichtspunkte betrachtet, können solche Rundwälle, besonders die größern die *Einfriedung der Ortschaft* gewesen seyn, wenn wir gleich keine Spuren der darinn bestandenen Wohngebäude finden; denn daß in der heidnischen Vorzeit in Böhmen diese blos aus Holz gebaut waren, welches nach Jahrhunderten ganz verschwindet, daß erst im ... Jahrhunderte und zwar blos bei den Vornehmern angefangen wurde aus Stein zu bauen, Bürger und Bauern aber, bis in die neuesten Zeiten größtentheils aus dem so reichlich vorrätigen, und wohlfeilen Holzmaterial bauten, kann als bekannt vorangesetzt werden.

Auch auf Bergen mögen manche heidnische Rundwälle Sicherheit und *Vertheidigung* gegen Feinde und Räuber zum Zweck gehabt haben. Diese Bestimmung mögen besonders jene Berg-Rundwälle gehabt haben, welche an der Gränzen des Gauces eines selbständigen Volkszweiges gelegen waren. An Gränzflüssen wurden auf Bergen solche Rundwälle an jenen Orten angelegt, wo seichte Furthen waren, die von den feindlichen Völkern leicht passirt werden konnten. Man findet z. B. längst der *Misa* Fluß im *Pilsner* Kreise, welche Fluß höchst wahrscheinlich theilweise die Gränze zwischen den damaligen Prager und Saatzer Herzogthum bildete, mehrere solche Rundwälle auf Bergen und Anhöhen, als die Dorf *Hradisster* Steingeröllwälle, die gleichartigen auf dem Berge *Hradisst* bei *Bržezina*, bei *Bukowec* unterhalb Pilsen, u. s. w. sämtliche am rechten Ufer der *Misa*.

Allein nicht blos aus kriegerischen Vertheidigungszwecken gegen äußere Feinde, wurden Rundwälle angelegt. Oft war ihre Bestimmung *religiös*, oft politisch, meistens beide vereint. Es ließ in der Natur des Menschen, Gegenstände, die eine besondere Bestimmung haben, auch von einander abzusondern. Bei Grund und Boden, den man von einander nicht trennen kann, will man wenigstens jenen Theil, dessen Bestimmung von jener des anliegenden Grundes abweicht durch gewisse sichtbare Zeichen absondern. So wurde um die bei den Israeliten heilig gehaltene Stadt Davids – Jerusalem, schon in einiger Entfernung von ihren Ringmauern durch das Gebieth derselben von den übrigen Land durch sichtbare Zeichen abgesondert und angedeutet, daß hier eine ehrwürdige Stätte beginne. Unsere heidnische Vorfahren haben gleichfalls jene Strecken, welche zu religiösen Versammlungen, zur Vollbringung der Opfer, zu den Begräbnißplätzen der Verstorbenen bestimmt, welche einzelnen Gottheiten geheiligt waren, von den angränzenden weltlichen Grundstücken abgetheilt. Je heiliger die Bestimmung dieser Strecke nach den Religionsbegriffen war, um so sorgfältiger und vollständiger war die Einfriedung, damit ja nichts in das Heiligthum aus Neugierde, Zufall oder bösen Absicht eindringen konnte, was nach ihren Religionsbegriffen die heilige Stätte entheiligen, oder die religiösen Uibungen stören würde. Wir finden daher daß solche Orte, die wir als dem heidnischen Gottesdienst gewidmet, anerkennen, auch mit Stein- oder Erdwällen umgeben sind, daß selbst die Begräbnißplätze der einzelnen Vornehmern, oder ihren ganzen Familien, durch einzelne große Gränzsteine um und um abgesondert sind. Bekannt ist es, daß unsere heidnische Vorfahren ihre Opferplätze am liebsten auf isolirten, oder wenigstens gegen die Morgenseite freyen Bergen wählten z. B. am *Schlaner Berg* [S. mein Werk: Böhmens heidnische Opferplätze u. s. w. S. ...]. Wo in der Nähe keine solche Berge waren, haben sie oft durch Zusammentragen der Erde künstliche Anhöhen für ihre religiöse Zwecke geschaffen. Beide wurden aus den oben angeführten Ursachen umwallt, was ihnen auch zur Zeit des aufkommenden Christenthums deswegen nothwendig schien, um sich gegen gewaltsame Störungen des heidnischen Kultus zu sichern.

Die Verfassung der slawischen Völker war in der heidnischen Zeit mehr aristokratisch als monarchisch. Die allgemeinen Angelegenheiten der unter ein Oberhaupt vereinten Familien, wurden in den Versammlungen der /.../ berathen, beschlossen. Für solche zahlreiche Versammlungen mußte auch ein Versammlungsort seyn, und wo konnte dieser, bei der Beschränktheit der Wohngebäude anders, ausgemittelt werden, als unter freyem Himmel. Auch diese Versammlungsplätze wurden, um sie beim ganzen Volke achtungswürdig zu machen, von dem übrigen Lande durch sichtbare Zeichen abgesondert. Ja um sie dem gemeinen Manne noch ehrwürdiger zu machen, suchte man das Innere derselben, und das bei den Berathungen beobachtete Verfahren ihm durch Wälle unzugänglich und unsichtbar zu machen. Solche politische Versammlungsplätze waren somit ebenfalls mit Wällen umgeben, die auch deswegen nothwendig waren, um als Schutzwehr zu dienen, wenn gegen die Versammlungen und ihre Beschlüsse die Betheiligten mit den Waffen in der Hand sich widersetzen wollten. Gewöhnlich waren die religiösen Versammlungsplätze auch der Ort wo die politische Geschäfte verhandelt wurden, da zur heidnischen Vorzeit Religion und Regierung im einigen Verbande war. Jeden dieser Doppelzwecke erreichte eine absondernde, Ehrfurcht erzeugende, und gegen Angriffe sichernde Verwallung.

Es ist nicht so leicht zu *unterschieden*, ob Rundwälle auf Bergen und in Flächen eine rein kriegerische, oder eine rein religiöse, oder eine politische oder eine religiös-politische Bestimmung hatten. Auch beim heidnischen Götterkultus, bei dem Verbrennen der Todten wurden Opferthiere geschlachtet, Opfer und Todtenmahle gehalten, Feuer gebrannt, Geschirre und Werkzeuge gebraucht, so wie die in einer umwallten heidnischen Ortschaft wohnenden, oder zur Zeit der Gefahr in solche Wallplätze mit ihren Habseligkeiten geflüchteten Menschen, oder endlich die kriegerische Besatzung der Wälle ebenfalls essen, ihre Verstorbene bestatten, und religiösen Kultus üben mußte. Hier entschieden daher ausgegrabene Geschirre, Thier- und Menschen-Knochen, Aschenhauffen, Werkzeuge noch nicht verläßig für einen oder den andern Zweck der Wälle. Wir können aus der Lage, aus dem Umfang, aus der überwiegenden Mehrzahl einer oder der anderen Art ausgegrabener heidnischer Alterthümer und blos mit einiger Wahrscheinlichkeit für einen oder den anderen Zweck der Umwallung aussprechen. Hiebei konnte man sich gegenwärtig halten, daß flach liegende, unterirdische Opfersteine, oder hartgebrannte flache Thonflächen, auf welchen die Heiden die Opferthiere, oder auch die Leichen zu verbrennen pflegten, nahe Aschenhauffen, viele Urnen mit Asche und Menschenknochen, Ringe und Fiebln und andere Beisachen, wahrscenlicher einen religiösen Opfer- und Begräbnißplatz, als eine kriegerische Veste bezeichnen; daß hohe Berge welche gegen Osten eine offene Lage haben, eher religiösen als kriegerischen Zwecke bestimmt waren, daß dagegen Plätze die doppelt umwallt waren, in welcher vorzüglich Waffen ausgegraben wurden, eher eine kriegerische Bestimmung hatten.

Auch die Wohnungen der Großen und Angesehenen des Landes waren schon in den ältesten Zeiten umwallt. Der Große ist in der Regel der Reichere, und hat über mehrere, oder über alle eines Bezirkes zu gebieten. Denn Reichtum (...) zum Raub, und der Befehlende kann es nie allen recht machen, er wird immer auch Unzufrieden beherrschen. Beides macht es nothwendig, daß er seine Person und seinen Reichtum gegen Angriffe möglichst sichere, und diese Sicherheit gewähren Wälle über welche nicht ohne Mühe, und nicht so schnell eingedrungen werden kann.

Wälle deren Zweck kriegerische Vertheidigung ist, zeigen uns an, mit welchen Feinden es unsere Vorfahren vorzüglich zu thun hatten, welche ihnen so gefährlich waren, daß sie mit großen, oft Erstaunen erregenden Arbeit, künstliche Bollwerke gegen sie aufführen mußten. Solche kriegerische Schanzen sind nicht immer nach allen Seiten gleich stark gebaut. Manchmal gründet sich der ungleiche Grad der Befestigung in der Ungleichartigkeit des Terrains, da wo die Lage durch Wässer, Sümpfe, unzugängliche Felsenwände gesichert war, oder auch auf der Seite des eigenen Landes, oder der Bundsgenossen, waren keine so hohen, dicken Wälle nothwendig als wo der Zugang dem Feinde leicht war, oder woher er erwartet wurde. An solchen schwächern Punkten finden wir daher, wie bei den *Wrsetzer* Wällen in der *Kopidlner* Gegend, sogar doppelte hohe und starke Wälle.

Die ursprünglichen *Aus- und Eingänge* in das Innere der Wälle sind bei sehr ausgedehnten Umschanzungen wie sie *Wrsetzer* sind, schwer zu erkennen. Denn man hat sie, sobald der Zweck der Wälle aufhörte, vermehrt, um für die landwirthschaftliche Benützung nicht in weiten Umwegen blos durch die wenigen ursprünglichen Eingänge in das Innere zu gelangen. Doch scheinen mir jene die ursprüngliche zu seyn, welche nicht bis auf die Grundfläche abgegraben sind, indem die Verschließung derselben bei Feindgefahr durch Erd- oder Steinfüllung, oder durch gefällte Bäume schneller war, wenn der unterste Theil des Walles geblieben ist.

/94v-97v/ Nach der *Gestalt* unterscheiden sich die heidnischen, von den spätern Wällen vorzüglich durch ihre runde Form, indem sie sich in einer Zirkel- oder Oval-Linie in sich selbst schließen. Vier- oder mehreckige Erdwälle gehören jener Zeit an, welche solche Werke ausschließlich für den kriegerischen Zweck der Vertheidigung anlegte, während die heidnischen Wälle, wie später gezeigt werden wird meistens eine religiöse oder politische Tendenz oder beide zugleich hatten. Solche nicht heidnische Wälle sind daher den jedesmaligen Vertheidigungswaffen angemessen erbaut, und haben besonders seit dem mit Pfeilen und Geschütz auch aus der Ferne geschossen wurde, insbesondere die Vorrichtung, daß der Obertheil der Schanze zum Schutz der Belagerten gegen die Angriffe aus der Ferne mit einer Brustwehr aus Erde oder Stein versehen waren. Eine solche Brustwehr fehlt den heidnischen Schanzen und Wällen in der Gänze. Dieß hindert aber nicht daß solche, ohne einen kriegerischen Absicht erbaute heidnische Wälle in späterer Zeit von dem Kriegsvolk zu Sammel- oder Vertheidigungszwecken wären benutzt, und dazu adaptirt worden wären; wissen wir ja aus der neuesten Zeit, daß oft eine Abtheilung der Krieger Kirchen und ihre Mauer-Einfriedung, besonders wenn sie auf Anhöhen lagen, zu Vertheidigungsplätzen gewählt, und oft eiligst noch mehr verschanzt haben. Deswegen bleibt aber noch immer der ursprüngliche Bau der Kirche und ihrer Einfassung friedlich.

Nicht immer schließen sich die steinernen oder die Erdwälle der Heiden in sich selbst als Ringwälle, der eingewallte Platz ist oft von solcher physikalischen Beschaffenheit, daß er zum Theil mit einem *natürlichen* gähen steinigten oder

felsigten Abhang begränzt und geschützt ist. In diesem Fall erstrecken sich die künstlichen Wälle bloß bis zu dem Punkt, wo der natürliche Schutz des Platzes beginnt.

Dagegen sind mir auch solche Plätze vorgekommen, wo gegen die Landseite in Zwischenräumen zwey auch *dreyfache Wälle* aus Steingerölle oder Erde aufgeführt waren, z. B. bei Libussin, ja ich fand selbst auf Bergen z. B. am Schlaner fast von allen Seiten isolirten Berge die deutlichsten Spuren, daß in verschiedenen Höhen der Berg 2 bis 3 mal wenigstens mit Ausnahme der felsigten und steilen Punkte verwallt war.

Seltener kommen in Böhmen solche heidnische Erd- oder Steinwälle vor, die in einer bedeutenden bald geraden bald gebogenen *Linie* fortlaufen. Es ist begreiflich, daß solche Wälle besonders wenn sie in fruchtbaren Flächen angelegt waren, dem Pfluge längst weichen mußten, und daß sie überhaupt laut zu Tag weniger auffalen da sie nach der ganzen Anlage zu urtheilen gleich ursprünglich keine bedeutende Höhe haben mochten, durch Regengüße während der verfloßenen Jahrhunderten, bei Ermangelung aller Nachbesserung theilweise ganz eingehen, im Ganzen aber immer unmerklicher werden mußten. Solche Linien-Wälle schließen sich nicht in sich selbst, und mögen wohl wahrscheinlicher bloß die Gränzen eines Districts angedeutet, als eine kriegerische oder religiöse Bedeutung gehabt haben. In der Lausitz, in Sachsen u. s. w. finden sich solche Meilen lange Linienwälle. In Böhmen besteht nach dem Zeugniß Dobners /im 2n Band seiner Hajekischen Annalen S. 396. b./ eine unfern dem Stadt Böhmisch-Aicha; er ist aus Steinen zusamgetragen, und über eine halbe Meile lang. Eine eben so lange, wie wohl itzt schon niedrige Schanze aus Erde ist unfern der historisch gewiesenen Hussitenschanze bei dem Dorfe Hrisel Kaurzimer Kreises. Man nennt sie die Furche welche der h. Prokop mit Teufeln geackert hat.

Was die *innere Beschaffenheit* der verwallten Plätze betrifft, so findet bei denselben in Böhmen eine bedeutende Verschiedenheit statt. Manche der größern und kleinen sind im innern mit dem obersten Rand des Walles fast in gleicher Fläche; dieß ist besonders der Fall bei Plätzen die mit groben Steinen, oder Steingerölle verschanzt sind; auch bei Erdwällen tritt dieß ein, wie wohl seltener. Bei den Erdwällen ist vielmehr meistens der eingeschlossene Raum tiefer als die Schanze, ohne daß man doch immer Spuren einer künstlichen Vertiefung wahrnehmen möchte. Die Schanze selbst hat oben ebenfalls eine mit keiner Brustwehr geschützte Fläche, so daß man auf derselben bequem herum gehen kann. Nach dem Verhältniß der Höhe dieser Erdwälle richtet sich die Breite des obersten Randes.

Ist der innere Raum vertieft, so ist auch für den Eingang in denselben eine Oefnung am Fuße der Schanze. Wenn man deren mehrere findet, so gehört deren Ausbrechung wahrscheinlich einer spätern Zeit an. Bei größern verwallten Plätzen z. B. auf dem Berge Hradisst bei Brzezina Pilsner Kreises fand ich auch Abtheilungen desselben mittelst aufgestellter großer roher Steine, oder runde Abgränzungen eines etwa 10 Schritte breiten Platzes mit solchen Steinen. Auch einzelne freie fläche Steine oder geebneten hart gebrannten Thon findet man manchmal bald in der Mitte, bald näher am Ende des Platzes in der Erde.

Bevor ich meine Meynung über die Bestimmung dieser meistens mit großen Anstrengungen von unseren heidnischen Vorfahren aufgeführten Wälle ausspreche, dürfte es gerathen seyn, jene Wälle und Schanzen anzuführen und nach ihrer Größe, Bauart, und Inhalt so weit er erforscht ist, zu beschreiben, welche theils ich selbst entdeckt oder wenigstens besucht und untersucht, theils aus den Mittheilungen meiner Freunde kennen gelernt habe. Meine Leser sind dann im Stande meine Meynung strenger zu prüfen, so wie ich in der Hinweisung auf die geschilderte Beschaffenheit dieser Wälle Beweise für meine Meynung finden werde.

/: Bin ich gleich überzeugt, daß es in Böhmen außer diesen noch heutigen Tages viele in der Heidenzeit entstandene Wälle gebe, und daß bereits viele durch den Verlauf der Zeit unkenntlich geworden, oder ganz zerstört worden sind, so glaube ich doch, daß meine Leser aus den von mir beschriebenen, un wo es nöthig ist durch Abbildungen versinnlichten Wällen sich einen deutlichen Begriff von diesen verschiedenartigen Ueberresten der Vorzeit zu machen im Stande seyn werden. Möchte ich auch so glücklich seyn in Ihnen den Eifer zu wecken, die Spuren solcher Werke zu verfolgen, und die entdeckten allgemein bekannt zu machen, oder nur in der Beschreibung und Abbildung zu diesen Zweck mitzutheilen! :/ /Tento odstavec škrtnut./

/103-106v)/ Zu welchem Zweck haben unsere heidnische Vorfahren die Wälle und Schanzen erbaut ?

Jede Einfriedung eines Platzes beabsichtigt dessen *Sicherheit*. Diesen Zweck hat selbst der hölzerne Zaun eines Gartens oder einer Wiese, der doch jeder Knabe zu übersteigen im Stande ist, indem er eines Theils das Vieh abhält, andertheils den vernünftigen Wesen das Verboth ankündet, den eingezäunten Platz zu betreten. Die hohen Mauern, Wälle und Schanzen, mit welchen die Burgherrn ihre Wohngebäude in dem Mittelalter zu umzingeln pflegten beabsichtigten ebenfalls die Sicherheit der Burgen, ihrer Bewohner und den Habseligkeiten der letzteren, jedoch mehr gegen die Landesbewohner selbst, als gegen auswärtige Feinde des Vaterlandes, da es zu allen Zeiten kleinere und größere Diebe und Räuber ergab, und bis in das 15te Jahrhundert die Prowat-Feindschaft der Bürger desselben Staates untereinander, zu ernstlichen Befehdungen, zu kleinen Kriegen im Gebieth der Feinde führte.

Auch die heidnischen Schanzen und Wälle mit welchen wir bald größere, bald kleinere wenigstens an den leicht zugängigen Orten umgeben finden, hatten gewiß zum Hauptzweck: diesen Raum und das was auf- und in denselben enthalten war, zu schützen, und zu verhindern, daß Unberuffene ihn nicht betreten, aber darum waren sie noch keine feste Plätze, die gegen äußere Feinde des Vaterlandes gerichtet, und zur Wehr gegen dieselben bestimmt waren; sie waren weder nach ihrem Zweck noch nach ihrer Anlage das, was heutigen Tages Festungen, verschanzte Lager, Redouten u. s. w. sind.

Vergebens suchen wir bei den Römischen Historikern eine Stelle, welche uns andeuten möchte, daß jemals die Germanen gegen die Römer aus Verschanzungen sich vertheidiget haben. Und doch waren die Germanischen Völker mit den Römern in so langwierige Kriege verwickelt, daß sie von ihnen die Kunst, Kastelle und Schanzen zu bauen und sich hinter denselben zu vertheidigen leicht hätten ablernen können. Wenn nun die kriegerischen Germanen keine Festungswerke gegen ihre in die Kriegskunst weit überlegenen Römischen Feinde bauten und hatten,

um wie viel weniger sind sie vorauszusetzen bei den östlich in ihrem Rücken befindlichen Bewohnern des heutigen Böhmen, welche mit den Römern in ihrem Lande in keinen Konflikt kamen? Woher hätten sie den Begriff – sich hinter Wällen und Schanzen gegen Feinde zu vertheidigen bekommen sollten, da er ihren Nachbar-Völkern fremd war?

Kein auswärtiger gleichzeitiger Geschichtsschreiber – an vaterländischen fehlt es uns leider in dieser Periode, führt an, daß die heidnischen Bewohner Böhmens, in ihren Kriegen gegen Cymbern, Markomanen, Deutschen, in befestigten Plätzen gefochten hätten, überall ist die Rede von Schlachten die in offenem Felde statt fanden. Diese historischen Gründe werden durch die Ortsbeschaffenheit, und durch die Baubeschaffenheit aller vorstehend aufgezählten heidnischen Wällen und Schanzen bekräftiget.

Daß die kleinen Ringwälle *keinen kriegerischen Zweck* haben konnten, geht schon daraus hervor, weil sie blos für eine gar zu kleine Anzahl oft kaum für 50 bis 100 Krieger Raum hinter den Wall hatten. Was hätten diese gegen einen äußern Feind vermocht, besonders da unsere heidnischen Vorfahren nicht nahe an einander, sondern oft mehrere Meilen weit von einander getrennt waren. Solche in der Fläche gelegene kleine Wälle wären von dem Feinde bald genommen worden, und die kleine Besatzung wäre weit sicherer dem Feinde in die Hände gefallen, als wenn sie gemeinschaftlich mit ihren Landsleuten im freyen Felde den Feind angegriffen, oder nach verlorener Schlacht ihr Heil in der Flucht gesucht hätte.

Sind aber diese kleinen Ringwälle auf Anhöhen oder Bergen gelegen, so wäre ihre Benützung gegen den Feind sowohl bei Angriffs- als Vertheidigungs-Kriegen ebenfalls zwecklos gewesen. Denn abgesehen von der geringen Anzahl Krieger welche den Wall beziehen konnten, so war es ja bei den damals bekannten Waffen unmöglich von dieser Höhe, und aus der Ferne dem eindringenden Feinde Abbruch zu thun; der Feind hatte aber gleichfalls keine Ursache den Berg zu ersteigen, dem Walle sich zu nähern und dem Steinwürfen der Verschanzten sich auszusetzen, statt tiefer ins Land zu rücken, und die Kriegsheere selbst aufzusuchen.

Hätten ins besondere diese kleinen Wälle einen kriegerischen Zweck gehabt, so hätten sie nicht blos, wie bereits gesagt wurde, näher einander seyn müssen, um sich wechselseitig zu unterstützen und eine größere Anzahl Krieger näher beisamm zu haben, sondern es wäre dann nothwendig gewesen, sie blos an oder nahe der Landesgränze zu errichten. Da wir sie aber auch mitten im Lande und da fast häufiger als an den Landes-Gränzen finden, so bekräftiget auch dieß zu der Behauptung, daß ihr Zweck keineswegs kriegerisch war.

Daß auch die größeren Stein- oder Erdwälle keine kriegerische Bestimmung hatten, wird aus folgenden Gründen *höchst wahrscheinlich*.

Betrachten wir den größten unter allen bisher nicht nur in Böhmen sondern auch in Deutschland entdeckten Erdwällen nemlich jenen bei Wrsetz Bidschower Kreises. Allerdings schließt derselbe im Innern die bedeutende Fläche von ... Quadrat-Klaftern ein, wo also eine bedeutende Mannschaft Raum gefunden hätte, selbst wenn wir annehmen, wenn sie da zum Schutz gegen die Witterung in hölzernen Bauden gewohnt, und einen Vorrath von Lebensmitteln bei sich gehabt hätten. Allerdings sind die nach ihrer Höhe und Stärke oberhalb ... angegebenen Schanzen eben so hoch und nicht viel weniger breit als die Schanzen unserer heutigen Festungswerke, folglich in dieser Beziehung zur Vertheidigung ganz geeignet; auch spricht der Umstand, daß die Stärke nemlich die doppelte Verwallung dieses Platzes gegen Süd Ost angelegt; und von der damaligen Landesgränze, nemlich von den Sitzen der Hermunduren [Tacit. Germania c. 41. 42.] und später der Wandallen [Dio Cassius hist. Rom. I. 55.] an den Quellen der Elbe nur ... Meilen entfernt ist, dafür, daß diese Befestigung gegen einen auswärtigen Feind gemeynt war: Wir wollen auch annehmen, daß einst innerhalb dieser Verschanzung Brunnen angelegt waren, um der Besatzung das Trinkwasser zu liefern, und daß diese, da sie nach der tiefen Lage des Ortes nur seicht zu seyn brauchten durch den Verlauf der Zeit geebnet wurden.

Allein dennoch ist es unwahrscheinlich, daß diese Wälle darum erbaut wurden, um sich in denselben wie un unsern heutigen Festungen zu vertheidigen. Eine dem Raume dieses verwallten Platzes angemessene somit immer zahlreiche Mannschaft wäre ja in kurzer Zeit in Gefahr gewesen, von den Belagerern ausgehungert zu werden, und wie haben überhaupt damaliger Zeit, wo man keine in der Ferne tödtlich wirkende Waffen hatte, aus der Verschanzung auf den Feind wirken sollen? Haben die Belagerten warten sollen, bis der Feind die Schanzen zu erstürmen wagt? Nur in diesem Fall standen die Belagerten hinter ihren Schanzen und auf deren Höhe im Vortheil gegen dem mühsam emporkletternden Feinde. Allein das wird der Feind besonders bei so hohen Schanzen nicht gewagt haben, er wird eher daran gedacht haben, die Eingeschloßenen auszuhungern, und hatte einen Ausfall um so weniger zu fürchten, da er sich im Freyen besser bewegen konnte, als die durch die engen Oefnungen sich herausdrängenden Belagerten.

Wenn aber ja noch ein Zweifel obwalten möchte, ob diese Schanzen bei ihrer Erbauung nicht einen kriegerischen Zweck hatten, so muß er ganz verschwinden, wenn man die mit denselben wesentlich zusammenhängenden und mit ihnen eine Gränze bildenden oben beschriebenen zwey Plattformen betrachtet. Diese sind über die Fläche des Terrains gar nicht erhaben, und von denselben blos mit einen mäßigen, undbedeutend der Feind hindernden Graben umgeben; die auf diesen Plattformen aufgestellte Mannschaft hätte gegen den Feind weder einen Schutz durch eine Brustwehr, noch den Vortheil einer erhöhten Stellung. Wozu sollten sie im Kriege nützen, insbesondere neben so großartigen Wällen? Muß man da nicht andere als kriegerische Zwecke voraussetzen, da sich bei andern Zwecken erklären läßt warum und gerade so diese Plattformen in der Nähe solcher riesenhaften Schanzen hergerichtet worden sind?

Příloha 2

Karel Brantl

Bergen, deren Gipfel mit Ringwällen umgeben sind

První tištěná přehledná úvaha o českých hradištích

(Výňatek z dopisu 25. 4. 1837 – *Brantl 1837*)

(...) Auch in Böhmen haben wir mehre Berge, deren Gipfel mit Ringwällen, zwar nicht von Erde, sondern von aufgehäuften Steinen umgeben sind. Ein solcher oft 6 Schuh hoher Steinwall umgiebt die Kante des Berges Hradis, Brzuzin im Pilsner Kreise, dann jene des Purberges bei Koden, jene des über 2000 Fuss über die Meeresfläche erhöhten Radelsteins im Leutmeritzer Kreise unfern von Milleschauer oder Donnerberge, der über 2500 Fuss über das Meer erhöht ist und endlich jene der sanften Anhöhen bei Czessow im Bitschmorener /= Bidschower/ Kreise. Auch wir halten diese durch Steinwälle (bei Czessow jedoch nur durch Erdwälle) befestigten Bergkuppen für Opferplätze; denn wahrscheinlich mochten die Raubthiere durch das Blut der Opferthiere angezogen werden und deshalb brachte man Befestigungen an, um sowohl diese als unberufene Menschen abzuhalten. Auf den bemerkten Punkten war ich selbst, bin aber nicht unbedingt zur Annahme, dass es lediglich Opferplätze seyn, geneigt. Denn alte Ueberreste slavischer Orte aus Böhmens grauester Vorzeit haben Erdwälle zu Befestigungen, als wie die Merkmale der uralten Slavenstädte Wratislaw, Libic, Libossin. Auch siedelten sich die alten Czechen auf hohen Bergen an; so haben wir ja die Ueberreste der Städte Budetz (wo Libussa in die Schule ging), Wladawey (Herrscher) /= Vladař/ und Kossin unfern Prag /= Kazín, tj. Hradiště nad Závistí/, wo das alte Kasurgis der Hermunduren stand, welche auf steilen Bergen liegen, und demnach mag auch auf Hradis und Radelstein ein befestigter Ort der alten Slaven gestanden haben. Nur dann, wenn der Umfang der Ringwälle (welche auf Hradis und Radelstein wirklich eine Zirkelform haben) für die Annahme eines ehemaligen Wohnortes zu klein ist, und die ausgegrabenen Gegenstände auf Opfer hindeuten, kann man die erste Annahme gelten lassen. Leicht können auch solche befestigten Plätze aus jener Zeit herrühren, wo sich der Nationalhass zwischen den Deutschen und Slawen mehr ausgebildet hatte und sich in öffentlichen Angriffen und Ueberfallen äusserte. Schon 793 mochten die Deutschen Böhmens öffentliche Sicherheit stören, und die Heere der deutschen Kaiser und der Böhmen trafen in den Jahren 805, 46, 49, 57, 60 in Böhmen selbst auseinander, indem die Deutschen für eine ungerechte Oberherrschaft, die Böhmen aber für Gut und Freiheit fochten, obgleich sich der Sieg bald auf diese, bald auf jene Seite wendete. Ist gleich von den Herzogen der Böhmen einer oder der andere gezwungen worden, sich den deutschen Königen zu unterwerfen und den Frieden durch einen Tribut zu erkaufen, so hat man doch die Nation selbst nie so sehr in die Enge treiben können, dass sie ihre Freiheit aufgeopfert oder ihre Sitten und Gebräuche entsagt hätten. Der friedliebende, Ackerbau treibende Slave zog es vor, sich von seinem unruhigen Jagd- und fehdelustigen deutschen Nachbar durch Tribut Ruhe zu erkaufen, als in ewigen Streite mit mit seinen Drängern zu leben. Aus diesen vielbewegten Zeiten mag gewiss so mancher befestigte Platz herrühren, den man im Voigtlande und in Böhmen vorfindet. Denn auch in Böhmens Ueberresten alter Städte findet man mitten in den Erdwällen keine Spur von Mauerwerk, weil die ersten Wohnungen der alten Slaven oder Czechen durchaus von Holz waren. Die Slaven Voigtlands aber waren es ja, welche den ersten und heftigsten Angriffen fer Franken ausgesetzt waren. Durch ihr Land ging der Weg des Feindes erst nach Böhmens Marken.

Příloha 3

Franz Xaver Maxmilian Zippe

Entdeckung eines aus verschlacktem Gesteine bestehenden Wall

Zpráva o prvním objevu „spečených valů“ v Čechách

(Výňatky z přednášky v září 1837 – *Zippe 1838*)

Vor zwei Jahren wurden dem (...) Präsidenten unserer Versammlung, Grafen Caspar Sternberg einige Stücke eines, theils porösen, theils blasigen und schlackigen Gesteines gebracht, welches in der Gegend zwischen Pilsen und Plass auf der Kuppe eines Berges vorkommen sollte, und welche seinem Ansehen nach schon nach vorläufig für blasigen Basalt oder lavaähnliche Abänderung dieses Gebirgesteines gehalten wurde, (...) Der Fund wurde vorläufig in der Sammlung des vaterländischen Museums niedergelegt.

(...) eine Verschiedenheit desselben von eigentlicher Basaltbildung (...) liess eine Untersuchung dieses Fundes an dem Orte seines Vorkommens wünschen (...). Diese Untersuchung konnte erst vor Kurzem von unserem hochverehrten Herrn Präsidenten vorgenommen werden, welchen ich dabei zu begleiten die Ehre hatte. Sie führte zu dem merkwürdigen Resultate, dass diese räthselhaften Gesteine nach den Verhältnissen ihres Vorkommens sowohl, als ihrer Lagerung und Verbreitung, nicht für eine geologische, sondern für eine historische Erscheinung des an Ort und Stelle in grösserer Menge und Mannigfaltigkeit aufgefundenen Gesteines.

Der Ort des Vorkommens dieses Gebildes ist eine mit Wald bewachsene Bergkuppe am rechten Ufer der Mies, unweit des Dorfes Bukowetz, eine Meile N. O. von Pilsen, der Schafberg genannt. Die Bergkuppe fällt N. W. und S. ziemlich steil gegen das Flussthal der Mies und in ein kleines, hier in dasselbe einmündendes Seitenthal ab. Zum Theile sind die Gehänge beraset, zum Theile felsig und mit losen Steinbrocken bedeckt, von derselben Beschaffenheit, wie sie der fest anstehende Fels des Berges zeigt. An der Ostseite verläuft sich die Kuppe in das Plateau, welches das Uibergangsgebirge in dieser Gegend bildet; sie erhebt sich nur unmerklich von dieser Seite. Die obere Platte der Kuppe ist fast eben, und somit der ganze Berg eigentlich nur Vorsprung der Hochebene gegen die Thalgehänge. (...)

Die obere Platte der Kuppe ist an ihrem Rande fast ringsum mit einer Art von Wall eingesäumt, gleichsam wie mit einem Kranze umgeben, welcher sich bei der Untersuchung als ein Werk, von Menschenhand gemacht, sehr bald kund gibt. Diese wallartige, 3 bis 4 Fuss hohe, und in der Basis gegen 2 Klafter dicke Einfassung, bildet ein unregelmässiges Polygon mit theils geraden, theils sanft gekrümmten Seiten, zum Theile mit stumpfen, einspringenden Winkeln. Diese unregelmässige Figur ist in der grössten Ausdehnung 90 Klafter lang und 50 Klafter breit; sie richtet sich ganz nach der Figur des Randes der Bergplatte, welchem sie angepasst ist. In der Entfernung von 90 Klafter findet sich an der N. O. Seite, da wo die Bergplatte in die Hochebene verläuft, ein anderer wallartiger Aufwurf, welcher von einem Gehänge der Berges bis zum andern reicht, und vor welchem eine grabenartige Vertiefung sichtbar ist. Beide Wälle, besonders der äussere Abschnitt, sind ziemlich mit Rasen und Dammerde bedeckt. Der innere Wall oder das Hauptwerk besteht aus zusammengetragenen losen Gesteinen, keine Vereinigung derselben durch eine Art von Kitt oder Mörtel, nichts einer anderweitigen Maurerarbeit Aehnliches ist daran wahrzunehmen. Dieser Wall ist es aber, in welchem diese lava- oder bimssteinähnlichen Bildungen vorkommen, ja, er besteht fast grösstentheils daraus; nur an einigen Stellen bemerkt man Gesteine, welche den am Gehänge des Berges umherliegenden, und der festen Grundmasse desselben gleich sind. Eine genaue Untersuchung und Vergleichung der Gesteine des Walles selbst zeigt ferner, dass es eben diese zusammengetragenen Gesteintrümmer des Berges selbst sind, welche hier an Ort und Stelle durch Feuer verändert, zum Schmelzen gebracht, und in die blasige oder poröse, schlackige Masse umgeändert wurden; denn man findet alle Uibergänge von der, einem glasigen Bimssteine ähnlichen Mineralsubstanz bis zu dem frischen unveränderten Gebirgsgesteine, ja, man findet die Andeutungen zu diesen Uibergängen oft an einem und dem nämlichen Gesteinklumpen. Ausserhalb des Walles findet sich Nichts von solchem verschlackten Gesteine, eben so wenig in dem Raume innerhalb des Walles; vielmehr führte eine auf Veranstaltung Sr. Excellenz des Herrn Grafen Sternberg gemachte Nachgrabung im innern Raume sehr bald auf die unveränderte Felsmasse des Berges, woraus zur Genüge hervorgeht, dass diese verschlackten Gesteine nicht durch Wirkung eines utedirdischen Feuers gebildet worden sind. Auch lehrt der Augenschein an Ort und Stelle, dass diese Gesteine des Walles nur lose zusammengetragene Felsbrocken von dem Gehänge und der Platte des Berges seien, und dass sie mit dem festen Untergrunde nicht weiter zusammenhängen. Eben so sieht man bei der Untersuchung sehr bald, dass diese schlackigen Massen nicht als solche zusammengetragen, sondern dass sie dort, wo sie sich gegenwärtig befinden, gebildet wurden, denn sie hängen oft unter einander zusammen, greifen gleichsam in einander ein, und bilden so grössere zusammengebackene Klumpen und stellenweise ziemlich ansehnliche Massen, welches nicht der Fall seyn könnte, wenn sie als bereits fertige Schlacken zusammengetragen worden wären, da diese vielmehr, vermöge ihrer Sprödigkeit, bei dieser Arbeit ihren Zusammenhalt verloren haben würden.

Um über den Untergrund des Walles und über den Zusammenhang der Schlackengesteine mit demselben noch mehr in's Klare zu kommen, (...) wurde eine Durchgrabung des Walles an einigen Stellen veranstaltet, und das Ergebniss derselben war eine Bestätigung der Vermuthung, dass das Gestein an Ort und Stelle diese Umänderung in Schlackenbildung erlitten habe; denn zwischen dem Walle und dem Untergrunde fand sich ganz unerwartet eine 2 bis 3 Zoll starke Lager von Holzkohlen, dem Anscheine nach Buchenkohle. Somit ist denn dieses merkwürdige Gebilde auf eine Weise, welche jeden Zweifel beseitigt, als ein Werk von Menschenhand, als ein Kunstproduct nachgewiesen. Schwieriger mochte es seyn, über den Zweck und die Zeit der Bildung dieses verschlackten Walles, wie wir ihn benennen wollen, etwas Bestimmtes auszusprechen, so wie über den Umstand, ob diese Verschlackung eine absichtliche oder zufällige gewesen sey. /Následuje úvaha o těchto otázkách./

Eine absichtliche Verschlackung möchte bei unserem Walle kaum anzunehmen seyn; denn ähnliche Bauwerke (...) finden sich mehrere in Böhmen (...), so findet sich ein solcher Wall seitwärts von Auřinowes, bei der Kirche Sct. Mathias, und ein anderer auf dem Berge Hradischt bei Bržezina (...). Hier sind die Steine, aus welchen der Wall zusammengehäuft wurde, Quarzfels, die Felsart des Berges selbst, welche, so wie bei Bukowetz, in zahlreichen Trümmern an den Gehängen umherliegt. Bei Sct. Mathias aber sind die Steine Plänerkalkstein, welcher dort nicht an Ort und Stelle vorkommt, sondern aus grösserer Entfernung herbeigeschafft werden musste. (...) Der Wall am Schafberge bei Buckowetz ist das erste Beispiel der Verschlackung eines solchen Bauwerkes, welche nach den Geschichtsforschern Böhmens sämmtlich aus voroslavischer Zeit herrühren sollen. In Beziehung auf die Verschlackung scheint er mit den schottischen verglasten Burgen überein zu kommen; aus den im Grunde des Walles gefundenen Kohlen aber (...) scheint hervorzugehen, dass hier die Verschlackung nicht beabsichtigt, sondern durch Zufall herbeigeführt wurde. Wahrscheinlich waren diese Bauwerke grösstentheils von Holz errichtet, und die Steine wurden nur zu ihrer grössern Festigkeit, gleichsam zur Beschwerung, darin aufgehäuft, und diese wurden dann bei zufälliger oder feindlicher Zerstörung des Bauwerkes durch Brand verschlackt. (...)

Příloha 4

Bernhard Cotta

Bez titulu

První zahraniční ohlas objevu spečených valů v Čechách
(Referát o Zippeově přednášce – Cotta 1837)

Zittau, 10. October 1837. // In der allgemeinen Versammlung deutscher Naturforscher und Ärzte in Prag am 22. Sept. las Hr. Professor Zippe, auf Veranlassung des Hrn. Grafen Kaspar v. Sternberg einen Aufsatz über eine auf dem Schafberge in Böhmen aufgefundenene, fast gänzlich verschlackte alte Verschanzung, und forderte zugleich dazu auf, künftig ähnliche Erscheinungen sorgfältig zu beachten! Am darauf folgenden Tage wurden in der geognostischen Sektion Exemplare von den Schlacken und Zeichnungen des Walles vorgelegt, bei welcher Gelegenheit ich mir

erlaubte, auf die von mir aufgefundenen ganz ähnlichen Schlackenwälle auf dem Stromberge bei Weissenberg, dem Schafberge bei Löbau, und dem Rothstein bei Sohland (alle drei in der Wendischen Oberlausitz gelegen) aufmerksam zu machen, die dem böhmischen Schlackenwalle völlig gleichen, und deren Analogie mit den Schottischen verglasten Burgen Sie im VI. Hefte Ihrer populären Geologie (S. 21) bereits angedeutet haben. Auch der böhmische Schlackenwall wurde jene Schottischen Burgen verglichen, Herr Prof. Zippe neigte sich jedoch mehr zu der Ansicht, dass bei diesem die Verschlackung durch einen zufälligen Brand herbeigeführt sey, was mir nicht nur wegen des hohen Grades der Schmelzung, sondern auch wegen des wiederholten ähnlichen Vorkommens in der Lausitz unwahrscheinlich scheint, obgleich ich in dem mittlern Theile der Oberlausitz auch gegen fünfzig unverschlackte Ringwälle kenne, die wahrscheinlich als Befestigungen gedient haben, während die verschlackten (sämmtlich auf Bergen gelegen) vielleicht zugleich eine religiöse Bedeutung hatten. Da die Sache weniger in das Gebiet der Geologie als der Geschichte gehört, für diese aber in Beziehung auf die Lausitz und Böhmen von einiger Wichtigkeit ist, so werde ich der Oberlausitzer Gesellschaft der Wissenschaften in Görlitz einige ausführliche Mittheilungen darüber zusenden. Ihnen schrieb ich davon, weil Sie sich mit den Schottischen verglasten Burgen viel beschäftigt haben.

Příloha 5

Antonín Vánkomil Maloch

Slovo o předhistorických náspech v Čechách

První tištěné pojednání o českých hradištích

(Úvodní článek k programu c. k. gymnasia v Jičíně – Maloch 1855a)

Když roku 1842 zvěčnělý můj přítel František Alexander Heber, muž neúnavné pilnosti, vřelou láskou k vlasti své proniknut, popsání českých hradů, tvrzí a starožitných zámků prozatím německým jazykem vydávati počal, přiměl jsem jej k tomu, aby na konec svého díla umístil pojednání o předhistorických náspech jakéž se sem tam po vlasti naší nalézají, tak aby dílo toto veškeré starodávné pevnosti v Čechách obsahovalo. I svolil k tomu s tou však výminkou, bych prý sám úvodní historický článek sepsal. po němžto by pak popsání jednotlivých naspů následovalo. Pustil sem se tedy do ohledání původních a přesných pramenů a jiných v novějších spisech obsažených pomůcek a po tříletém ustavičném badání bylo mi lze, zde vytištěný článek, jenž v největší stručnosti ouhrnek jednotlivých zpytování obsahuje, na čisto vypracovati. Nepřišlo však k uveřejnění jeho; neboť přítel můj bohužel! roku 1849 na věčnost se odebral, a dílo jeho započaté, jehož dokončení mně by odevzdal, nepříznivostí zevnějších okolností dovršeno býti nemohlo. Od té doby sem sice neumdllel, v zpytování o tomto a podobných předmětech pokračovati; výsledky však se nelišily téměř ničím od oněch v predešlých letech vydobytých, tak že sem i nyní po tolika letech skoro ani slova v nadřečeném článku nezměnil. Podávám jej zde zcela tak, jak byl původně sepsán, a důvěřuji tím pevněji v důkladnost jeho, an sem na něm Horacovo: „Nonum prematur in annum“ více než uskutečnil. Ostatně budiž podotknuto, že článek tento jest předchůdce obsírnějšího díla o témže předmětu spolu s udáním neb určitým popsáním jednotlivých předhistorických naspů v Čechách a s připojením základních rysů, kteroužto práci svým časem uveřejniti míním. –

Nalézáme sem tam po vlasti své pozůstatky starobylých naspů a příkopů, ježto dílem rozsáhlostí objemu svého, dílem způsobem svého založení zřejmě na to ukazují, že nikoliv někdejší středověkým hradům náležely. (...) Ohražení taková (tímto jménem bud' teč všechna předhistorická opevnění ouhrnkem označena) mají tu zvláštnost do sebe, že jména, kterými se před věky skvěla, během času v paměti lidské se ztratila a všeobecným názvům, jako jsou: *Hradiště, vala, na šancích* atd. ustoupila. Následek toho jest, že žádného místního dějepisu nemají. Při jich ohledání nastane nejvýše otázka: Od kterého národu vzaly asi příkopy tyto svůj počátek? Jakému kmenu sloužily asi naspý ony ke vzdorování nepříteli? Na otázku tuto odpověděti, jest ale věcí přenesnadnou. Na bíledni jest, že pevnosti tyto jen od národu pocházeti mohou, jenž někdy sídla svá v Čechách rozprostřel. Čechy ale byly, jak známo, během věků od národů rozličného původu obydleny. V šedověké starobylosti, do kteréž nížádný dějepis nesahá, zdá se, že jako vůbec ve větší části Evropy tak i v Čechách národové *čudského* či *uralského* plemene bytovali, jež později, avšak opět v nedostihlé době národy čeledi *indoeuroské* ze sídel těchto dále k severu vytiskly. Byla-li však země česká tehdež od germánské či od slovanské národnosti zalidněna, nedá se nyní ovšem s určitostí dokázati. /Podrobnější výklad v obsáhlé poznámce, končící autorovým závěrem, „že země česká před vpádem Bojů od Slovanů obydlena byla.“ /

V historické době objevují se nám *Bojové*, národ celtický, co výbojnící Čech, a však sami okolo doby narození Kristova germánským Markomanům podlehli. Čtyry století vládli tito krajinou naší, načež opět, dlouhými válkami vysíleni byvše, od slovanských *Čechů* zcela vypuzeni jsou. Tito poslední zakotvili se v zemi této tak pevně, že až potud zde bytují, aniž jakýs cizí národ trvanlivého panství nad nimi si vydobyl, vyjímaje krátkou dobu, v nížto pode jhem *Avarů* úpěli. Který však z národů těchto starobylá ona ohražení v zemi České založil, můžeme teprv rozhodnouti, když *spůsob stavení a opevňování*, jakýž u jednotlivých těchto národů v obyčeji byl, bedlivě ohledáme, a všeobecné rezultáty, historickým badáním dobyté s jednotlivými posud stávajícími rozvalinami porovnáme.

Chceme-li však způsob stavení u toho neb onoho národu náležitě posouditi, třeba nám přede vším národ tento, ne sám o sobě, nýbrž *celý kmen*, k němužto on náleží, pozorovati, abychom se takto všeobecně, celému kmenu vlastního způsobu ohražování dopídili. Také se nedá upříti, že národové při vzdělávání svých staveb na *přirozenou polohu půdy* ohled berou. Tentýž národ svá opevňování zajisté jinak v hornaté krajině, jinak opět v rovině, jinak v lesnatých a bahnitých vlastech založí. [Srovnejme na příklad pevnosti a hrady v Tyrolech s hradbami v severním Německu. Ba i v Čechách nacházíme dvůj rozličný způsob v zakládání hradů: jeden na rovině (panující hlavně v jižních Čechách), druhý na skalách (nejvíce v severní části Čech.) Konečně jest také jisté, že při opanování země národem cizím, tento často *stavby svých předchůdců* co pevnosti dále užívá, ba i dle vzoru jich nové podobní zakládá. Jest to tedy věcí přenesnadnou, na otázku, kterému národu toto neb ono ohražení náleží, s jistotou pevný úsudek pronésti.

Ohledejmež nyní bedlivěji způsob stavení a opevnování, jakž u každého z jednotlivých v Čechách bytovavších národů panoval.

I. U *čudských* národů se dlouho nepozdržíme, povážíme-li, že nikdy náspy a příkopy k opevnování svému nezakládali (...).

II. Jinak jest to s Celty, jichžto nejmohutnější haluz, totiž *Bojové*, v Čechách sídlila. Byliť oni národ vzdělanosti přístupný a mohliť tedy lehce v zemi od nich obydlené, stopy svého zde bytování zanechat, a to tím více, ani se co bojovný národ též velmi dobře v opevnování znali. Jak jejich pevnosti a obydlí vypadaly, můžeme ze trojího pramene vypátrati: 1) ze spisů klassických spisovatelů, 2) z národních básní skotských horalů, 3) z rozvalin bývalých pevností, jakéž se doposud ve Skotsku nacházejí.

1. /Popis podle Caesara:/ (...) Dle jeho udání stavěli Gallové města svá nejraději na ostrohy či výběžky hor, buď vodou obklíčené, buď sráznými úbočími chráněné, tedy právě takovým způsobem, jakým nejstarší české hrady se zakládaly. Přístupnou stranu města opevnili širokými *příkopy* a vysokými *hradbami*. Zdi pak zakládali Gallové následujícím způsobem: Položili nejprve trámy napořád po délce, vzdálí dvou stop, na půdu, takže se zdi, kteráž z nich povstati měla, pravý úhel tvořily a jich délka tudy šířku hradby obnášela. Trámy tyto spojili uvnitř a obložili je hlínou. Prostor mezi jednotlivými trámy vyplnili z předu (totiž z venčí), kdežto průčelí hradby býti mělo, kameny velikými, naproti tomu uvnitř menšími. Po zhotovení této nejdolejší vrstvy kladli na ni podobnou druhou, ale tak, že trámy vespolek se nedotýkaly, nýbrž kameny mezi ně kladenými pevně sevřeny byly. – Tak se s jednotlivými vrstvami pokračovalo, až se určitá výška zdi docílila. Zeď taková měla nejen příjemný zevnějšek, any trámy i kameny pravidelně se střídaly, nýbrž byla též k hájení města dle tehdejšího válečného umění velmi působivá, jelikož kameny k odvrácení ohně sloužily, trámy naproti tomu outokům berana mocně vzdorovaly. (...)

2. /Podle tzv. Ossianových zpěvů./

3. Spůsob, jak Celtové stavěli, dá se konečně též zřejmě poznati z ohrazení od nich pocházejících, jichžto zbytkové podnes v horním Skotsku k nalezení jsou. V Skotsku jsou, jak známo, Celtové praví prvobydliatelé; před nimi nedá se zde bytování jiného národu dokázati. Z toho neprostředně následuje, že všechno, co se tam starožitného nachází, bez rozpaku Celtům přiřítati se musí. Co se pak pevností týče, tuť se nám v horním Skotsku obzvláštní úkaz objevuje, tak řečené „škvárovité hrady“ (verglaste, verschlackte Burgen), u kterých již tolik se psalo a hádalo. Každý z těchto škvárovitých hradů rozkládá se na vrcholu pahorku, u porovnání se skotskými horami vždy malého, ale příkrého a těžko přístupného. Kopce tyto přehlížejí a opanují vždy vyhlídku do rozkošného údolí neb rozsáhlé roviny. [Zvláštní položení má podobný hrad od Lettice popsáný, ležící v jihozápadním konci ostrova Bute na vysoké skále u moře.] Vinoucí se stezka ze skály vytesaná vede nahoru, kdežto se planina rozprostírá, obklíčená kamennou zdí, kteráž, jak z rozvalin patrné, i vysoká i tlustá byla. [Na hoře Craig Phatric v Invernessu tvoří toto ohrazení rovnoběžník (parallelogramm), jehožto délka uvnitř náspu asi 80 loket, šířka 30 obnáší. Vně zdá se, že bylo druhé ohrazení, avšak méně pravidelné. Uprostřed rovné místnosti jest vyhlubenina, ukazující na někdejší studni.] Kameny její jsou vesměs sklovitou látkou, podobnou lavě čili škvárům v železných hutích, co nejpevněji sloučeny; ano kameny samy zdají se býti sem tam rozpuštěny a seškvařeny.

Na otázku o povstání těchto zvláštních pomníků odpovědělo se z několika stran rozličným způsobem, dílem i domysly podivnými, ba směšnými. Někteří upírali naskrze vzdělání jich rukou lidskou a drželi je (dosti nekriticky) za útvar vulkanických výbuchů; jiní vytasili se s myšlenkou, zdi tyto že jsou dílo umělecké, při jichžto založení v nedostatku jiné malty seškvaření jich pomocí ohně schválně vykonáno bylo, aby hradby tím větší pevnosti nabyly; jiní konečně tvrdí, seškvaření ono že jest následkem vydobytí a spálení těchto hradeb, sestávajících prý původně ze dvou řad kolí (Palissaden), mezi něžto se kamení, hlína, kmemy atd. vmetaly, tak že po vyhoření k nynější výšce s sesuly. Po všem, co jsme nahoře o způsobu stavení u starých Celtů uvedli, nemůžeme ani na okamžik v rozpaku býti, ku kterému z těchto náhledů se přihlásiti máme. Již při povrchním přemýšlení uznáme, že poslední domněnka vcelku ze všech nejpřirozenější a zcela nenucená jest. Co do jednotlivostí musíme však některé podmínky, od kterých rozvedení onoho vysvětlení vychází, jakožto historicky nedokázané naprosto zamítati. To platí jmenovitě o tvrzení, že prý ony hradby ze dvou řad kolí sestávaly; způsob tento ohražování nebyl u Celtů v obyčeji. Čteme-li však Caesarovo popsání celtického způsobu stavení bedlivěji, nabudeme zajisté mimovolně přesvědčení, že při vypálení města četné trámy v hradbách se nacházející povlovným doutnáním (nebo pro překážející kameny nemohl oheň vyšlehnouti) takové horko vzbuditi musily, že kameny se rozpustily a dílem hromadně se sloučily, dílem jedinou škvárovitou slitinu utvořily. [K dalšímu pojištění tohoto náhledu slouží též podstatná okolnost, že u jedné z těchto pevností (Craig Phatric) veliký díl vnější zdi pražádné stopy seškvaření na sobě nemá.]

Nastává teď důležitá otázka: *Jeli možná, že by po celtických Bojích ještě zůstatky jich staveb v Čechách se nalézaly, a jak budou vypadati?* O možnosti, celtické stavby v Čechách naleztí, nedá se ohledem jich nepochybného někdejšího bytování v Čechách a při zjevné okolnosti, že oni v Čechách trvanlivá kamenná ohrazení a pevná města stavěli, ovšem upíratí.

[Ptolomaeus uvádí (Geogr. II. 11) mnoho měst v Čechách a na blízkou bezodporně od Celtů pocházejících; ale polohu jich určití jest trudná věc. Posavadní vykladatelé řídili se vždy libovolnou podobností zvuku a nynějšími osadami. Teprv až polohu všech násypů kamenných vyzpytujeme, bude nám možno, i na tuto otázku odpověditi.]

Dle všeho, co jsme nahoře o celtickém způsobu stavení uvedli, můžeme s nějakou jistotou zavíratí, že celtické pozůstatky v Čechách – ač nachází-li se zde v skutečnosti – dvojího druhu býti mohou: *kamenné násypy a škvárovité násypy*. Představíme-li si totiž celtické město dle návodu Caesarova z trámů a kameny pravidelně mezi ně kladenými vystavené, tuť s s ním oběhem času trojí proměna státi mohla: buď je Markomanni a později Čechové při vpádu svém narušené ponechali a co noví osadníci v něm se ubytovali, tak že časem svým celtický svůj ráz ztratilo, ačkoli město samé jako dříve setrvalo [K tomu náhledu vedou nás mnohá celtická jména měst v Čechách i na Moravě k. př.

Beroun, Brno (...)], nebo je obyvatelé opustili, a ono pomalu v sutiny se rozpadlo, nebo bylo konečně brannou mocí dobyto, a podlešlo zhoubě sežírajícího ohně.

V prvním pádu vzalo město znenáhla na sebe ráz slovanský a nic více na celtický jeho původ neupamatuje, leč pouze neslovanský název a místnost prvního založení, která se snad ještě zde onde poznati nechá. Když však město opuštěno byvši pomalu se sesulo, jest přirozenou věcí, že v hradbách z trámů a kamenů sestávajících dřeva znenáhla shnila a v prach se rozpadla, načež kameny od nich posud podpírané různě se rozvalily, ačkoli původní směr zdi vždy ještě značný zůstal. Tak povstaly kamenné náspy, jak je ještě semotam v Čechách nacházíme. Bylo-li konečně město zapáleno, tuť zajisté i trámy v městských zdech se nacházející chytly; nemohouce však pro nemožnost přístupu vzduchu plamenem vyšlehnouti, musily na způsob uhlířské haldy s vyvinutím nesmírného horka doutnati, čímž kameny se roztavily a po vyhasnutí požáru škvárovitou látku zanechaly, která však původní směr náspo podržela. [Že silný oheň dostatečný jest k roztavení kamenů, dokázal požár v Hamburce, kde se též škvárovité kameny našly.] Jen tím způsobem dají se rozumně potahmo k dějepisu škvárovité hradby vysvětliti.

[Okolnost, že škvárovité náspy v Lužici dle Preuskera (Blicke in die vaterländische Vorzeit S. 93) *nižší a pevnostem méně podobné jsou než pouze kamenné náspy*, dokazuje též původ jich od toho samého národu: ovšem musila škvárovitá látka menší prostor zaujíti nežli kameny ledajak na sebe svalené; pak se mohla tekutina roztavením povstala více do šířky rozprostříti nežli kameny při svém rozpadnutí. – I to jest okolnost povšimnutí hodná, a našemu náhledu mocně svědčící, že některé náspy *jen dílem škvárovité jsou*, jinak ale ostatním kamenným náspům naskrze se podobají.]

Ze všeho toho, co jsme posud uvedli, zavíráme s dobrým rozmyslem, že *všecky kamenné náspy a škvárovité hrady, cokoli jich v Čechách nalézáme, bez výminky celtickým Bojům přičítati musíme*. Výpověď tato, jižto jsme z úplného přesvědčení pronesli, má však jen povšechně za pravidlo sloužiti. Chceme-li u toho neb onoho náspu, jež právě před sebou máme, na otázku onu, od kterého národu pochází, s určitostí odpověděti, tuť musíme bedlivě místnost ohledati, s podobnými ohrazeními jej porovnat i jmenovitě na vykopané tam věci zřetel míti. Nalezené zbraně, nádoby, okrasy atd. porovnané s historickými zprávami posud zachovanými, přivedou nás teprva k žádané konečné závěre. /Proto dále Maloch popisuje keltskou hmotnou výbavu podle antických autorů./

III. Němečtí *Markomannové* /více o nich, zejména odkud od Čech přišli/. Byliť oni jako vůbec staří Germanové, uvyklí živobytí kočujícimu, nenáviděvše veškerá pevná sídla. Pročež nemůžeme nikterak liché domněnce několika přečtených německých zpytatelů za pravdu dáti, Čechy markomanskými hrady a stavbami naplniti usilujících. Dle našeho přesvědčení jest marná naděje, stopy Markomanů v českých stavbách nalezti /dále popis sídlení Germánů u Tacita/.

IV. /Čechové – nejprve popisy sídlení a způsobu života starých Slovanů v různých zemích podle písemných pramenů./ Ouhrnkem vzato můžeme o slovanském způsobu opevňování takto se pronésti: Slované ohražovali se ve své pravlasti (v Rusku) lesy, bahništi a jezery; toť byly jejich původní pevnosti, jak je jim již Jornandes připisuje. Spůsob tento opevňování vzali pak s sebou do pozdějších sídel, a upotřebili jej tam, kde k tomu poloha krajiny vyzývala, k. př. v severním Německu. V hornatých krajinách (v Srbsku, Illyrii) bylo to jinak; zde se nejvíce pevnosti starších obyvatelů opětně použily. Též nacházíme města na ostrozích a výbězcích (Bukovec, Arkona). Pamětihodno jest, že u ruských Slovanů vyslovně o *příkopu* zmínka se činí, kdežto polabští Slované města svá pouze náspy chránili. Vlastní jsou ale Slovanům *dřevěné stavby*; i chrámy a hradby byly ze dřeva; kamenné stavby vyskytují se velmi pořídku, vastně jen co výminka v pozdější době.

Povstane-li nyní otázka: *Jaké zbytky původně slovanských staveb můžeme podnes ještě nalezti?* tuť musíme přede vším vyznati, že ony nijak ze zdí záležitosti nebudou, jelikož při zboření města dřevěné hradby buď shořely, buď zpuchřely a v prach se rozpadly. Ovšem pak nalezneme *příkopy* (jmenovitě v Rusku) a *náspy* (v severním Německu), kteréžto pak bez rozpaku Slovanům přiřkneme; (...).

6. Ohlédáme-li konečně způsob stavení a opevnění, jaký u *Čechů* panoval. tuť musíme především pilný rozdíl dělati mezi osadami, které původně co města založeny byly, a mezi oněmi, které v dějepisu nejdříve co vsi se uvádí a teprv později přibýváním obyvatelstva pomalu v města vzrostly. Jen prvnější mohou nám za měřítko sloužiti, jelikož se při jich zakládání zajisté místnost původnímu, starobylému způsobu opevnění nejlépe se hodící vyhledala, což vše u posledních nenacházíme. Ohledně staveb dá se v Čechách více dob rozeznati: my k účelu svému jen nejstarší z nich obereme.

První stavitelská doba sahá od příští Čechů (okolo 450) až ke knížeti Kroku (v prostředku 7. stol.). Z času toho ni-žádné ani sebe temnější historické světélko k nám se nedostalo; musíme tedy předpokládati, že Čechové tenkrát ještě dle původního všeslovanského způsobu stavěli. Do doby této musíme všechny ony stavby položiti, které ani Bojům, ani pozdějším historickým dobám přiřknouti nemůžeme, zvláště když ony jinოსlovanským stavbám neodporují.

Druhá doba počítá se od Kroka až k Boleslavovi I. (935). Města a hrady z tohoto času ležely ve stínu hustých lesů. Místnost při zakládání se vyvolila buď na skalních výbězcích a vysokých březích, buď v rovině. Spůsob prvního druhu vidíme u měst a hradů z těchto dob pocházejících, jmenovitě u hradu Pražského, u Krakova, Libošína, Libice, Vyšehradu, Tetína, Děvína, Levého Hradce, Mělníka, Budče; taktéž je patrný z popsání útoku na hrad. [Čestmír (v rukop. Kralodv.) Zde se též dovídáme, že skála i hradby zvýši čtyř či pěti mužů se vypínaly. – Možno, že Čechové způsob tento ohražování se na výbězcích skalních od Bojů převzali.] Založení města na rovině čteme o Draguši, vystaveném na břehu Ohře (tam kde nyní Postoloprty se rozkládají, [Scr. rer. Boh. I. 31. Při té příležitosti se také příčina udává, proč se město na rovině stavělo: aby prý obyvatelé, kdyby snad povstali, snadněji chyceni býti mohli.] a o Vlastislavi. ležící mezi dvěma horami. O příkopu není nikdež zmínky, nebylo ho také na výbězcích tuze zapotřebí; ano v Libošíně a na Budči vskutku žádný příkop se nenachází. Naproti tomu bylo opevňování náspem obyčejné, jak to též nadřečené zříceniny dokazují. Že stavby byly dřevěné, vysvítá jak z vypálení hradu Děvína, tak i z okolnosti,

že v 13. století o něm žádné stopy více nebylo, jelikož Dalimil (jak z jeho popsání dívčí války patrně) o jeho stanovišti pranic nevěděl a na zcela jiném místě si jej představoval; *kamenná* tvrz by se zajisté v onom čase, kde oekonomové ještě tak starožitné stavby nebořili jako za našich dnů, aspoň zbořenými zdmi vyznačovala. Avšak přece i v této prastaré době stává se zmínka o kamenné stavbě, zajisté jen co osamotnělé zvláštnosti; kamenný most byl již za časů Libušiných v Čechách známý. [Libušin soud: Radovan ot Kamena mosta. Také zdá se, že na konci této doby několik kamenných kostelíků stálo, any některé z nejstarších posud trvajících už do této šedověkosti zasáhati se zdají, k. p. v Budči.] jednotlivá města měla více hradeb, uvnitř vypínal se hrad; jest to dílem z polohy jmenovaných měst, dílem historickými svědectvími dostatečně pojištěno. Že již tenkrát věže neznámé nebyly, vysvítá z rukopisu Kralodvorského.

Třetí dobu počítáme od Boleslava I. až k Soběslavu I. (935–1125). (...) Mohutný Boleslav I. založil Starou Boleslav na břehu Labe dle římského (t. j. byzantského) způsobu do kruhu a obehnal ji tlustou zdí. Podobně učinil i Břetislav, když v Praze hradby obnovoval. V době této se již zjevně příkop jmenuje [Oldřich v rukop. Kralodv.] Tehdejší způsob zakládání nejjasněji vysvítá z měst i hradů v tu dobu jmenovaných, jakéž jsou: Domažlice (Tugoš), Sedlice (u Karlových Varů), Děčín, Litoměřice, Osek (na Mži) [O hradu tomto posud vůbec neznámém pojednáme někdy později.], Chýnov, Důdleby, Netolice, Litomyšle, Kladsko, Dřevíč, Lysá, Chlumeč (Kulm) Hněvin Most, Chrudim, Bílina, Žatec (od roku 1003 jmenován), Léstno (Leszczen), Podivín (na Moravě), Opočno, Králové Hradec, Bechyně, Malín, Vratislav, Křivoklát a Oldřív, jmenovitě však z oněch, z nichžto se nám jen rozvaliny zachovaly (Dřevíč, Oldřív). Mámeť z oněch dob zprávu, že Bílina z předhradí a města samého sestávala; v prvním stál kostelík a dům županův, v druhém pak hrad. (...) Zdá se však že i tenkrát ještě dřevěné stavby převládaly; (...).

Čtvrtá doba počíná Soběslavem I. (1125). (...) /Hrady kamenné podle německého způsobu/. Z této doby pochází nejstarší české pomníky sestávající ze zdi; starší slovanské zděné hradby darmo bychom v Čechách hledali (...) Nepatříť to také k úkolům článku tohoto, jenž toliko nejstarší předhistorické pevnosti ohlédati má; pročež ustaňme od dalšího přemítání, a obraťme se ještě k několika domněnkám, které rozličným časem potahmo na nejstarší opevnění v Čechách vystaveny byly.

V. Byli a jsou ještě pánové, které nadšenost jejich pro klassickou starobylost tak dalece zavedla, že veškerou mocí i českou zemi stavbami římskými oblažiti usilují a opravdu jednotlivá stavení starým Římanům připisují (upomínáme jen na tak zvanou římskou věž, Römerthurm, v Chebu. Pravda sice, že Římané ve válce markomanské (172 po Kr.) národ tento přemohli a v zemi jeho pevnosti založili, kteréžto později (174) 20.000 římských ozbrojenců obsazeny byly; zdá se však, že ustanovení toto pouze k pojištění římských hranic na Dunaji sloužiti mělo, a jistě ležely tyto tvrže hlavně na Dunaji, tedy v nynějším Rakousku: hlouběji do země, do Čech a do Moravy, sotva Římané pronikli, tím méně se zde osadili, pročež na římské zříceniny v Čechách soudný muž ani nepomyslí. Jiné římské starobylosti, k. př. mince atd. kteréž se, ač pořádku, v Čechách našly, přišly zajisté jinou cestou, totiž obchodem, do země naší.

VI. Vůbec rozšířená a za auktoritou Palackého všeobecně za neomylnou pravdu požadovaná jest domněnka, že se ve vlasti naší též pozůstatky *avarských* hringů nalézají; jmenovitě se rozsáhlé ohrazení u Česova (blíže Kopidlno) Avarům připisuje, avšak dle našeho pevného přesvědčení zcela neprávě. Čechy byly sice od Avarů často zaplaveny, ano po nějaký čas Avarům poplatny, zdá se však, že sotva déle než 70 let odvislost tato trvala: pevná ruka mocného Sama osvobodila opět zemi od těchto škůdců. Žeby Avarové v zemích, jež drancovali a kteréž jim poplatny byly, pevnosti byli založili, není historicky dokázáno, a může se spíše v pochybnost bráti, an loupežný kočující národ, když byl osady sousedů orby si hladících poplenil a zpustošil, obyčejně do svého bezpečného doupěte se vrací, a jen tenkrát, když sobě plní hospodářství a pokojně společně obývání oblíbil a tudy kočovným národem býti přestal, v zemi podrobených národů osady zakládá. Ležít to tedy ve věci samé, že národ kočující pevné stavby z kamene a prsti vzdělávati nepotřebuje, ba ani toho nedovede; neboť vystavení takových pevností předpokládá způsobnost, jaké si jen národ pevným obydlím uvyklý dobyti může. – Námitka, že prý ono oddělení Avarů, které v Čechách co posádka palem ležeti mělo, obyvatele této země k tomu donutilo, aby nadřečené pevnosti staveli, dá se lehce odstraniti jednoduchým uvážením, že by ona tlupa Avarů skoro celé nepřátelské obyvatelstvo, před jehožto útoky se ona právě nesmírnými příkopy a náspy chrániti chtěla, na jedno místo byla sehnala, aby jim posud neohrazeným pevnou hradbu vystavělo. –

Avšak ani veho toho rozumování není zapotřebí. Obráťme zřetel svůj na ohrazení Avarů v hlavním jejich sídle, v nynějším Rakousku a v Uhřích. V zemích těchto byli oni nesmírné hradby vzdělali, které Němci *hringy* (...) jmenovali. Takových se počítalo v říši jejich devět (...) /popis podle mnicha ze St. Gallen/. Zdali se vůbec ještě v nějaké krajině pozůstatky těchto na každý pád nakvap vzdělaných násypů nalézají, nevíme, avšak silně pochybujeme; na-proti tomu můžeme s jistotou tvrditi, že popsání tohoto avarského hringu žádná z předhistorických rozvalin v Čechách neodpovídá. Takové ohromné, na mnoho mil rozsáhlé násypy beze všeho příkopu nenacházíme zajisté nikdež v Čechách; i musíme se tedy vsí naděje spustiti, že bychom ve své vlasti avarských hringů dopřítiti se mohli.

Tak jsme tedy seznali *způsob stavení a opevnování všech národů v Čechách bytovavších* ano i oněch, které po nějaký čas nadvládu jakousi v zemi této si osobovaly, a na základy tyto pracně dobyté bude nám teď již možno, u jednotlivých rozvalin po bedlivém ohledání místnosti a polohy jakož i věcí tam vykopaných s jakouž takouž bezpečností ustanoviti, od kterého národu původ svůj vzaly.

Při praktickém upotřebení těchto vydobytých pravidel přichází však badatel přece do rozpaku, any se mu také památky starobylé objevují, které dle posavadních zpytování žádnému v Čechách bytovavšímu národu přířeceny býti nemohou. Jsoutě to nepatrné pahrbky, na jichžto temeně se dokola násep (bez příkopu) vypíná, tak že prostor jím zaujatý kotlinu tvoří. Ohrazení taková jsou v Čechách velmi pořádku, tím častěji v Lužici a v jižní Rusi k nalezení, a pevnůstky tyto v krajinách od sebe tak velice vzdálených jsou sobě vespolek tak podobny, že bezodporně na tentýž národ co zakladatele svého poukazují. Ohledně těchto pozůstatků chází nám veskrze všechny historické

slépěje; vzdor úsilnému namáhání nepodařilo se nám, ani *jiného* dokladu pro památky tyto z pramenů vyčerpali. Musíme tedy zde jako dříve tak i nyní pouze domněnkami a domysly se uspokojiti; neboť i částečné jistoty nelze nijak se domakati. Co se nás týče, kloníme se k náhledu nejdůkladnějšího a neúnavného badatele Chodakovského, jenž v nich posvátná místa Slovanů spatřuje, kde se schůzky, veřejné porady, svatby a jiné slavnosti odbývaly. Ano zpytatel jde ještě dále a považuje okolnost, když se ohrazení taková zhusta v zemi nějaké nalézají, za dostatečný důkaz, že krajina tato někdy od Slovanů obydlena byla. Dovojuje též z národních písní mezi Dněprem a S8nem sebraných, že místa tato jménem *rajhrad* vyznačena byla. – Od Celtů náspy tyto nepocházejí, nebo tito vztyčovali k náboženským záměrům *kamenné kruhy*; od Němců rovněž ne, nebo tito bohy své vzývali *v lesích a hájích*, neobmezující je nižádnou zdí, ne však na horách. Jsme tedy nuceni, náspy tyto za dílo Slovanů považovat.

Tímto končíme toto historicko-kritické badání o původu oněch náspů a příkopů, o nichž dějepis naskrze mlčí. Prísvedčíme každému, kdožkoli práci naší za suchopárnou a nezáživnou vyhlásí; ale věru těžko, přetěžko, z kalných zdrojů čistou vodu čerpati, nemožno z pramenů, když chudě tekou, vydatně se občerstviti!

Příloha 6

František Xav. Josef Beneš

Obecné úvahy o hradištích

(Výňatek ze zprávy o průzkumu hradišť pro Archeologický sbor NM – Beneš 1866b)

Ich übergebe hier das Resultat meiner Sendung, mit welcher mich das archäologische Committé zu betrauen die Güte hatte. Die mir zu Theil gewordene Aufgabe beschränkte sich diesmal darauf, die merkwürdigen Steinumwallungen auf den Bergen: *Plešivec, Hrad, Vostrý* im prager – *Třemšín* im prachiner u. *Horka* im bunzl. Kreise wissenschaftlich zu untersuchen, gehörig auszumessen und Planskizzen hievon entwerfen. Wie sehr nun die Lösung meiner Aufgabe gelang möge der Leser selbst beurtheilen.

In Anbetracht dessen was bis itzt über die sogenannten keltischen Steinwälle dann riesenhaft umfangreichen Erdumwallungen unseres Vaterlandes, wissenschaftlich hat gesagt werden können, ist auf die bis itzt möglichst erschöpfende Art in H. Prof. *Wocels Pravěk zemně České* – der Öffentlichkeit jüngst übergeben worden, obwohl die fleisigen und streng wissenschaftlichen Abhandlungen über: Böhmens Umwallungen vom Prof. *Maloch*, Einzelnes in Dr. Math. *Kallina* Ritter von Jäthenstein 1836 herausgegebenen Werke: Böhmens heidnische Opferplätze, Gräber u. Alterthümer – gesagt worden ist, nicht unerwähnt bleiben darf, da sich diese Männer hohe Verdienste um unsere vorgeschichtl. Vorzeit erwarben. Erst der Gegenwart blieb es vorbehalten einen ernsten Einblick in das Wesen dieser primitiven Urbauwerke eines vorhistor. Volkes und Vergleiche mit ähnlichen Bauten anderer Länder: Asiens, Afrikas, Amerikas u. Europas zu machen.

Und es ist kein wissenschaftliches Werk, keine periodische Zeitschrift zu reich, an Schilderungen solcher Urbauten als eben die 12 Jahrgänge (vom J. 1854 bis itzt) der *Památky archaeol. a mistopisné*.*

Diess Vorwort zur Beschreibung dieser von mir heuer besuchten fünf Plätze soll die Ansicht über ihren Bau und die Prophile enthalten, welche sie biethen. (...) Wir erblicken hier Uiberreste riesiger Bauwerke, die nicht nur eine grosse, starke Bevölkerung, sondern einen mächtigen Trieb der Selbsterhaltung – daher nachbartige Feinde vermuthen lassen, gegen welche diese schützenden Wälle gerichtet gewesen sind. So wie diesen Urvölkern das Mineralreich – Stoff zu Werkzeugen lieferte, ebenso war es eben wieder der Stein der zum Schutze in der Form eines Wallringes – zum Herde, zum Altar u. Opferstätte endlich zur Grabbehausung diente.

Es würde zu weit führen sich in solche allzupratischen Betrachtungen versenken zu wollen, die von dem Zwecke der Sache gänzlich ablenken würden.

In unserem Vaterlande unterscheiden wir bisher 4 Arten von grossen Umwallungen u. z. 1 reine Stein, 2 reine Erdwälle, 3 verschlackte Wälle endlich 4 Wälle vom gemischten Materiale d. i. Stein u Erde zugleich.

Was die Gestalt der Umfriedung betrifft, ist es schwer diese Umwallungen systemisiren zu wollen, denn so viele ihrer sind, so viele polygone Figuren bilden sie – reguläre geometr. Formen sind gänzlich ausgeschlossen. Dasselbe gilt von ihren Längen Breiten u. Höhenverhältniss, von der Steilheit ihrer Seitenflächen, vom Neigungen oder Bösch-

* In Prof. *Wocels Pravěk* finden wir v. S. 99 bis 119 die Steinwälle am Radelstein (*hora Hradištaní*), *Žďár*, auf der *Kněží hora* bei *Katovic*, bei *Vršec*, *Hradišt* bei *Brezina* in ihren Grundrissen abgebildet u. folgende in sofern was der Zweck des Buches gestattet hat erwähnt: *Plešivec, Ostry, Hradišt* bei *Dobříš, Třemšín*, bei dem Dorfe *Zborovec*, *Burberg* bei *Chomutov, Svatobor, Blánik, Vladař*. Grosse ja ursprünglich die ersten Verdienste um die Aufsuchung von Stein u. Erdwällen erwarb sich der gewesene Inspektor und Gutsbesitzer H. Fr. Olbrich. Die hochbesagte Greis schäute keine Mühe solche in Böhmen u. Deutschland selbst in Schweden aufzusuchen. Wir haben von ihm handschriftl. Mittheilungen im Archiv des archäol. Museums-Committes über die Erdwallen auf dem Berge *Chrtine* od. *Krtín* itzt *Ertin* od. *Kurtina* bei an der *Biela /sic/*, dann *Schlossberg Hrádek* in *Bilín*, am *Schafberge* bei *Světec* (*Schwatz*), *Hrad* nun die *Ratsche* bei *Hliný* (*Linai*), der *Ziegenberg* (*Koziřbet?*) bei *Aussig*, die sogenannten *Avarenschanzen* bei *Jičínoves* (*Češov*), *Tetín, Svatobor, Blánik, Čertovka čas. Kr., Hradišt* bei *Leitmeritz, Sedlice* (*Zettlitz*) bei *Karlsbad, Prachín, Hradek* bei *Černosek, Stranov*, ferner die Steinwälle *Hradist* bei *Wossov, Plešivec, Třemšín*, dem *Pradlstein* bei *Neuschloss, Burberg* bei *Kaden* u. jenen bei *Komottau, Radelstein* u. *Březina*. – H. Correkter Ant. Schmied hat sich ebenfalls jenen Männern angereicht die ein reiches Materiale diesem Zwecke zuführten. In dessen im J. 1856 herausgegebenen archäologischen Mapped von Böhmen finden wir 9 Stein- u. 16 Erdwälle angegeben u. z. von den Ersteren die von: *Březina, Bukovec, Burberg, Neuschloss* bei *Trautenau, Paka, Pecka, Radelstein, Srbec, Třemšín*. Von den Zweiten: bei *Brada, Hradisko, Hradišt* bei *Podmokly, Hradisko* bei *Kolín, Hryzeli, Hradište* bei *Nasawrk, Chlomek, Kouřím, Libice, Markvartice, Plešivec, Toužím* bei *Štědré, Tasnovic, Vyskytna, Vlastislav, Vršce*.

ungswinkel, von der Form ihrer Prophile wovon einige trapetz, andere dreyeckig, andere concav, wieder andere convex u. endlich ganz unregelmässig erscheinen. Biethet oft ein einziger Steinwall 6 verschiedene Prophile u. jeden Augenblick andere Höhen und Breitenverhältnisse dar.

Merkwürdiger ist die technische Herstellungsweise dieser Steingürtel. Wir unterscheiden in unserem Vaterlande zwei von einander sehr verschiedene Arten von Steinlagen bei den Steinwällen u. Steinfortifikationen u. z. 1 aufgeworfene Steinlagen u. 2 gelegte Steinschichten. Man wäre versucht die Ersteren für älter, jene für jünger zu erklären, wenn nicht Funde von Alterthümern in der Nähe solcher Burgen uns von dieser Annahme nicht ablenken würden u. wenn die Erscheinung nicht vom Materiale abhängig geworden wäre aus welchem diese Riesenbaue entstanden. Die rückwirkende Festigkeit der angewandeten Stoffe ist wohl diejenige ihrer Eigenschaften, die bei einer jeden Mauer am meisten in Anspruch genommen wird. Wir sehen dieses bei allen Baudenkmalen der Urzeit u. bei allen Völkern.

Die sogenannten kyklopischen Mauern scheinen vornehmlich nur in einigen Gegenden Kleinasien, Griechenlands u. Italiens allgemein üblich gewesen zu sein. Doch hat man neuerdings auch in Nildelta uralte kyklopische Werke entdeckt. Offenbar ist in dem entwickelten kyklopischen Gemäuer das Prinzip des Gewölbes latent; mag man dasselbe durchbrechen wo man wolle, so bildet sich über der Breche von selbst ein Spannbogen, der sich dem Einsturzen der oberen Mauertheile entgegenstemmt. Beistehende Zeichnung stellt Gottfried Semper Professor der Baukunst zu Zürich, ein Stück der Polygonmauer von Argos dar, das die vollkommenste Ausbildung dieser Technik zu erkennen gibt. (...) /Marginální kresba kyklopskéo zdíva./

Bei unseren keltischen Burgwällen am *Plešivec. Třemšín, Hradiště bei Hostěmic – Bukovec, Nížburk, Kněží hora (Katovic)* finden wir den Quarzit oder die Grauwacke rein auf prismatische hohe Haufen zusammengeworfen und nicht wie am Radelstein, hie u. da auf dem Hradiště bei Březina u. am Žďár sorgsam zusammen gefügt. Wie der Mann den Stein aus dem Gerölle gleicher Gattung und nicht im Steinbruche, der da des Werkzeugmangels wegen nicht war – hob u. ihn 50–60 per 110 lb. schwer von nur einige Schritte weit an den Ort seiner Bestimmung trug und hinwarf, so entstand ein prismatischer Haufen gleich den Strassenschotterhaufen unserer Communalstrassen – ohne jeglichen Halt u. Coherenz. War aber die Wallanlage weiter im Inneren u. musste das Materiale weiter herbeigeschafft werden so ist es ausser Zweifel, dass man sich dem Wagen har bedienen müssen. Ob nun diese Wagen so, wie in dem klassischen Griechenland (Illiade, 337 Vers) eine hölzerne Achse hatten oder wie heute noch die Irischen u. Portugisischen versehen, wer vermag es zu entscheiden.

Betrachtet man die Basaltsteine am *Radelstein* wo die an einander liegen, so finden wir dort mehr Vorsatz voll über leer zu legen, wenn das Material das in seiner Formation schöne Flächen u. scharfe Ecken biethend, in Anbetracht kömmt. *Žďárs* mächtige u. imposante Wälle biethen nun ortweise und fast zufällig diese Erscheinung dar, wie uns dessen die kunstgerechte Zeichnung von H. k. k. Rittmeister Kraft in *Wocels Pravěk* S. 103 belehrt. Denn der Quarz ist rundlich, fügt sich nicht zum Quaderbau, wie der Schieferfels am *Hradiště bei Březina*. Der Schiefer hat so gut wie der Pläner u. der Basalt Flächen u. konnte eher bindet sich vereinen, ale irgend eine andere Steingattung. Erwinnere man sich doch dass die alter Phönikier ihre Bollwerke aus langgestreckten Kalksteinquadern ausführen.

Příloha 7

Jan Erazim Vocel

Pravěk země České. Oddělení první

První pokus o vymezení pravěkého podílu hradišť a jeho připsání Keltům

(Kap. 5. Keltické ohrady – Vocel 1866 resp. 1868 – vybrané obecné části, s. 99–103, 119)

Mezi památkami dávných věků země České vynikají důležitostí svou *ohrady a valy*. Skládajíce se tu z hrubých balvanů kamenných, tam z látky ohněm v škváru změněné, nejčastěji však nasypány jsou ze země, zdvíhají se na temenech vrchů i po rovinách co němé pohádky minulosti, co pomníky dějin v mlhách nepaměti pohřbených. Rozmanitost látky a složení, rozličnost rozměru a forem jejich tomu přisvědčují, že díla taková shotovena byla v rozličných od sebe daleko vzdálených dobách. Tato rozmanitost složení a zdělání ohrad a valů jest příčinou velké nesnáze, s nížto zápasiti musí, kdo se o zpytování původu a účelu staveb takových pokusiti chce, a tudíž pochází, že ti, jenž až posud o stavbách těch psali, rozličná od sebe se uchylující domnění o původu záhadných oněch pomníků pronášeli. Srovnávání však ohrad a valů v Čechách se nalezájících s podobnými pomníky v západních a východních krajinách Evropy vede nás k podstatné domněnce, že jistá část ohrad v Čechách sáhá původem svým daleko v dobu předkristovu, kdežto mnohem větší počet valů a naspů z pozdější doby československé pochází.

Důležitých vědomostí ohrad Keltův se týkajících vážit lze z *J. Caesara* spisu o válkách s Gally. Ze zprávy velkého vojevody římského na jevo jde, že ohrady (oppida) Gallův byla opevněná místa, do nichž když nepřítel do země vtrhl, obyvatelstvo okolní krajiny se utíkalo, a v nichž taktéž vojsko tuzemcův (...) útočiště nalezalo. Při zakládání ohrad řídili se Gallové dle přirozené povahy krajiny. (...) Při zdělání ohrad užíváno látky na místě samém se vyskytující. Na oněch stranách vrchu, ježto příkrými skalami chráněny nebyly, zřídily se buď zdi obrovské z hrubých kamenů na sucho kladených, aneb valy mohutné země nasypány jsou; v rovinách pak lesy a močály obklopených zdělány byly ohrady ze země a příkopy obehnány. (...) Opevněné tyto tábory nebyly, jak ze všech zpráv vysvítá, za bezpečných dob pokoje obývány (...) velké jsou rozsáhlosti a znamenité množství lidu v sobě zavírajíce, dlouho nemohly vzdorovati obléhajícímu je mocnému vojsku, avšak dosti způsobny byly, aby zavřené v nich zástupy před útokem menších houfů nepřátelských hájily (...) O pevnostech druhého způsobu, t. j. o valech v lesnatých rovinách položených, podává Caesar důkladné zprávy v popisu výpravy své do Britannie. (...)

Až posud ukrývají se v lesních houštích na temenech mnohých hor českých ohrady kamenné, mohutností a způsobem zdělání o pravěkém, předhistorickém původu svém svědčí. Než však jen v skrovné míře obracela se pozornost badatelů k obrovským těmto stavbám, ježto někteří za nahodilé výtvořiny přírody, jiní za ostatky středověkých hradů a opět jiní za hradby v husitské neb švédské válce nanešené považovali. Zprávy klassických spisovatelů ohrad keltických se týkající, jakož i pomníky takové nalezájící se ve všech téměř zemích, na nichž kmenové keltičtí obývali, vedly mne k tomu, abych blížeji k památkám těmto prohlížel a je s oněmi zprávami a s podobnými cizozemskými stavbami srovnával. Podávám zde popisy některých ohrad druhu tohoto ve vlasti naší se nalezájících, dokládaje spolu, že popisy tyto jsou pouhé pokusy a počátky zpytování archeologického v tomto směru (...) /Následují popisy hradů./

Konečně nemohu pominouti, abych zmínku neučinil o ohradách, jakých až posud někteří divocí národové sobě zřizují, aby v nich za doby válečné útočiště našli. Tak vypravuje Dr. Hochstetter, že Maorisové na Novém Zelandě na ostrovech a horách mají ohrady (Pas), do nichž když nepřítel do země vtrhne, ženy a děti s majetkem rodu se utíkají, kterážto opevněná místa však za času pokoje obyvatelů prázdna bývají. Z toho poznáváme, že se nám zjevuje v ohradách, zvláště takových, ježto na vrcholích hor z kamenů valeny jsou, primitivní způsob pevností, k jichžto zdělání surový lid, přebývajíc v chýších po rozsáhlé krajině roztroušených, přinucen byl pudem přirozeným zachováti sebe a majetnost svou. Analogie taková, tuším, nemálo přispívá k rozřešení otázky, týkající se účelu pravěkých oněch ohrad ve vlasti naší.

Příloha 8

Jan Erazim Vocel

Pravěk země České. Oddělení druhé

Pokus o vymezení slovanských/raně středověkých hradů

(Kap. 9. Hradiště – Vocel 1868 – vybrané obecné části, s. 388–389, 399)

(...) obracím se nyní k hmotným až posud trvajícím památkám předkův našich z onoho věku pocházejícím. Nejpatrnější a rozsáhlostí svou nejvíce vynikající památky tohoto druhu jsou valy země nasypané čili násypy, ježto k opevnění hradů a osad staroslovanských sloužily. Divná věc, že k pomníkům těmto, jichžto hojný počet v Čechách již objeven a zajisté mnohem větší ještě se v lesích a na vrších vlasti naší skrývá, pozornost badatelů jen v skrovné míře až posud se obracela. Pouze ohrada češovská byla bedlivěji proskoumána, a o některých hradištích toho způsobu Kalina z Jäthensteinu podrobnější zprávy podal. [Dotýkáme se tu ovšem jen činnosti archeologické až do r. 1850 sahající; neb od té doby, co jsem v přednáškách svých pozornost k ohradám předhistorickým počal obracet, bylo mnoho památek druhu tohoto, zvláště působením archeologického musejního sboru proskoumáno (...)] Příčinou nevšimavosti takové byla jakási z historické hyperkritiky pocházející ostýchavost, jenž se štítla pomníky tyto za ostatky předhistorické prohlásiti, pokládajíc některé z nich za pouhé nahodilé útvary přírodní, jiné pak, přidržujíc se domnění lidu, za husitské neb švédské šance považovala. Byť i nejedna z památek takových skutečně za novějších věkův původ vzala, jest nicméně věcí jistou, že daleko větší jich část z doby pochází, do níž světlo domácích dějin našich nevniká. S jistotou tvrditi lze, že převelký počet takovýchto hradův pradávných věkův pomníky zahrnuje, kterýchžto zpytování neméně vážné jest, jako skoumání skamenělých zbytkův ústrojných tvorů, nalezájících se ve vrstvách skalních útvarů, z nichžto novější přírodopysť znamenitě dějiny přírody vysvětlující výsledky odvozuje. (...)

Nemohouť se ohrady naše ovšem přirovnati k velkolepým pomníkům Řekův a Římanův, kterýchžto zříceniny až posud podivení zbuzují; avšak jsou to bezprostředné památky bytování předkův na půdě vlasti naší, a láska k minulosti národu musí nahraditi nadšení umělce a starožitníka, pomníkům klassických národů se obdivujícího. (...) /Následuje místopis hradů ve slovanských zemích, popis systému Chodakovského./

Z přehledu svrchu podaného hradů slovanských poznáváme, že tato co do rozsáhlosti a tudíž i ustanovení svého se dělí na několik tříd. Některá z nich jsou hradiště znamenitých rozměrů, jenž mimo menší, obyčejně na povýšeném místě strmící ohradu mají násypy po stráni vrchu neb rovinou se táhnoucí, ježto prostranné podhradí zavíraly. Jiná pak, oněch mnohem menší, jsou jedním neb dvěma i třemi valy ohrazena, mezi nimiž však prostory není, do níž by se podhradí vtěsnati mohlo. Ohrady obojího druhu strmí obyčejně na ostrozích, skalami a vodami s částí ohrazených. Nalezá se i třetí druh ohrad, jenž se v planinách, u prostřed močálů aneb na ostrovech řek a jezer zdvihají; tyto jsou obyčejně též malých rozměrů. Co do formy ohrad vůbec podotknouti třeba, že tato nejvíce se řídila dle přirozené povahy místa; tvarem plochy ostrohu neb vrchu býval ustanoven okes a způsob hradů, a samo sebou rozumí se, že na místech, kde skalnaté srázy aneb hlubiny vodní přirozenou ochranu tvořily, obyčejně žádných valů nebylo. Položení otvorů či vchodů ohrad neřídilo se, jak Chodakovský za to má, dle jistých pravidel, nýbrž dle povahy místní a dle úmyslu zakladatelův hradů.

Kdežto ohrady skrovného objemu pokládáme za památky hradů, na nichž vládkové rodu sídli, považovati lze hradiště rozsáhlá, jak svrchu dokázáno, za prototypy měst, ovšem měst slovanských, a spolu z pevností, do nichž se lid z otevřených osad útkal, když nepřítel do země vtrhnul. Shledáváme vůbec, že za dávných věkův Slované podobným způsobem jako Keltové i někdejší obyvatelé severní Ameriky před nepřitelem se bezpečiti snažili, hledajíc útočiště v místech pevně ohrazených.

Příloha 9

Julius Ernest Födisch*Verschlackte Wälle in Böhmen*

První samostatné pojednání o spečených valech v Čechách – *Födisch 1868a* (obecná část)

Unter die Denkmale jener grauen Vorzeit, auf welche nur ein schwaches Dämmerlicht der Geschichte fällt, gehören nebst Dolmen, Cromlechs, Hünenbetten und Jettenstuben auch jene ausgedehnten, ohne jede Mörtelverbindung aufgeführten Steinwälle, welche die Berggipfel Mittel- und Nord-Europas umsäumen, ja sich weit hinein bis nach Sibirien und den Kaukasus erstrecken. Besonders Interesse aber erwecken jene Wälle, deren Steinmasse ganz oder zum grössten Theil durch *absichtliche Feuereinwirkung verschlackt ist*; sie finden sich auf den grossbritannischen Inseln (sie heissen dort vitrified walls oder forts), in Frankreich, Sachsen, der Lausitz. Auch Böhmen besitzt mehrere ausgezeichnete Wälle dieser Art; nachfolgend sollen nähere Details über jene davon gegeben werden, die der Verfasser selbst untersucht hat.

/Popisy: Hradiště u Libětic, Kněží Hora u Katovic, zejména pak Vladař./

Sämmtliche hier aufgeführte verschlackte Wälle finden sich im *Westen und Südwesten Böhmens*, nur jener bei Sobieslau liegt im Südosten. Jene erstgenannte Landestheile sind aber auch reich an *Steinwällen ohne Verschlackung*. Solche finden sich (...) /výčet/. Ihrer Anlage nach gleichen die unverschlackten Wälle vollständig den verschlackten.

Die Mehrzahl dieser Bauten liegt auf Bergen mit ausgedehnten Plateaus, deren Fuss bis unmittelbar an einen grösseren oder kleineren Fluss oder Bach reicht. Dieser Umstand, sowie die ganze Anlage derselben, ihre oft riesige Ausdehnung und Masse, ihre Verdoppelung ja sogar Verdreifachung, die Umwallung des Fusses oder tiefer als der Gipfel gelegener Partien des Berges, ihre erhöhte Widerstandsfähigkeit durch Verschlackung, die durch Wälle gedeckten Aufgänge, – alles deutet darauf hin, dass jene Wälle wirkliche Verschanzungen waren, bestimmt zur Abwehr und Vertheidigung. Hätten selbe nur gottesdienstliche Bedeutung gehabt, wären sie bloss Tempelbezirke, Fana gewesen, dann hätte auch ein einfacher, ovaler oder runder Steinwall am Gipfel des Berges genügt; warum dann jene Massenhaftigkeit und jenes überall hervortretende genaue Anschmiegen an die natürliche Gestaltung des Berges?

Welchem Volke wohl jene Bauten angehörten? Jedenfalls setzt die Aufführung derselben eine dichte Volksmenge voraus, die nicht nomadisch von einem Ort zum andern wandert, sondern ansässig *auf Grund und Boden an einem Ort haftet*. Einen weiteren Schluss gestatten Funde auf oder in der nächsten Umgebung der umwallten Berge. Am Pleschitz bei Ginetz wurde im Jahre 1825 eine ganze Collection von Bronzegegenständen (Celte, Lanzen spitzen, 22 Ringe, Sicheln etc.) gefunden; die in der Nähe von Ginetz und seinen Steinwällen gelegenen Orte Kočwar, Neumetel, Zditz, Cerhowitz sind als reiche Fundorte goldener und bronzener Objekte, meist in Grabhügeln, bekannt. Die Umgegend des Tugošt (...) Die von mir selbst am Hradisch bei Strakonitz, wie am Wladař ausgegrabene Gefässfragmente zeigen eine schon vorgeschrittene Thonindustrie und entsprechen vollkommen der Cultur der Bronzezeit. Alle diese Umstände zusammengefasst, veranlassen mich zu dem Schlusse, jene Steinwälle auf Bergen gehören einem lange Zeit in Böhmen ansässigen Volke der Bronzeperiode, wahrscheinlich also celtischen Stammes an; sie bildeten die *eigentlichen Burgen dieses Volkes in das sich dasselbe, sonst in der fruchtbaren Ebene oder längs des Laufes der Flüsse ansässig, zurückzog, sobald eine Gefahr drohte*. Auf Völker celtischen Stammes deutet auch die Verbreitung dieser Wälle in Frankreich und auf den grossbritannischen Inseln (insbesondere Schottland) hin. Abschliessen lässt sich die Frage für Böhmen natürlich erst dann, wenn einmal alle solche Wälle – und Böhmen birgt deren sicher noch mehrere – bekannt und selbe auch genau und streng wissenschaftlich untersucht sein werden, ein Unternehmen, das jedenfalls sehr lohnend und interessant, aber freilich höchst kostspielig sein dürfte.

Příloha 10

Julius Ernest Födisch*Die Steinwälle Böhmens*

Úvahy o hradištích s kamennými valy – *Födisch 1868b*, s. LXXIV–LXXVIII

(...) Allenthalben sind es isolirte oder wenigstens von einem Höhenzuge scharf vorspringende Bergkuppen, die jene Steinwälle tragen; solche Berge haben ziemlich steil ansteigenden Wänden auf ihren Gipfeln breite ausgedehnte Plateaus, während ihr Fuss meist von einem grösseren oder kleineren Fluss bespült wird. Diese Gipfelplateaus bilden das Object der Umwallung, und diese selbst ist in allen Fällen aus Steinen *ohne jede Mörtelverbindung* aufgeführt.

Der Bau dieser Wälle musste in folgender Weise geschehen. Nachdem das Plateau, über das der Wall geführt werden sollte, möglichst geebnet war, wurde eine Schichte grösserer Blöcke auf den Boden gelegt; sie waren freilich nur so schwer, dass sie erst durch die vereinte Kraft zweier bis dreier Männer mit einiger Leichtigkeit bewegt werden konnten. Die Zwischenräume zwischen denselben wurden mit Erde und kleineren Steinen ausgefüllt und darüber grösseres und kleineres Material bis zur gewünschten Höhe derart aufgeschichtet, dass der Durchschnitt des Walles ein gleichschenkeliges Dreieck oder ein Kreissegment bildet, das mit der Basis auf dem Boden ruht (Fig. 2 /trojúhelníkový průřez valem/). In dieser Weise sind alle Wälle construiert, die über eine Ebene laufen; liegt jedoch der Wall unmittelbar am Rande des Bergplateaus oder an der Berglehne, dann werden auch an der Lehne noch Steine angehäuft, und die äussere Seitenfläche des Walles erscheint dann nicht selten mehrere Klafter hoch.

Was die Gestalt der Wälle betrifft, so lassen sich genau unterscheiden:

1. Solche Wälle, die unabhängig von der natürlichen Form des Bergplateaus eine genau runde oder oblonge (elliptische) Gestalt haben; sie können *Rundwälle* genannt werden; ihr Durchmesser ist meist nicht sehr bedeutend.

2. Solche Wälle, die am Rande des Bergplateaus aufliegend, dem natürlichen Zuge desselben folgen. Meist sind diese Umwallungen doppelt. Unterhalb des den Gipfel umsäumenden Walles findet sich dann noch ein zweiter, der entweder die Seiten des Berges gürtelförmig umspannt, oder sich längs des Fusses des Berges in grösserer oder geringerer Entfernung von demselben hinzieht. Im ersten Falle erscheint der untere Wall in der Regel niedriger als der höher gelegene; im zweiten Falle aber nimmt der am Fusse gelegene Wall nach allen Richtungen hin riesige Dimensionen an, so z. B. der Wall am Vladař bei Luditz, der bei einer Länge von 3000 Schritten eine Höhe bis vier, bei einer Breite von acht Klaftern erreicht. Stellen des Bergplateaus, die senkrecht oder noch nahezu senkrecht abfallen, erscheinen manchmal nicht umwallt. Liegt ein Wall auf einer vorspringenden Kuppe eines Höhenzuges, dann erscheint zur Deckung desselben gegen den Höhenzug hin noch ein zweiter vorgeschoben (Fig. 3 /plán Hradiště u Libětic/). Dann läuft auch wohl noch auf dem Kamme des Höhenzuges ein hoher steinerner Wall hin. Davon ist mir freilich aus Böhmen nur ein Fall bekannt, nämlich der 800 Klafter lange gerade Steinwall in der Nähe eines Doppelwalles unterhalb der Burg Riesenberg bei Taus. Von einigen Wällen (Hora bei Katowitz) ziehen sich auch noch Gräben hin. Manchmal erscheinen diese Umwallungen dreifach, in einem Falle (auf der Hora bei Katowitz) sogar vierfach. Die Zahl der Eingänge in die Wälle wechselt zwischen 1-4; im letzteren Falle richten sie sich nach den Weltgegenden, so am Radelstein bei Bilin.

So viel mir bekannt ist, finden sich unsere Steinwälle in Mitteleuropa nur auf Bergen, nie in der Ebene; während die Ebene wiederum sehr reich an blossen Erdwällen ist, die auf Bergen nahezu ganz fehlen. Solche Erdwälle haben die Figur eines Kreises oder Rechteckes: sie sind auch in Böhmen sehr häufig, wo z. B. die Erdwälle von Kopidlno einen Flächenraum von mehr als 100.000 Klftr. abschliessen; man trifft sie in der Lausitz, in der norddeutschen Ebene, durch Polen, Russland bis weit nach Sibirien hinein. Man bringt sie gewöhnlich mit der späteren Wanderungen germanischer und slavischer Stämme in Verbindung. Ähnliche Erdwälle, die sogenannten Bauernburgen, trifft man häufig auch in Livland und Esthland.

Eine ganz merkwürdige Gattung von Wällen bilden die *verschlackten Wälle* (engl. „vitrified walls, vitrified forts“), deren Eigenthümlichkeit darin besteht, dass ihre Steine durch Einwirkung des Feuers verschlackt, das heisst zu einer derart compacten Masse zusammengeschmolzen sind, dass man nur mit Mühe Stücke davon losbringen kann. Die Untersuchung dieser Wälle ergab folgendes Resultat. Die Verschlackung geschah derart, dass man zuerst eine Schichte grösserer Blöcke auf dem Boden ausbreitete, die Zwischenräume mit Sand und kleineren Steinen ausfüllte und dann Feuer darüber anzündete. Durch die langdauernde Einwirkung mächtiger Flammen wurde endlich das ganze Material, Stein und Sand zusammengeschmolzen. Darüber wurde eine zweite Schicht Steine gelegt, ähnlich behandelt und damit so lange fortgefahren, bis der Wall ganz verschlackt war. Über diesen verschlackten Kern des Walles wurde dann noch eine Schichte unverschlackter Steine geworfen. Noch findet man zwischen den Steinlagen Spuren von Holzasche, sowie in den Schlacken selbst eingeschlossene Holzkohlen, Überreste des Materials, mittelst dessen die Verschlackung hervorgebracht wurde. Das Material dieser Wälle bilden meist Granite, Basalte, Quarze und Dioritschieferblöcke. Es mussten wahrhaft riesige Feuer durch eine sehr lange Zeit über diesen Wällen unterhalten worden sein, um sie in den Zustand der Verschlackung über zu führen. Längere Zeit hindurch hat man daher diese Wälle gar nicht für Werke der Menschenhand, sondern für vulcanische Producte halten wollen. Jedenfalls hatte die Verschlackung den Zweck, die Widerstandsfähigkeit und Dauer solcher Wälle zu erhöhen, ein Zweck, der durch das genannte Mittel wirklich erreicht wurde.

Das Verbreitungsgebiet dieser Art von Wällen ist noch nicht hinlänglich untersucht. Wir begegnen mehreren derselben in der Lausitz, nahe bei Görlitz. Cotta hat sie untersucht und beschrieben, sie stimmen mit den böhmischen vollständig überein. In Frankreich steht die Mauer der Stadt St. Suzanne (Dep. d. Mayenne, alte Provinz Armorica) auf einem solchen verschlackten Wall. In England scheinen sie zu fehlen, dagegen trifft man sie zahlreich in Schottland, sie sind dort Rundwälle, bis 40 Fuss dick, doch schliessen sie nur einen geringen Raum ein; innerhalb derselben liegen nicht selten Grabhügel, aus Steinen aufgebaut, die sogenannten Cairns. Hierher gehören der Cnock-farill-naphian oder die Fingalswohnung auf einem steilen Berge bei Dingwall in Rosshire, drei ähnliche Wälle in der Nähe von Inverness, bei den Schlössern Muirtown, Finlag, Dun Evan, Auch auf Sanday, einer der Orcaden, sollen mehrere solche Wälle sich finden.

Weit häufiger als verschlackte, finden sich nicht verschlackte Steinwälle in Böhmen. Es sind deren bis jetzt 23 bekannt und zum Theil beschrieben; nämlich /(...) výčet/. Am dichtesten beisammen stehen diese Wälle, wie ein Blick auf die beigegebene Karte zeigt, zwischen der Moldau, der Beraun und dem Böhmerwald, also im südwestlichen Böhmen, einem von niedrigen, bewaldeten Hügelketten durchzogenen, reich bewässerten, und in seinen Thälern sehr fruchtbaren Landstriche. Auf diesen Theil Böhmens entfallen 12 nicht verschlackte und vier verschlackte, zusammen also 16 Wälle das ist etwas mehr als Hälfte der aus Böhmen überhaupt bekannten Denkmäler dieser Art. Innerhalb dieses Terrains aber sind solche Steinwälle wieder am zahlreichsten im sogenannten Brdywalde vertreten, einem Höhenzuge, der bei der Mündung der Beraun in die Moldau beginnend, von da nach Südwesten streicht. Hier liegt am Berge Pleschowitz bei Ginetz, an der Litavka ein Doppelwall, der ausgedehnteste Böhmens, mit einer Gesamtlänge von mehr als 6000 Schritten. Gegenüber der westlichen ist die östliche Hälfte Böhmens verhältnissmässig arm an Steinwällen zu nennen, denn auf letztere entfallen von der Gesamtzahl nur sieben. Daraus lässt sich schliessen, dass die Erbauer jener Wälle auch am dichtesten im westlichen, und zwar speciell im südwestlichen Böhmen angesiedelt waren.

Ausserhalb der Grenze Böhmens trifft man ähnliche Wälle (...) /v různých zemích Evropy, i v severní Americe/. Diese Thatsache beweist, dass auch die Aufführung cyklopischer Bauten, solcher Wälle und Mauern ohne Mörtelverbindung verschiedenen auf gewissen Culturstufen primitiver Art stehenden Völkern eigenthümlich war. „In so primitiven Verhältnissen sind die Werke der Völker einander fast gleich und unterscheiden sich nur durch grössere

oder geringere Verständigkeit oder durch Abstufungen in der Kolossalität.“ [Reber, Geschichte der Baukunst im Alterthum, p. 211.]

Es fragt sich nun, welche Bestimmung hatten diese Baudenkmäler und welchem Volksstamme gehören sie, so weit sie durch Mitteleuropa verbreitet sind, muthmässlich wohl an. Zwei Ansichten stehen sich gleich, was die erste Frage betrifft, einander gegenüber. Die Einen sehen in diesen Wällen lediglich Bauwerke religiösen Charakters, Tempelbezirke, Fana [Dressler 1867, 200 ff.], die anderen Verschanzungen fortificatorischen Charakters, wirkliche Festungen [Wocel, Pravěk, pag. 99 ff.]. Hier auf diesen Bergen, meinen die erste, hätten vor Jahrtausenden Volksstämme sich versammelt, um in lauen Sommernächten, umgeben vom Dunkel rauschender Wälder, ihrem geheimnisvollen Gottesdienst, insbesondere dem Cultus der Gestirne obzuliegen. Die runde Gestalt der Wälle sollte das Erdenrund, das Rund des Horiozonts versinnlichen. Mächtige Flammen hätten auf diesen Hügeln und Bergen geleuchtet, Flammen, in denen man den Göttern Opfer brachte, um ihnen zu dienen, um sie zu versöhnen. Die innersten Wälle sollten das Allerheiligste gewesen sein: hier standen die Priester, hier stand der Altar, während die äusseren Räume das Volk füllte. Wir besitzen leider kein historisches Zeugniß, das diese phantasievolle Ansicht unterstützen würde. Mit Bestimmtheit lässt sich wohl nur von jenen Wällen, innerhalb deren Grabhügel, wie in Schottland liegen, behaupten, dass sie religiöse Bestimmung hatten, wahrscheinlich haben auch manche der kleineren niederen Rundwälle Deutschlands ähnliche Bedeutung; aber jene andere Wälle, die genau der natürlichen Formation des Bergplateaus folgen, tragen ebenso entschieden das Gepräge wirklicher Verschanzungen. Solche Berge sind dann meist steile, schwer zugängliche Kuppen; innerhalb einiger Umwallungen finden sich Wasserreservoirs, so am Vladarz, Burgberg bei Kaaden, Komotau in Böhmen. Die Mehrzahl liegt an grössern oder kleinern Flüssen. Die Wälle selbst erreichen in diesen Fällen eine enorme Ausdehnung bei ganz kolossaler Ausführung (Vladarz, Pleschitz); so erscheinen dort verstärkt, wo das Terrain leichter zugänglich ist, meist verdoppelt, ja selbst drei und vierfach (Hora bei Katowitz). In einzelnen in Böhmen und Schottland nicht seltenen Fällen aber wird die Masse des Walles der Dauer und Widerstandsfähigkeit halber durch Gewalt des Feuers zusammengeschmolzen. Alle diese Umstände zusammen sprechen für wirkliche primitive Festungen; sie rechtfertigen meine Benennung dieser Wälle *Steinwallburgen*. Dass diese Wälle, selbst wenn sie nur eine Klaffer Höhe haben, schwer zu erklimmen sind, davon kann sich jeder überzeugen, der den Versuch macht. Ferner muss auch bedacht werden, dass die Männer, die gegen diese Wälle anstürmten, noch nicht mit modernem, ja anfänglich nicht einmal mit römischem Kriegsmaterial ausgerüstet waren; ihre Waffen waren einfacher Natur, nur zum Kampf in der Nähe, Mann an Mann, bestimmt, so Äxte und Beile aus Stein und Bronze, kurze Schwerter, Keulen, Lanzen etc. Gegen solche Waffen kämpfend, war der erhöht am Bergplateau oder am Kamme des Walles stehende Vertheidiger im entschiedenen Vortheile gegenüber dem Anstürmer.

Der Bau so ausgedehnter massiger Verschanzungen beweist, dass die Erbauer derselben keine Nomaden, kein Wandervolk mehr waren. Blossen Nomadenvölkern hätten einfache Holzverhaue oder Pfahlwerke genügt. Die Erbauung unserer Steinwälle setzt die vereinte Thätigkeit vieler Menschen durch längere Zeit voraus; solche riesige Bauten würde man sicher nicht aufgeführt haben, um sie demnächst wieder zu verlassen. Aus dem Umstande, dass alle diese Wälle gleichmässig ohne Mörtelverbindung aufgeführt sind, lässt sich schliessen, dass die Erbauer desselben die Anwendung des Cements überhaupt noch nicht kannten. Die älteren Völker des nördlichen und mittleren Europas haben eine bedeutende Menge Baudenkmäler primitiver Art hinterlassen, denen allen der Mörtel als Bindemittel fehlt; vergebens suchen wir in ihnen architektonische Gliederung oder Schönheit; was sie ausgezeichnet, ist einzig und allein Kolossalität. Die Niederungen, die flachen Küsten und Flussufer Norddeutschlands, der grossbritannischen Inseln, Frankreichs etc. sind förmlich besät mit jenen Steindenkmälern, den Menhirs, Dolmen, Cromlech, Hünenbetten u. s. w. (...) Unsere Steinwälle fehlen der norddeutschen Ebene gänzlich. Steigt man aber die Gebirge des mittleren Europas hinan, dann verschwinden jene nordischen Steindenkmäler; sie finden sich nur noch ganz vereinzelt in Brandenburg und im Thüringerwald, dagegen aber treten gerade hier unsere Steinwälle zahlreich auf. Neben ihnen finden sich Bauten ganz gleicher Art, die Steingrabhügel (...); man schreibt selbe in Mitteleuropa mit grösster Wahrscheinlichkeit celtischen oder, da die Scheidung mitunter sehr schwierig ist, celtisch-germanischen Stämmen zu. Nun sind aber die Umgebungen der umwallten Berge, speciell in Böhmen sehr reich an Steingrabhügeln mit älteren Bronzen. (...) Die Forschung von dieser Seite führt also dahin, diese Steinhügel mit ihren Bronzen sowie die in unmittelbarer Nähe gelegenen, ganz ähnlich construirten Steinwälle Mitteleuropas den Celten zuzuschreiben. Aber auch ganz bestimmte historische Zeugnisse sprechen für diese Hypothese. Cäsar erzählt in seinen Commentaren wiederholt von der Befestigungsweise celtischer Stämme. Da werden aus grossen Steinen auf Bergen und Hügeln Mauern und Wälle ausgeführt und ausserdem noch Gräben vorgezogen. Einen so verschanzten, von Wäldern umgebenen Ort nennt Cäsar oppidum. (...)

In solche verschanzte Plätze kamen bei feindlichen Einfällen die Bewohner der Umgegend zusammen; hierher brachten sie alle ihre Habe. Ähnlich erzählt Livius, als Cnejus Manlius mit einem römischen Heere in Galatien einfiel, hätten die celtischen Stämme jener Gegenden ihre Wohnsitze verlassen, und wären nach altem nationalen Gebrauche in ihre befestigten Lager auf die Berge geflüchtet (...) Freilich als die Römer ihre kriegsgeübten Heere nach Gallien sendeten, musste auch die gallische Befestigungsweise grössere Fortschritte machen. An die Stelle der alten primitiven Steinmauer, des primitiven Walles trat dann jener eigenthümliche Mauerbau, den Caesar bell. gall. VII. 23 beschreibt, (...) Im Grunde ist auch der hier beschriebene doch nur ein roher Steinbau, ohne Mörtelverbindung. Unsere Mauern gehören somit noch der vorrömischen, bestimmter der Zeit vor dem I. Jahrhundert vor Christo an. Damals war aber noch ein grosser Theil Mitteleuropas von Celten bewohnt, speciell in Böhmen wohnten um diese Zeit die celtischen Bojer, von denen auch das Land seinen Namen hat (...).

Das aber innerhalb dieser Umwallungen wirklich auch längere Zeit Menschen gelebt, das beweisen Nachgrabungen in denselben; allenthalben findet man in verschiedener Tiefe eine alte Culturschichte, die Asche, Kohle, Gefässfrag-

mente, Knochen enthält. Sie hat z. B. am Radelstein eine Mächtigkeit von 2 Schuh, am Hradischt bei Strakonitz bildet diese Schichte wieder einen kleinen Wall, (...). Wir haben in diesen Schichten Küchenabfälle jener Völker zu suchen, die einst in diesen Felsenburgen hausten.

Als das Mittelalter kam mit seinen stolzen Ritterburgen auf steilen Felsenhöhen, da wurden auch nicht wenige umwallte Bergespitzen mit neuen Bauten gekrönt. So mancher unserer Wälle verschwand dabei, andere wurden wenigstens halb zerstört; sie lieferten eben brauchbares Material in Menge; einzelne aber blieben doch unversehrt, so am Hassenstein, Maidstein, Březina. Aber auch hier lassen sich die älteren von den neuern Bauten auf den ersten Blick unterscheiden; letztere haben durchaus Mörtelverbindung, erstere nicht.

Mit Staunen und Grauen betrachteten nachkommende Geschlechter jene alten Wälle; bald schlang die Sage üppi-ge Ranken darum. (...)

Příloha 11

Wenzel Dressler – Johann Kiemann

Die ältesten Baudenkmäler in Böhmen

Obecné úvahy o hradištích – Dressler – Kiemann 1867, výňatky: 116–117, 197–203

/Otázky podnětené průzkumem Hradišťan u Teplic./ Gleichzeitig ergab sich aus einer Schätzung der zum Errichten solcher Werke erforderlicher Arbeitskräfte, dass die Summe derselben den Umfang gewöhnlicher menschlicher Privatunternehmungen weitaus überschreiten habe und somit die Vorstellung von einem gewissen öffentlichen Charakter derselben durchaus zulässig sei. Diese Vorstellung empfing einen noch sicherern Halt durch die Erwägung der besondern Lage dieser Bauten auf Bergespitzen hinter ausgedehnten Waldungen und der Grösse der von der Umwallung eingeschlossenen Räume. Und nachdem man einmal die Idee öffentlicher Bauten dafür acceptirt hatte, musste man implicite den Gedanken, dass es Versammlungsplätze für grössere Mengen von Menschen gewesen seien, festhalten und durfte nur darin noch zweifelhaft sein, ob diese Räume blos friedlichen, Cultus-, Berathungs- und dergl. Zwecken, oder auch wohl Vertheidigungszwecken gedient haben konnten.

An diese Frage knüpfte sich aber die weit wichtigere, *welchen Menschen, d. h. welchem Zeitalter und welchem Volke die Errichtung und Benützung dieser Plätze zugeschrieben werden müsse.*

Nun erhoben sich allerdings Stimmen, welche diese Frage für sehr überflüssig erklärten und auf gedachte Objecte kurzweg im Namen der *Celten* Beschlag legten; es ist jedoch in vorjüngster Zeit für dieses Universalvolk, das nicht nur den Grundstoff für die jetzigen Bewohner Galliens geliefert, sondern nach den Anschauungen mancher archäologischen Schriftsteller für alle Völker Mitteleuropas, insbesondere aber Süd- und Mitteldeutschlands, geliefert haben soll, so viel erwiesenermassen *fremden* Eigenthums in Anspruch genommen worden, dass man billig Anstand zu nehmen hat, Etwas, über dessen Zuständigkeit eben noch erst geforscht werden muss, ohne Umstände solchen Ansprüchen Preis zu geben.

[In neuester Zeit ist man von der Ansicht, dass alle Steindenkmäler *keltisch* wären, ganz abgekommen; man hält sie für *viel älter* und glaubt, dass *vorkeltische* Bewohner unseres Erdtheiles sie errichtet haben. (... /výskyt megalitů v Indii/.)]

Wir beschieden uns deshalb, diese Frage so lange als eine offene zu behandeln, als nicht die vorhistorischen Zustände Ostdeutschlands Urtheilen von besserer Objektivität als bisher zugänglich gemacht sein würden (...) /Následují popisy 14 hradišť./

Wir mögen diese Aufzählung nicht abschliessen, ohne die Merkmale, die uns bei der Betrachtung dieser Wälle als wichtig erscheinen, hervorzuheben und zusammenzufassen, um sie bei der weitem Bearbeitung dieses Gegenstandes möglicherweise als Leitfaden verwenden zu können. Gleich im Eingange bemerken wir, dass über den Zweck dieser umwallten Plätze eine andere Vermuthung füglich nicht zulässig sei als die, dass sie zur Versammlung grösserer Mengen von Menschen gedient hätten, die allenfalls verschiedenen Kategorien angehörten, wie sich aus der Mehrheit der Abtheilungen innerhalb des allgemeinen Wallumkreises wohl urtheilen lässt. Hält man den Gedanken öffentlicher Versammlungsplätze – ohne vorläufig den Zweck, sei er nun ein kriegerischer oder friedlicher gewesen, zuberückichtigen – fest, und prüft die Mittel, welche die Lage dieser Orte für die Verpflegung einer grösseren Menschenzahl, welche ja doch mehrere Male des Tages die Bedürfnisse des Hungers und Durstes befriedigen muss, bietet oder zulässt, so springt es in die Augen, dass von einer längern und ununterbrochenen Dauer solcher Versammlungen keine Rede sein und dass man dieselbe höchstens auf eine Reihe von Stunden oder allenfalls Tagen schätzen darf.

Die Plätze haben im Allgemeinen eine so enorme, gewaltige Ausdehnung, dass an das Zusammenkommen einer nur geringen Anzahl von Leuten, die sich auch auf längere Zeit hinaus leicht verproviantieren liesse, innerhalb derselben viel weniger gedacht werden kann, als an das Herbeiströmen grosser Volksschaaren, mit Weibern, Kindern und allerhand Gethier, wie wir's ja auch jetzt noch bei Festlichkeiten zu Ehren berühmter Bergheiliger, die es hie und da gibt, alljährlich mit erleben können. Für eine nach Hunderten und Tausenden zu zählende Menge von Kehlen bedarf es aber insbesondere unter der Gluth heisser Sommertage – und man kann doch nicht annehmen, dass diese allen Luftströmungen und Stürmen frei ausgesetzten Berggipfel im Winter oder im Spätherbste oder währen der spruchwörtlich gewordenen Wetterwendigkeit unseres Frühlings zu Versammlungen zum Lagern von Menschen benutzt worden seien – gewaltiger Quantitäten frischen Wassers, und diese bieten keineswegs die am Fusse der Berge – meist sehr vereinzelt – hervorbrechenden Quellen, sondern einzig und allein grössere Reservoirs, als Teiche, Flüsse und Bäche, deren Wasser aber nach den Gipfflächen meist nur unter Anwendung vieler Kräfte und mit grossem Zeitaufwande zu bringen war, da die meisten dieser Gipfel von solchen Reservoirs – bergauf gerechnet – mehr als stundenweit entfernt liegen. Auffallend ist dabei, dass, wo selbst solche Quellen in leicht erreichbarer Ent-

fernung von der Umwallung hervorbrechen, keine Spur von Anstalten zu finden ist, des ungehinderten Bezuges dieses Wassers sich zu versichern und dass eine Einschliessung von Quellen oder Bächen in den Bereich der Umwallungen, so weit wir nach unserer bisher gehaltenen Umschau urtheilen können, absolut nirgends versucht wurde. Da nun auch keine Brunnengrabungen im Bereiche der Wallplätze, keine Cisternenanlagen zu bemerken sind, so darf man schliessen, dass es in der Absicht der Errichter dieser umwallten Plätze nicht gelegen war, einen für den Fall des längern Beisammenbleibens einer grössern Anzahl von Menschen eintretenden Wassermangel zu decken und dass somit auch der Fall einer mehr als augenblicklichen Einschliessung in diese Räume bei der Errichtung derselben nicht vorgesehen wurde.

Betrachtet nun Jemand unbefangen und mit kritischem Blick diese Umwallungen, und sucht aus ihren Beschaffenheit allein, ohne Rücksicht auf die durch die Tradition bereits zu einer Art Autorität gelangte Ansicht, ihren Zweck herauszulesen, so wird er – und zwar ausnahmslos – bei jeder dieser Umwallungen finden, dass zwischen Zugänglichkeit des Terrains und Stärke der Umwallung kein constantes Verhältniss eingehalten wurde, ja dass an leicht zugänglichen Stellen die Umwallungen geradezu oft so schwach sind, dass sie als Hinderniss gegen das Eindringen von Menschen oder Bergungsmittel für menschliche Körper, selbst wenn diese gebückt oder zusammengekauert dahinter lagern, nicht gelten können, während anderwärts, wo das Terrain eine langsame und schwierige Annäherung nur gestattet, Steinmaterial aber in Hülle und Fülle vorhanden lag, die mächtigsten Dämme aufgerichtet stehen. Hatten nur Menschen, und dies waren doch die Erbauer dieser Mauern, wirklich die Absicht, ein gegebenes Terrain gegen das Andringen vor Feinden zu verbarrikadieren, so mussten sie dies in einer aller Orts zweckentsprechenden Weise thun. Dass die aber dort, wo die Gefahr am deutlichsten ausgesprochen lag, gerade die geringsten Vertheidigungsmittel hätten aufstellen sollen, ist ihnen doch nicht zuzumuthen, selbst wenn man glaubt, das ihre geistige Entwicklung gerade nur um einen Grad höher als die der Affen gediehen gewesen.

Besieht man sich nämlich solche Wallstellen, so findet man, dass sie allenfalls auf den Erdboden hingestreckten Schützen mit Hinterladungsgewehren eine vorübergehende Unterkunft gewähren können, das sie aber Menschen, die mit Bogen und Pfeilen, Lanzen u. dgl. Wurfgeschossen beim Kampfe umgehen mussten, keine Deckung gewähren konnten. Oder denkt man an Volksstämme, die mit Steinwürfen angriffen und sich vertheidigten, wie ja auch die Deutschen zu Zeiten es manchmal übten /so erzählt Dio Cassius (...)/ und erblickt demzufolge in jenen Wällen den Munitionsvorrath, den für die Vertheidigung bereit gehalten wurde, so lässt sich wiederum der Einwurf geltend machen, dass diese Aufspeicherung dann allenthalben eine gleichmässige hätte sein müssen und dass, obgleich die Gattung Steine, aus denen die Wälle bestehen, zum Herabstürzen von Höhen und Schleudern auf kurze Distanzen, insbesondere auf die Häupter tiefer stehender Angreifer, ausgezeichnet sich eignete, eine wirksame Vertheidigung gegen auf ebenen Boden andringenden Feinde damit nicht ausführbar war, weil das Gewicht und die Grösse dieser Steine ein Massenfernwerfen nicht erlaubte. Ausserdem erblickt man auch in der Anlegungsweise dieser Wälle, deren Linie meist nicht auf den Rand zwischen Gipffläche und Böschung der Bergwand gelegt ist, sondern willkürlich bald über die Fläche bald über die Böschung sich zieht, nichts weniger als die Absicht, ein Plateau mit einem genügend hohen schirmenden Rahmen, mit einer Wand zu umgeben, die den Blicken der Angreifer die Vertheidiger allenthalben entziehen konnte, und die den Hinaufstürmenden der vollen Wucht aus nächster Nähe geschleuderter Projektile blossstellt, während sie dem Leib der Vertheidiger eine bequeme Brustwehr bietet, ganz abgesehen davon, dass bei gewissen Wällen, wie z. B. bei dem am Trschemschin, die die Seitenlehnen des Berges bandartig umgürtenden Wallpartien eine Beschirmung des ihnen entsprechenden umwallten Raumes auch nicht in dürftigster Weise zulassen und eine Vertheidigung durch Steinstürzen auf die herandringende Feinde geradezu erschweren.

Aus der Anlegungsweise und Beschaffenheit dieser Wallplätze lässt sich soweit erkennen, dass sie, sofern man ihnen den Charakter von Vertheidigungsanstalten für grössere Volksmengen, wie etwa die ganze eines von einer ackerbautreibenden Bevölkerung bewohnten Gaus wäre, beimessen will, der wesentlichsten Erfordernisse solcher entbehren und eine Anzahl dem Zwecke gerade zuwiderlaufender Eigenschaften besitzen: der ausschliessliche Zweck ihrer Erbauung kann also die Vertheidigung nicht gewesen sein; denn der Mensch auf der höchsten wie auf der niedersten Culturstufe äussert in dieser Hinsicht keine gleichgültige Gedankenlosigkeit, sondern wählt mit dem äussersten Aufwande von Scharfsinn die jederzeit zweckdienlichsten Mittel. Hiemit braucht jedoch nicht ausgeschlossen zu werden, dass diese Plätze bei feindlichen Einfällen dazu dienten, um die Bewohner zu versammeln und die Feinde zu beobachten und dass sie im Nothfalle auch einen improvisirten Sturmloch könnten ausgehalten haben. Der eigentliche Zweck musste jedoch ein anderer sein, als die Vertheidigung, für welche im Allgemeinen diese Plätze in der Anlage viel zu umfangreich, viel zu leicht zugänglich und die Verschanzung viel zu ungenügend (den unverständlichsten Einrichtungen, wie z. B. der hufeisenförmigen Vorwälle nicht zu gedenken) war; die Umwallungen, da sie ernstliche Zwecke nicht erfüllen konnten, dürfen also wohl nur mit einem *symbolischen* Charakter bekleidet gedacht werden.

Und diese Anschauung hat sehr Vieles für sich. Der Mensch, dessen herrliche Naturanlagen in den begünstigsten Racen (denn die physische wie geistige Begabung sind in seinem geschlechte nicht minder ungleich vertheilt als in der übrigen organischen Welt) sich sehr zeitig entwickelt haben müssen, begriff bald, das es eine Ordnung und einen Zusammenhang in dem Walten höherer Kräfte gibt; seine Phantasie verlieh dieser Erkenntniss die Gestalt menschenähnlicher mächtiger Wesen düsterer und freundlicher Art, je nach der Einwirkung auf seine Geschicke, und suchte einen Verkehr mit ihnen herzustellen.

In den Erbauern unserer Steinwälle darf man mit mancherlei Grund, und zwar da sie von uns bisher allemal in der Nähe fruchtbaren Ackerlandes, nicht aber im öden Gebirge gefunden wurden, wie auch weil vielerlei zierliches Bronzegeräth, Waffen und Grabmäler in ihrer Umgebung zum Vorscheine kommen, eine auf einer gewissen Culturstufe stehende ackerbautreibende Bevölkerung vermuthen.

Ist es nun nicht natürlich, das der von keiner positiven Religionslehre beeinflusste Bewohner dieser Landschaft auf denselben Höhen, über welche die segentragenden Wolken ebensowohl hereinzogen, als diejenigen, die seine Saaten zerschlugen, sein Haus in Brand stecken und sein Leben gefährdeten, dem wehenden Hauche dem Gottheit näher zu sein, ihm begegnen zu können vermeinte? (...) Vom Schwarzen Innerafrikas, der gewisse Berge nicht besuchen darf, weil sie der Wohnsitz der Geister sind (...) bis zum hochentwickelten Griechen, der den Plenarsitz aller oberirdischen Götter auf den Olymp verlogte; (...) allenthalben finden wir dieselbe hohe Vorstellung von der Dignität gewisser Berggipfel verbreitet und sie ist auch tief in dem menschlichen Naturgefühle begründet.

Wir können also wohl annehmen, dass an diesen Orten Versammlungen abgehalten wurden, die die Bedeutung der feierlichen Annäherung eines Volksstammes an die göttlichen Wesen, die er in den Naturkräften verehrte, gehabt haben; und solchem Zwecke entsprachen die Localitäten in einer hervorragenden Weise, vorausgesetzt, dass solche Feierlichkeiten lauen Sommernächten vorbehalten blieben, in denen das Schauspiel der auf- und niedergehenden Gestirne und der auf nahen und entfernten Bergen angezündeten Opferfeuer eine unbeschreiblich grossartige Wirkung auf die Gemüther gehabt haben muss. Schon die Lage dieser Localitäten, fern von menschlichem Handel und Wandel in den Thälern und Ebenen, geschoben durch ein breites Waldesdunkel von den profanem Dienste und Nutzen gewidmeten Fluren und Feldern (...) Gesellt sich hiezu noch eine ungewöhnliche Scenerie, die, obgleich das Resultat geologischer Vorgänge, wie der Einsturz und die Zerdrückelung nackter Felsenstirnen, von den Blicken des Naturmenschen als der Schauplatz zorniger Kraftäusserungen mit himmlischer Stärke begabter Wesen aufgenommen wird, (...) so ist es wohl begreiflich, dass an solchen Orten, die das Grossartige mit dem Unheimlichen verbunden zum Ausdruck bringen, der Cultus einer ziemlich entwickelten Naturreligion (...) Niederlassung sich bereiten konnte. Und wie im Latium der Name *Templum* ursprünglich nichts weiter bezeichnete, als einen zu Cultuszwecken abgegränzten Raum (...) so dürfen wir in den umwallten Plätzen eines in der Kindheit der Cultur stehenden Volkes in analoger Weise wohl auch solche *Tempelbezirke*, Fana, d. i. der Gottheit geweihte Orte, erblicken. Halten wir nun diese Vorstellung fest, dann lässt sich die sonst unbegreifliche Art der gürtel- oder bandförmigen Umwallung verstehen; wir vermögen den merkwürdigen Formen und Eintheilungen der Wälle einen symbolischen Sinn beizulegen; es stellen sich gleichgültig dar die Missverhältnisse zwischen Stärke der natürlichen Lage und Schwäche der Umwallung oder umgekehrt, und die Frage nach der Wasserversorgung dieser Plätze erscheint als eine überflüssige; der gewaltige Umfang dieser Orte aber stellt sich als zweckmässig heraus. Aber auch der sonderbare Umstand, dass die Erbauer der Wälle Fürsorge trafen, diese Wälle mit Vegetation sich nicht bedecken zu lassen und dadurch unerkennlich zu werden – eine Fürsorge, die wahrscheinlich länger bereits als tausend Jahre vorgehalten hat, – erklärt sich leichthin, wenn man an die Bedeutung der Plätze als Tempelbezirke hält, die für alle Zeiten durch eine unverwischbare Schranke von dem übrigen Lande als Heiligthümer abgesondert bleiben sollten – während gerade die gegenheilige Beschaffenheit, nämlich die Ausfüllung der Wälle mit kleinem Gestein und Erde, die bei allen unseren Wällen mit auffalender Absichtlichkeit vermieden erscheint, nöthig gewesen wäre, um aus ihnen durch Wurzelwerk und Vegetation zu einem dem Zerfalle widerstehenden Ganzen verbundene Vertheidigungsmauern zu errichten. Dabei scheint es, als wäre die Symbolik, welche in den ältesten Tagen der Römer, Griechen und Semiten rohe Steine mit göttlicher Dignität bekleidete, auch hier nicht ausser dem Spiele gelassen worden; es ist wenigstens auffallend, dass wir solche Wälle nur aus hartem dunklen Gestein erbaut antrafen, und von Steinmauern im Sandstein- oder Kalkgebirge, wo sie um so vieles leichter und imposanter als in einem andern zu errichten gewesen wären, bisher wenigstens Nichts bekannt geworden ist.

Uiber die Formen und Abtheilungen der Umwallungen jetzt schon, nachdem erst so wenige Beispiele bekannt geworden, Etwas zu sagen, scheint uns verfrüht; nur das Eine wiederholt sich an allen ohne Ausnahme, dass nämlich die höchsten Punkte der Gipfelfläche auch die Mittelpunkte oder Focalpunkte der Umwallungen darstellen und ferner dies, dass bei der Auswahl dieser Punkte (resp. der Berge, auf denen sie liegen) die Lage nach einer bestimmten Himmelsgegend hin nicht massgebend gewesen.

Sind wir nun auch durch die Resultate unserer Anschauungen auf die Seite derer gestellt, welche in diesen Plätzen keine Kriegslager, sondern dem Cultus der Gottheit geweihte Räume erblicken wollen, so fühlen wir uns doch, zur Orientierung unserer Leser, verpflichtet, auch die Gründe, welche für die andere Ansicht vorgetragen werden, nicht zu verschweigen. Diese Gründe wurden geschöpft aus den Berichten Cäsars und anderer römischer Schriftsteller über die Vertheidigungsweise der Celten, indem man voraussetzte, dass diese Wälle keltischen Ursprungs sein müssten. Diese bestand darin, dass bei feindlichen Einfällen ins Land die Bewohner desselben die Flucht ergriffen, und in vorher angelegte befestigte Lager – entweder hinter Wäldern und Sümpfen, oder auf schwer zugänglichen Bergen – mit aller beweglicher Habe retirirten, wozu sich auch die Armeen, falls sie geschlagen waren, oder eine offene Feldschlacht nicht wagen durften, verstehen mussten.

So war z. B. Gergovia (...) Noch mehrere Beispiele aus Cäsar (B. g. H. 12 und VI.4) werden von Wocel angeführt, um zu beweisen, dass die Gallier befestigte Berglager – die allerdings nicht castra (Lager), sondern oppida (worunter sowohl Städte als Lager begriffen werden) bei Cäsar genannt werden – in der genannten Absicht unterhielten. Er unterlässt es jedoch, die Art und Weise, wie die Gallier Verschanzungen zu bauen pflegten, und die bei Cäsar VII. 23 ausführlich und genau beschrieben ist. Diese Beschreibung ist es aber, die gegründete Bedenken gegen die Identität unserer Bergwälle mit jenen Lagerschanzen aufkommen lässt. Sie lautet: *Muri autem omnia (...) neque distrahi potest.* Das heisst, (...) /Popis stavby „keltské zdi“ – murus gallicus./ Diese keineswegs primitive, sondern selbst Cäsars Lob erntende Befestigungskunst vermöhen wir nun in unseren Wallbauten, welche den multus agger, nämlich das hoch an der Innenseite angefüllte Dammenmateriale gänzlich vermissen lassen, nicht wieder zu erkennen; ganz besonders in jenen nicht, die einen flachen, niedrigen, ebenen Stein-Gürtel von regelmässiger Breite um die Bergseiten darstellen.

Dessenungeachtet erscheint es noch nicht gerathen, in dieser Frage ein endgiltiges jede weitere Verhandlung ausschliessendes Urtheil zu fassen, und ist die Forschung und Verallgemeinerung der Studien über den gewiss höchst interessanten Gegenstand vor Allem zu wünschen und zu empfehlen. Die geographische Verbreitung eines uralten Culturvolkes, dem ein ziemlich entwickelter religiöser Apparat eigen gewesen zu sein scheint, an der Hand dieser Denkmäler kennen zu lernen und für die Geschichte wie die ethnologische Forschung fruchtbar zu machen, ist gewiss eine der dankenswürdigsten Mühen und der ausforderndsten Aufgaben.

Aus dem früher gesagten erhellt, dass wir uns noch gar nicht ausser Zweifel befinden, ob das Volk, das wir meinen, wirklich ein keltisches gewesen sei; sicher jedoch und ausser Frage ist es, dass diese Bauten weder slavischen, wie sonst geschah, noch germanischen Erbauern zugeschrieben werden dürfen. Der germanische Göttercultus beschränkte sich auf heilige Bäume und heilige Haine; die Edda kennt keine Steinkreise und einen Priesterstand gab es nicht. (...) Bei feindlichen Einfällen in das Land wichen sie in der Tiefe der Wälder zuruck und hinter Sümpfe; Berge vertheidigten sie nicht. Hätte übrigens bei den Germanen und Slaven zur Zeit, als ihnen das Christenthum gebracht wurde, eine Erinnerung an den Göttercultus auf diesen Höhen noch gelebt, so wären uns die Berichte über die Ausrottung dieser Reminiscenzen durch die Missionäre nicht versagt: wenn diese Höhen göttlichem Dienste geweiht waren, dann waren sie es gewiss in einer weit vor dem Beginne der christlichen liegenden Zeit!

Příloha 12

Bernhard Grueber

Die Kunst des Mittelalters in Böhmen / Der Burgenbau

Přehled problematiky hradišť v Čechách na konci romantické epochy

(Úvodní část kapitoly o hradech – Grueber 1872, s. CLXII–CLXIII, CLXV–CLXVI)

Neben den Dorfanlagen haben sich auch von den älteren Einwohnern Böhmens zahlreiche befestigte Plätze als die Vorbilder des Burgenbaues erhalten, deren Grundform bei Errichtung der spätern Hochburgen beibehalten wurde. Durch das ganze Land, besonders aber die westliche Hälfte, ziehen sich weitläufige Erd- und Steinwälle hin, welche offenbar ein zusammenhängendes Befestigungs-System bildeten und von einem kriegskundigen Volke ausgeführt wurden. Die Zeit, in welcher diese Werke, die man gegenwärtig als Heidenschanzen oder Wallburgen zu bezeichnen pflegt, entstanden, lässt sich eben so wenig mit Sicherheit angeben, als irgend einem Stamme die Urheberschaft in unbedingter Weise zugeschrieben werden kann.

Es ist über diese Denkmale, deren in Böhmen nahezu fünfzig bekannt sind, unendlich viel gefabelt worden, ohne dass kaum einer von den Berichterstattern gründliche Untersuchungen an Ort und Stelle vorgenommen hätte. Erzählungen von Jägern und Landleuten, im besten Falle die Angaben eines nachbarlichen Pfarrers, wurden auf guten Glauben hingenommen und gingen ohne kritische Sichtung in Topographien und Geschichtswerke über. Bald sollten unbekannte Urvölker, bald die Kelten und Bojen, dann die Markomannen, Avaren oder Slaven diese Werke aufgeführt haben; die einen erblickten kyklopische Mauern, andere hussitische Verschanzungen und die dritten durch Feuer zusammengeschmolzene Steinmassen.

Gründliche fachmännische Untersuchungen fehlten gänzlich, in Ermanglung derselben wurde die Frage auf das nationale Gebiet verpflanzt und diese oder jene Ansicht mit Leidenschaftlichkeit verfochten. So stand die Angelegenheit, als ein sächsischer Militär, Herr Oskar Schuster, in Dresden ein Werk über die zwischen der Saale und Oder hinziehenden alten Befestigungen veröffentlichte. In klarer und vorteilsfreier Weise wurden hier zum erstenmal diese Denkmale in ihrem Zusammenhange besprochen und zur vollen Evidenz dargethan, dass sie einem einheitlichen Festungssystem angehören, bestimmt, die uralte, aus Germanien nach dem fernen Osten laufende Handelsstrasse zu decken und zugleich die Gränzen zu wahren. Der Verfasser zeigt, dass den sämtlichen Wallburgen ein und derselbe Plan zu grunde liege, mögen sie nun aus Steinen, Erde oder gemischten Materialien errichtet sein, dass endlich die Durchführung eines so ausgedehnten und doch ineinandergreifenden Systems grosse Kriegserfahrung und materielle Hilfsmittel voraussetze. Schuster weist ferner einzelne zusammenhängende Linien, z. B. von Meissen bis Görlitz, nach und erkennt die Semnonen, einen suevischen Volksstamm, als die Urheber der von ihm untersuchten und beschriebenen Verschanzungen.

Nachdem ich viele von den böhmischen Wallburgen eingesehen und aufgenommen hatte, besuchte ich gelegentlich einer Rheinreise mehrere von den in Taunus und in Westphalen befundlichen Heidenschanzen, unter andern, die auf dem Altkönig nördlich von Frankfurt und bei Meschede an der oberen Ruhr; auch hier fand ich denselben Grundplan befolgt und die Untersuchungen Schuster's bestätigt.

Es seien einige der bedeutungsvollsten böhmischen Umwallungen, welche sichtlich auf den spätern Burgenbau Einfluss übten, ausgewählt und näher beschrieben. (...)

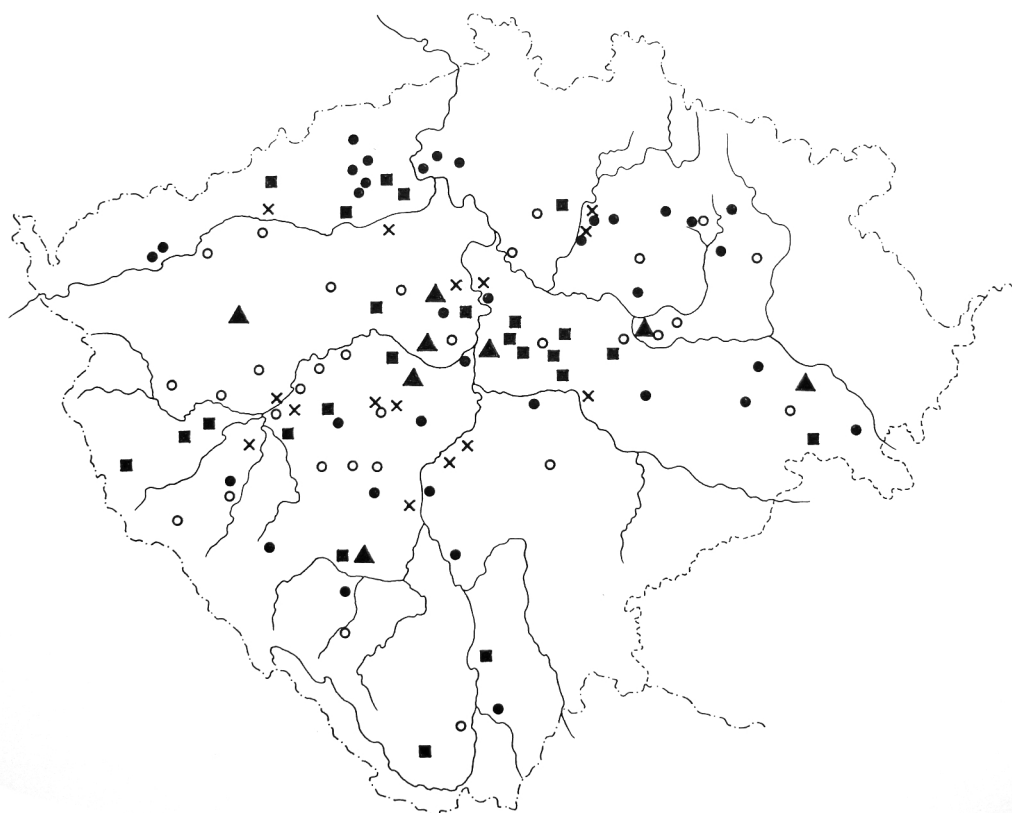
Alle diese Verschanzungen sind doppelte und liegen auf Bergkuppen; sie bestehen je aus weiten in der Abdachung des berges errichteten Umwallungen und kleinen, innerhalb derselben auf den höchsten Punkten angebrachten Festen, den Hochburgen. Die Hochburg liegt bie in der Mitte der stets länglichen Umwallung, sondern an einem Ende derselben, wo der Berg wenigstens nach einer Seite hin steil abfällt. Durch diese Anordnung wurde ein grosser freier Platz innerhalb des Walles erzielt, welcher zu Waffenübungen und im Nothfalle zur Unterbringung der Herden diente. In diesem Platze findet man innen eine, manchmal mehrere tiefe Gruben, Cisternen, auch ist der vom untern Thore zur Hochburg führende Weg öfters mit besondern kleinen Schanzen eingefasst und zeigt labyrinthartige Verschlingungen. Alle Wälle, die innern wie die äussern, sind mit Gräben umzogen, die Berglehnen oft künstlich abgeschrofft und die Plateau's geebnet. Als Materiale diente stets das vorgehende Gestein, Grauwacke, Gneiss, Granit, Basalt oder Sandstein, die etwa ½ bis 1 ½ Kubikfuss haltenden Stücke sind ohne alle Bearbeitung, oft auch

ohne jedes Bindemittel so aufeinander gelegt, dass die Wallseiten im Winkel von 45 Grad geböscht und oben mit einer etwa 6 Fuss breiten Krönung versehen waren.

So sind die Wälle auf dem 2200 hohen, künstlich abgeplatteten Radlstein (...) / popis hradišť: Hradišťany, Plešivec, Blaník, Třemšín, Kněží hora/.

Da insbesondere von den vier Wallburgen: Vladař, Plešivec, Hradišť bei Strakonice und Hora bei Katovic die Verschlackung behauptet wurde, die erste aus Basalt, die zweite aus Wacke, die dritte aus Granit und die vierte aus Gneiss bestehen, beschloss ich eine gründliche Untersuchung anzustellen und wählte, da sich in den drei erstgenannten Orten nur mässige Spuren von (vielleicht zufälligen) Bränden zeigten, die Ruine von Katovic, die angeblich bedeutendsten Schlackenwälle. Die an den äussern Schanzen angestellten Nachgrabungen (...) / popis zjištěných situací; výsledek:/ Eine Verschlackung in dem Sinne, wie sie von den Alterthümlern behauptet wurde, ist weder von den Erbauern der Wälle angestrebt worden, noch hat eine solche je stattgefunden.

Über die Entwicklung des alt-slavischen Burgenbaues haben sich keinerlei beglaubigte Nachrichten erhalten, wenn wir auch in den Chroniken die Burg Hrad und die Hochburg Vyšehrad oft als bestehend erwähnt finden. Dass das herzogliche Saalgebäude auf dem Prager Vyšehrad im XII. Jahrhundert noch aus Holz bestand, haben wir bereits erwähnt; ferner wissen wir, dass Herzog Soběslav I. mehrere Burgen hat neu aufführen und den Hradschin zu Prag ums Jahr 1135 nach italienischer Art (mit Steinmauern) befestigen lassen. Welche Gestalt jedoch diese Burgen eingehalten haben, wird nirgend gesagt.

Obr. 50. Pravěká a raně středověká hradiště v Čechách, známá do roku 1870.

▲ Hradiště publikovaná před rokem 1700; ■ hradiště publikovaná v letech 1701–1800; ○ hradiště publikovaná v letech 1801–1850 (v nepublikovaných pramenech omezeně dostupných se mohla objevit i dříve); ● hradiště publikovaná v letech 1851–1870 (v nepublikovaných pramenech omezeně dostupných se mohla objevit i dříve); × hradiště zachycená pouze v nepublikovaných pramenech

Příloha 13

Česká hradiště v literatuře do roku 1870

Uvádějí se souhrnné práce, věnované obecně českému pravěku (Kalina 1836; Vocel 1866–1868), nebo přímo hradištím, ať už rukopisné (Kalina 1837–1843, Olbricht) či tištěné (Maloch, Špaček, Dressler – Kiemann, Vocel 1869), nebo hradům (Heber); navíc publikované topografie Čech (ve 2. sloupci: a = Schaller 1785–1796: Topographie des Königreichs Böhmen. Prag; o = Sommer 1833–1849: Das Königreich Böhmen. Prag) a archeologická mapa Čech (Schmitt). Poslední sloupec (Sklenář 2011) odkazuje na čísla příslušných hesel v dotyčné práci, kde lze najít veškerou další dobovou literaturu i netištěné písemné prameny.

Mukov/Hradišřany	ao	x	x	x		x	x	x	x	x	x	x	466/1
(Náchoď/Branka, Homolka)												x	472/1
Pavlovsko/ Źďár								x	x	x	x		536/2
Písecká Smoleč										x			543/1
Písková Lhota/Šance			x										545/1
-, -/Nad Vlčím dolem										x			545/2
Planá/ Radná		x									x		547/1
Plzeň-Bukovec			x			x	x		x	x	x	x	556/1
Plzeň-Hradišřtě							x						557/1
Počaply/ Šance	o			x			x				x		561/1
Postoloprty/ Dragůš	a												577/4
Praha-Hostivař	a			x									591/1
Praha-Kralovice	ao		x	x							x		596/1
Praha-Šárka											x		619/5
Praha-Vinoř	a										x		624/1
Předhradí/ Oldřiš	o					x					x		642/1
Přistoupim	o		x					x			x		648/1
Radíč/ Hrazany				x									653/1
Rejkovice/ Plešivec	o	x	x			x	x		x	x	x	x	666/1
Řepice/ Hradec											x	x	685/2
Sedlec u K. Varů							x				x		694/1
Sedlec/ Hradsko				x								x	696/1
Slaný/ Slánská hora	o	x	x				x	x			x		707/3
Srdov/ Hradec												x	724/1
Starý Plzenec/ Hůrka	ao												729/1
(Stochov)	o		x	x							x		731/1
Stradonice u Berouna	a	x	x								x		733/1
Sudoměř/ Hrádek	o	x									x		752/2
Štěpánov/ -ská hora							x				x		768/1
Štítary	ao		x			x							771/1
Tetín	ao						x				x	x	782/6
Třiřsov	o		x	x					x		x		803/1
Úhořřany/ Úhořř		x	x			x	x	x		x			812/1
Vestec/ Havraň						x							839/1
Vlastislav	ao	x	x	x							x	x	848/1
Voltuřř/ Třemřřín	o		x	x		x	x		x	x	x	x	854/1
Vraclav	ao										x		857/1
Vřseruby				x									872/1
Zabruřřany			x										882/1
Záhořřice/ Vladař	ao		x				x		x	x			885/1
Zborovy			x						x	x	x		898/1
Źalov/ Levý Hradec	ao			x						x	x		913/1
<i>celkem</i>		12	34	23	2	21	21	7	13	22	60	24	

K tomu je nutno připojit pro úplnost ještě:

- 1) *lokality známé už před rokem 1870 z jiných publikovaných prací*: Čáslav/Hrádek (74/4), Hlinná (161/1), Hostim/Kozel (185/1); Hradišřtko (200/1), Choteč/Škrábek (227/1), Jílovišřtě/Kazín (261/1), Jílovišřtě/Humenská (261/2), Kralupy-Mínice (442/1), Křečhoř (338/1), Malechov/Hůrka (416/1), Nadryby (469/2), Nalžovické Podhájí (475/1), Nevězice (486/1), Ostroměř/Hradišřtko (524/1), Praha-Bohnice/Zámka (581/6), Prachov (635/1), Tařšovice/Starý Locket (775/1), Voltýřřov (855/1);
- 2) *lokality nepublikované, zachycené jen v rukopisech obecněji nedostupných*: Čejetice/Choboty (75/1), Klecany (288/2), Ledecřko/Vraník (361/1), Lochovice (399/7), Otmíče/Otmíčská hora (527/1), Stradonice u Loun (734/5), Střřapole (743/1);
- 3) *lokality známé jen jako nalezišřtě, nikoli jako hradišřtě, uváděny nejsou*.

PRAMENY A LITERATURA

- Abramowicz, A.* 1967: Wiek archeologii. Warszawa.
- Abramowicz, A.* 1983: Dzieje zainteresowań starożytnych w Polsce I. Wrocław et al.
- Adam z Veleslavína, D.* 1585: Kronyky dvě o založení země České (...). Praha. (Vyd. Praha 1817).
- Adam z Veleslavína, D.* 1590: Kalendář historický. Praha.
- Adler, G. W.* 1836: Grabhügel und Opferplätze im Orlagau. Saalfeld.
- Anderle, J.* 2000: Podmokly. In: Svoboda, L. et al., Encyklopedie českých tvrzí, II. Praha, 588.
- Anderson, J.* 1779: An account of ancient monuments and fortifications in the Highlands of Scotland, *Archaeologia* 5, 241–266.
- Anderson, J.* 1782: A further description of ancient fortifications in the North of Scotland, *Archaeologia* 6, 87–99.
- Anderson, J.* 1883: Scotland in *Pagan Times*. Edinburgh.
- Andree, R.* 1871: Heidenschanzen und Steinwälle in der Lausitz, *Globus* 20, 219, 246, 264, 280.
- Anonym (Wander, J. L.)* 1792: Ein aufgefundenes Alterthum. In: Riegger, J. A. von (ed.), *Archiv der Geschichte und Statistik insbesondere von Böhmen III*. Dresden, 99–101.
- Anonym (Šternberk, hr. K.?)* 1823: Ponaučení pro zberající členy Národního Museum v Čechách. (Samostatný tisk nedat., *Archiv Národního muzea, fond Registratura NM, kart. 2, sign. B 2/IV, č. 3.*)
- Anonym* 1859: Verschlackte Wälle in Böhmen, *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit* 6, 90–91.
- Anonym* 1863: Náboženství pohanských Slovanů, *Osvěta* 1, 213–214, 219–220, 227–228.
- Anonym* 1868: † František Olbricht, *Památky archeologické* 8, 1868–70, 235–236.
- Anonym* 1869: Zříceniny hradu Hasištejna u Kadaně, *Světobzor* 3, 215–216, 228, 230.
- Anonym* 1881: O té německé vědě, pokud se týče nás Slovanův ve Slezsku, *Opavský týdeník* 12, č. 32.
- Ashbee, P.* 1972: Field archaeology: its origins and development. In: Fowler, P. J. (ed.), *Archaeology and the landscape*. London, 38–74.
- Balbín, B.* 1679: *Miscellanea historica Regni Bohemiae. Lib. I. Pragae.*
- Barrington, D.* 1782: Observations on the vitrified walls in Scotland, *Archaeologia* 6, 100–3.
- Bartoš, F. M.* 1926: *Soupis rukopisů Národního muzea v Praze I.* Praha.
- Bartošková, A.* 1995: Studium českých raně středověkých hradišť od L. Niederla až do současnosti, *Slavia* 64, 245–256.
- Beckovský, J. F.* 1700: *Poselkyně starých příběhův českých I.* Praha.
- Behla, R.* 1884: Ueber die Lage der Nationalopferstätte der Sueben im Semnonenwalde, *Correspondenz-Blatt der Berliner Anthropologischen Gesellschaft* 15, 1884, 156–158.
- Behla, R.* 1888: *Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland.* Berlin.
- Beneš, F.* 1861: Hradiště u Hryzel, na Staré Kourimi a u Přistoupína, *Památky archeologické* 4/2, 30–35.
- Beneš, F.* 1864: Hradiště u Dolních Břežan, *Památky archeologické* 6, 1864–1865, 106–108.
- Beneš, F.* 1865: Skalsko a Sodoměř v kraji Boleslavském, *Památky archeologické* 6, 1864–1865, 168–179.
- Beneš, F.* 1866a: Šárka, *Památky archeologické* 7, 1866–1867, 165–184.
- Beneš, F.* 1866b: Beschreibung der Steinwälle am Berge Plešivec, Hrad, Třemšín, dann am Vostrý und der Horka. (Rkp., *Archiv NM, fond F. Beneš, kart. 3, č. 121.*)
- Beneš, F.* 1866c: Horka bei Böhm.-Aicha bunzl. Ks. Besucht am 22. Sept. 1866. (Rkp., *Archiv NM, fond F. Beneš, kart. 3, č. 128.*)
- Beneš, F.* 1867a: Ueber den historisch-denkwürdigen Ort Libic an der Cidlina, *Sitzungsberichte der k. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften 1867/I.*, 16–21.
- Beneš, F.* 1867b: Libice a památky kultu sv. Vojtěcha, *Památky archeologické* 7, 1866–1867, 249–266.
- Beneš, F.* 1867c: Plešivec a Ostrý na Jinecku, *Památky archeologické* 7, 1866–1867, 427–434.
- Beneš, F.* 1867d: Jahres-Bericht 1866 an die k. k. Central-Commission, die Statthaltereie und das k. k. Kreisamt in Čáslau. (Rukopisný koncept, 6. 1. 1867 – *Archiv NM, fond F. Beneš, kart. 4, č. 175.*)
- Brachmann, H.-J.* 1993: *Der frühmittelalterliche Befestigungsbau in Mitteleuropa.* Berlin.
- Braniš, J.* 1909: *Staročeské hrady.* B. m.
- Brandl, V.* 1863a: *Kniha pro každého Moravana.* Brno.
- Brandl, V.* 1863b: heslo „Hradiště“; *Slovník naučný* (red. F. L. Rieger) 3. Praha, 917–918.
- Brantl, K.* 1837: Bergen, deren Gipfel mit Ringwällen umgeben sind, *Zwölfter Jahresbericht des Voigtländischen alterthumsforschenden Vereins*, 22–24 (Briefliche Mittheilungen der Mitglieder).
- Brantl, K.* 1841: Die grossen Erdwälle von Hradisst, auf der Herrschaft Kopidlno, im Bidschower Kreise Böhmens, *Sechzehnter Jahresbericht des Voigtländischen alterthumsforschenden Vereins*, 3–28.

- Brantl, K. 1867: Kamenné valy na Velkém Blaníku, Památky archeologické 7, 1866–1867, 573–576.*
- Brothwell, D. R. et al. 1974: Vitriified forts in Scotland. A problem in interpretation and primitive technology, Journal of archaeological science 1, 101–107.*
- Bubeník, J. 1999: Poznámky o nejstarších hradištích raného středověku v Čechách, Archeologické rozhledy 51, 631–648.*
- Bubeník, J. 2000: K terminologii a problematice rozpoznávání opevněných sídlišť našeho raného středověku, Archeologie ve středních Čechách 4, 391–395.*
- Butz, R. – Klecker, Ch. 1988: Karl Preuskers Werk im Blickfeld von Erbe und Tradition, Ethnographisch-archäologische Zeitschrift 29, 645–651.*
- Cohausen, A. von 1861: Die Ringwälle des Taunus. Braunschweig.*
- Cohausen, A. von 1898: Die Befestigungsweisen der Vorzeit und des Mittelalters. Wiesbaden. (Reprint: Augsburg 1995.)*
- Cook, M. et al. (v tisku): New light on oblong forts: Excavations at Dunnideer. Aberdeenshire.*
- Cotta, B. 1837: Verglaste Schanzen in Böhmen und Lausitz, Neues Jahrbuch für Geologie und Mineralogie 1837, 673.*
- Cotta, B. 1839: Abhandlung über Burgwälle der Oberlausitz, Neues Lausitzisches Magazin 17 (N. F. 4), 122–124.*
- Cotton, M. A. 1955: British camps with timber-laced ramparts, The Archaeological Journal 16, 26–105.*
- Černín z Chudenic, E. 1828: Tage-Buch 1828. (Rukopis, Státní archiv Třeboň, prac. Jindřichův Hradec, rodinný archiv Černínů – deníky E. Černína.)*
- Červinka, I. L. 1895–1896: Zajímavá místní jména na Moravě, Věstník československých muzeí a spolků archeologických 1, 55–56, 72–76, 84–86.*
- Červinka, I. L. 1896: Pravěká hradiska na Moravě. Kroměříž.*
- Červinka, I. L. 1902: Morava za pravěku. Brno.*
- Červinka, I. L. 1914: Hradiska pravěká, hrady, hrádky a tvrze na Moravě, Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci 31, 69–102.*
- Čizmář, M. 2004: Encyklopedie hradišť na Moravě a ve Slezsku. Praha,*
- Čtverák, V. et al. 2003: Encyklopedie hradišť v Čechách. Praha.*
- Daňhelka, J. et al. 1988: Staročeská kronika tak řečeného Dalimila (1), (2). Praha.*
- Dobner, G. 1761, 1763: Wenceslai Hagek a Liboczan Annales Bohemorum (...) I., II. Praha.*
- Dobrovský, J. 1799: Die Bildsamkeit der slawischen Sprache. Prag.*
- Dolanský, J. ed. 1954: Nestorův letopis ruský. Praha.*
- Dressler, W. – Kiemann, J. 1867: Die ältesten Baudenkmäler in Böhmen. Ein Beitrag zur Kenntniss derselben, Mittheilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen 5, 116–125, 195–203.*
- Dubravius, J. 1552: Historia Regni Boemiae (...). Prostějov.*
- Durdík, T. 2000: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha.*
- Ennius z Feinxfeldu, Š. 1562: in: Farrago quarta poematum ab aliquot studiosis poeticae Bohemis scriptorum diversis temporibus (...). Pragae. (Arch 514: Mons et sylva Hradecz.)*
- Erben, J. 1868: Staré pomezí cesty a brány zemské v Čechách, Květy 3, 315.*
- Fähnrich, A. 1851: Cesta do Dušníka v Kladsku, Lumír 1, 1024–1028.*
- Födisch, J. E. 1867: Kamenné valy na Vladaři, Památky archeologické 7, 1866–1867, 599–600.*
- Födisch, J. E. 1868a: Verschlackte Wälle in Böhmen, Mittheilungen der Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale 13, XXXVII–XXXVIII.*
- Födisch, J. E. 1868b: Die Steinwälle Böhmens, Mittheilungen der Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale 13, LXXIV–LXXVIII.*
- Födisch, J. E. 1871a: Eine Sage von Hassenstein, Mittheilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen 9, 277–278.*
- Födisch, J. E. 1871b: Scorified ramparts in Bohemia. In: Stuart 1871, 155–164, Pl. XIII.*
- Födisch, J. E. 1872: Die alten Wallbauten Böhmens, Mittheilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen 10, 186–203.*
- Födisch, J. E. 1874: Der Steinwall am Berge Hradik bei Černosek in Böhmen, Mittheilungen der Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale 19, 152.*
- Francek, J. 1981: Jičínský historiograf Antonín Vánkomil Maloch, Zpravodaj Krajského muzea východních Čech 8, 2–3, 25–47.*
- Francev, V. A. 1928: Korespondence Pavla Josefa Šafaříka s ruskými učiteli (1825–1861). II. Praha.*
- Garnett, T. 1825: Reise durch die schottischen Hochlande und einen Theil der Hebriden. Wien.*
- Gebuhr, R. 2007: Jarina und Liubusua. Kulturhistorische Studie zur Archäologie frühgeschichtlicher Burgen im Elbe-Elster-Raum. Bonn.*

- Gebuhr, R. 2009: „Burgwälle“ – Das Problem doppelter Hermeneutik in der Kulturgeschichte archäologischer Burgenforschung Mittel- und Ostdeutschlands. In: Biermann, F. – Kerstin, T. – Klammt, A. (edd.): Siedlungsstrukturen und Burgen im westslavischem Raum. Langenweissbach, 17–30.
- Gentles, G. 1993: Vitrified forts, *Current archaeology* 133, 18–20.
- Grinsell, L. V. 1976: Folklore of prehistoric sites in Britain. Newton Abbot.
- Grueber, B. 1872: Die Kunst des Mittelalters in Böhmen, Mittheilungen der Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale 17 (Der Burgenbau, s. CLXII–CLXVII).
- Gummel, J. 1938: Forschungsgeschichte in Deutschland. Berlin.
- Hájek z Libočan, V. 1541: Kronyka Česká. Praha.
- (Hanka, V.) 1840: Literární zprávy ze Slezska a Lužice. (Z dopisův J. Srezněvského V. Hankovi.), *Časopis Národního muzea* 14, 403–412.
- Harding, A. W. 2004: The Iron Age in Northern Britain: Celts and Romans. Natives and Invaders. Abingdon.
- Haupt, K. 1868: Die Oberlausitzer Schlackenwälle, *Neues Lausitzisches Magazin* 44, 379–395.
- Havránek, B. – Daňhelka, J. edd. 1958: Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila. Praha.
- Heber, F. A. 1844a: Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser I. Prag.
- Heber, F. A. 1844b: Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser II. Prag.
- Heber, F. A. 1845: Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser III. Prag.
- Heber, F. A. 1846: Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser IV. Prag.
- Heber, F. A. 1848: Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser VI. Prag.
- Heber, F. A. 1849: Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser VII. Prag.
- Heerde, D. red. 1986: Karl Benjamin Preusker (1786–1871). Grossenhain.
- Hibbert, S. 1857: Observations on the theories which have been proposed to explain the vitrified forts of Scotland, *Archaeologia Scotica* 4, 160–82.
- Honl, I. 1970: Účast Antonína Zefyrina Malocha na Heberově díle o českých hradech, *Historická geografie* 4, 125–130.
- Hraše, J. K. 1869a: Předhistorické ohrady župy Litoměřské, *Památky archeologické* 8, 1868–70, 431–438.
- Hraše, J. K. 1869b: Zemská stezka kladsko-polská a strážní branka u Náchoda; *Památky archeologické* 8, 1868–1870, 443–450.
- Childe, V. G. – Thorneycroft, W. 1937: The experimental production of the phenomena distinctive of vitrified forts, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 72, 44–55.
- Chodakowski, Z. D. 1818: O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem. Warszawa. (Přetisk: Lwów 1819; 2. vyd. Kraków 1835.)
- Chocholoušek, P. 1855: Dvůr krále Václava, Koleda (Brno) 1855, 137–166.
- Christison, D. 1898: Early fortifications in Scotland: Motes, camps and forts. Edinburgh.
- Jamieson, J. 1834: On the vitrified forts of Scotland, *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom* 2, 227–251.
- Jelínek, B. 1882: Hradiště u Butovic, *Památky archeologické* 12, 1882–1884, 125–132.
- Jelínek, B. 1883: Zwei Wallbauten bei Břežnic, *Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien* 13, 119–123.
- Jelínek, B. 1885: Ueber Schutz- und Wehrbauten aus der vorgeschichtlichen und aelteren geschichtlichen Zeit, mit besonderer Rücksicht auf Böhmen. Prag.
- Jelínek, B. 1894a: Materialien zur Vorgeschichte und Volkskunde Böhmens, II. Theil, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 24, 57–83.
- Jelínek, B. 1894b: Památky slovanského pravěku v místních názvech se zvláštním ohledem na Čechy, *Český lid* 3, 72–80, 161–168.
- Jirásek, A. 1894: Staré pověsti české. Praha.
- Jireček, H. 1856: Župa Litomyšlská, Vratislavská a Chrudimská do r. 1200, *Památky archeologické* 2, 25–31.
- Jireček, H. 1859a: O některých starožitnostech v Chrudimsku, *Památky archeologické* 3, 1858–1859, 366–369.
- Jireček, H. 1859b: Místní jména v Čechách, *Památky archeologické* 3, 227–229.
- Jireček, H. 1860: Naše pomístné názvy, *Památky archeologické* 4, 91.
- Jireček, H. 1863: (recenze) *Spezialkarte des Königreichs Böhmen*, *Památky archeologické* 5, 1862–1863, 239–240.
- Jungmann, A. 1824: Paběrek historický, Krok 2. I., 59–64.
- Jungmann, J. 1820: Slovesnost aneb Sběrka příkladů s krátkým pojednáním o slohu. Praha.
- Jungmann, J. 1835: Slovník německo-český I. Praha.
- Kalajdovič, K. F. 1823: Pis'ma k A. F. Malinovskomu. Moskva.
- Kalina von Jäthenstein, M. 1836: Böhmens heidnische Opferplätze, Gräber und Alterthümer. Prag.

- Kalina von Jäthenstein, M. 1837–1843: Böhmens Wälle aus der heidnischen Vorzeit.* (Soubor rukopisů, LA PNP, fond Kalina z Jäthensteinu; obecné části publikovány jako Kalina 2007.)
- Kalina von Jäthenstein, M. 1843: Ueber die muthmassliche Lage des Berges Ossek am Flusse Mže, wohin Cosmas den Tumulus der Kasi, Libuša's Schwester, versetzt, Abhandlungen der k. Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften V. 2., 1841–1842, 3–7.*
- Kalina z Jäthensteinu, M. 2007: Hradiště pohanského pravěku v Čechách (1837–1843). Zprávy České archeologické společnosti – Suppl. 65. Praha.*
- Kdolská, H. 2009: Hillfort studies in Scotland: 18th century–1945.* (Nepublikovaná disertace, University of Edinburgh.)
- Keferstein, Ch. 1846: Ansichten über die keltischen Alterthümer, die Kelten überhaupt und besonders in Teutschland. Halle.*
- Kleinwächter, L. 1869: Die ältesten Baudenkmäler in Böhmen, Mittheilungen des Vereins für die Geschichte der Deutschen in Böhmen 7, 160–165.*
- Klemm, G. F. 1836: Handbuch der germanischen Alterthumskunde. Dresden.*
- Knapková, J. 1995: Odras historických událostí v pomístních jménech. In: Olivová-Nezbedová, L. et al., Pomístní jména v Čechách. Praha, 377–402.*
- Keppen, P. I. 1826: Materialy dlja istorii prosvěščenija Rossii. Sankt-Peterburg.*
- Kořán, J. J. 1873: heslo „Žižka“. In: Slovník naučný (red. F. L. Rieger) 10. Praha, 512–520.*
- Kostrzewski, J. 1949: Dzieje polskich badań prehistorycznych. Poznań.*
- Koubek, J. P. 1844: Zříceniny Zvíkovské. Elegie věnovaná (...) Karlu, mladšímu knížeti ze Švarcenberka (...), Květy 11, příloha, 2.*
- Kraszewski, I. 1860: Sztuka u Słowian. Wilno.*
- Krolmus, V. 1844a: Památnosti tvrže pusté na Hoře krásné u Vožice vyobrazené v Tábořsku s podotknutou slavností národní Slamníku a Fidlovačky u Prahy. Praha.*
- Krolmus, V. 1844b: Památky tvrže Hasištejnské v Žatečsku jinak Lucku. Praha.*
- Krolmus, V. 1847–49: Staročeské pověsti, zpěvy, hry, obyčeje, slavnosti a nápěvy ohledem na bájesloví československé. Díl II. Praha.*
- Krolmus, V. 1851: Staročeské pověsti, zpěvy, hry, obyčeje, slavnosti a nápěvy ohledem na bájesloví československé. Díl III. Praha.*
- Krolmus, V. 1853a: Archaeologická ces./ tovní/ poznamenání V. Krolmusa r. 1853. (Rukopis, Knihovna Národního muzea, odd. rukopisů, sign. V G 123.)*
- Krolmus 1853b: Příchod slova Páně od Východu na Západ (...) na Levý Hradec do Čech. Praha.*
- Krolmus, V. 1854: Archaeologická cesta po Čechách r. 1854 Vácesl. Krolmusa. (Rukopis, Knihovna Národního muzea, odd. rukopisů, sign. V G 123.)*
- Krolmus, V. 1855: Archaeologické pátrání starožitností /v okolí pražském/ po Čechách Vácesl. Krolmusa 1855. (Rukopis, Literární archiv Památníku národního písemnictví, fond Krolmus, kart. 5.)*
- Krolmus, V. 1856: Archaeologická cesta Vácesl. Krolmusa 1856. (Rukopis, Literární archiv Památníku národního písemnictví, fond Krolmus, kart. 5.)*
- Krolmus, V. 1858: Poznamenání cesty archaeologické po Čechách r. 1858 Vácesl. Krolmusa (...) stručně popsané a poznamenané. (Rukopis, Knihovna Národního muzea, odd. rukopisů, sign. V G 123.)*
- Krolmus, V. 1859: Starožitnosti roku 1859, po Čechách vykopané, prohledané, stručně podotknuté od Vácesl. Krolmusa faráře. (Rukopis, Knihovna Národního muzea, odd. rukopisů, sign. V G 123.)*
- Krolmus, V. 1860: Deník čes. památností r. 1860 V. Krolmusa. (Rukopis, Knihovna Národního muzea, odd. rukopisů, sign. V G 123.)*
- Krolmus, V. b. d.: Sběrka rozličných zákonů církevních i světských a i pověstí národních atd. (...). (Rkp. nedat., Knihovna Národního muzea, odd. rukopisů, sign. IV A 18.)*
- Lippoman, J. 1832: Zastanowienie sie nad mogiłami, pustymi siedliskami i zamczyskami okopanymi, źmijowymi wałami. Wilno.*
- Lüssner, M. 1844–1850: Collectanea archaeologica et topographica I. (Rukopis, Muzeum východních Čech, Hradec Králové, archeologické oddělení.)*
- Lüssner, M. 1860: Archaeologické zprávy z Chrudimi za r. 1859, Památky archeologické 4, 89–91.*
- Lüssner, M. 1865–1875: Collectanea archaeologica et topographica III. (Rukopis, Muzeum východních Čech, Hradec Králové, archeologické oddělení.)*
- Lüssner, M. 1876–1885: Collectanea archaeologica et topographica IV. (Rukopis, tamtéž.)*
- Lutovská, P. – Lutovský, M. 2002: Kapitola z dějin výzkumu raně středověkých hradišť, Archeologie ve středních Čechách 6, 191–199.*
- Lutovský, M. 2001: Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha.*

- Lutovský, M. 2009: Doba hradištní bez hradišť? In: Dresler, P. – Měřínský, Z. (edd.), *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice*. Brno, 5–9.
- Lutterer, I. – Majtán, M. – Šrámek, R. 1982: *Zeměpisná jména Československa*. Praha.
- Macek, J. 1997: *Česká středověká šlechta*. Praha.
- Mackenzie, G. 1824: A letter to Sir Walter Scott, Baronet, containing observations on the vitrified forts and a review of what has been addressed to Sir Walter on these singular remains by Dr. MacCulloch (...). London.
- MacKie, E. W. 1976: The vitrified forts of Scotland. In: Harding, D. W. (ed.), *Hillforts: Later prehistoric earthworks in Britain and Ireland*. London–New York–San Francisco, 205–235.
- MacLagan, C. 1875: *The hill forts, stone circles and other structural remains of ancient Scotland*. Edinburgh.
- Maloch, A. V. 1849: Uiber Entstehung, Bauart, Zerstörung und Erhaltung der vaterländischen Burgen. In: Heber, F. A., *Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser VII*. Prag, 260–268.
- Maloch, A. V. 1855a: Slovo o předhistorických náspech v Čechách. In: *Programm c. k. Gymnasium v Jičíně roku 1855*. Jičín, 3–22.
- (Maloch, A. V.) 1855b: O způsobu stavení a opevnění starých Čechů. Úryvek z většího článku od A. V. Malocha, *Lumír* 5, 718–720.
- Maloch, A. V. 1865: Slovo o předhistorických náspech v Čechách, *Beseda* 3, 1865–1866, 25–27, 34–36, 42–45.
- Malý, J. B. (Mý.) 1863: heslo „Hrad“. In: *Slovník naučný* (red. F. L. Rieger) III. Praha, 913.
- Maślanka, J. 1965: Zorian Dołęga Chodakowski. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- McHardy, A. 1906: On vitrified forts, with results of experiments as to the probable manner in which their vitrification may have been produced, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 40, 136–150.
- Midgley, M. S. 2010: From antiquarianism to phenomenology: The study of landscape in later 18th and early 19th century Britain. In: *Landscapes and human development: The contribution of European archaeology (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bd. 191)*. Bonn, 91–99.
- Michálek, J. – Zavořel, P. 1996: Archeologické nemovité památky v okrese Český Krumlov. *České Budějovice*.
- Mikovec, F. B. – Zap, K. V. 1865: *Starožitnosti a památky země české II*. Praha.
- Miltner, J. B. 1875: Život a působení Františka Karla Miltnera, *Památky archeologické* 10, 353–358.
- Motyková, K. – Drda, P. – Rybová, A. 1978: *Závist. Keltské hradiště ve středních Čechách*. Praha.
- Much, M. 1875: Germanische Wohnsitze und Baudenkmäler in Niederösterreich, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 5, 37–115.
- Munro, R. 1899: *Prehistoric Scotland and its place in European Civilisation*. Edinburgh.
- Niederle, L. 1925: *Život starých Slovanů III. 2*. Praha.
- Nováki, Gy. 1964: Zur Frage der sogenannten „Brandwälle“ in Ungarn, *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 16, 99–140.
- Novotný, R. 2000: K Mackově pojetí hradu a zámku, *Mediaevalia historica Bohemica* 7, 191–199.
- Oberpfalzer, F. 1927: Přípony -iště, -isko v českých nářečích, *Naše řeč* 11, 8–11.
- Olbricht, F. 1857: Einige archäologische Notizen. (Rukopis, 6 ll., Teplice 22. 6. 1857; Archiv Národního muzea, fond Archeologický sbor, kart. 3, č. 285.)
- Olbricht, F. 1862: Bericht uiber die Ergebnisse meiner archäologischen Wanderung in südlichen Böhmen – inclusive einer Gegend des Böhmerwaldes – im Monate August 862. (Rukopis, 4 ll., Teplice 30. 10. 1862; Archiv Národního muzea, fond Archeologický sbor, kart. 3, č. 286.)
- Olbricht, F. 1864: Bericht uiber dem Besuch des Berges Blanik bei Launowitz und einige andere archäologische Wahrnehmungen des Gefertigten im Jahre 864. II. Zerstreute Bemerkungen in archäologischer Beziehung. (Rukopis, 3 ll., Trnovany u Teplice 31. 10. 1864; Archiv Národního muzea, fond Archeologický sbor, kart. 3, č. 287.)
- Olbricht, F. 1865?: Betrachtungen uiber die ältesten Denkmäler Böhmens vorkristlicher Zeit, ihre Zwecke, und die Völker welchen sie angehören. (Rukopis, 17 ll., Archiv Národního muzea, fond Archeologický sbor, kart. 3, č. 288.)
- Olivová-Nezbedová, L. et al. 1995: *Pomístní jména v Čechách*. Praha.
- Opelík, J. red. 2000: *Lexikon české literatury 3/I.*, 79–80.
- Pabst, F. A. 1812: *Kronika nejnovější a věrná Poselkyně (...)* III. Praha.
- Palacký, F. 1833: O Bojech, nejstarším známém národu v České zemi, *Časopis Národního muzea* 7, 412–425.
- Palacký, F. 1836: *Geschichte von Böhmen I*. Prag.
- Palacký, F. 1848: *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě I.1*. Praha.
- Paprocký z Hlohol, B. 1602: *Diadochus (...)*. Praha.
- Pelcl, F. M. 1791: *Nová kronyka Česká. I*. Praha.
- Peroutková Matějková, K. 2011: A. V. Maloch – historik, učitel, dialektolog, hudebník a archeolog? Přínos A. V. Malocha pro archeologii 19. století, *Z Českého ráje a Podkrkonoší* 24, 212–219.

- Petera Rohoznický, F. 1836–1849: Pamětnice fary Bělohradské. (Rukopis, Knihovna Národního muzea, odd. rukopisů, sign. I A 11.)*
- Petera Rohoznický, F. 1865: Seznam Hrádků, Hradů a Hradišť v Čechách. (Rukopis, LA PNP, fond Petera Rohoznický.)*
- Petera Rohoznický, F. 1867a: Místní jména, Památky archeologické 7, 1866–1867, 597–599.*
- Petera Rohoznický, F. 1867b: Seznam hradů a hrádků v Čechách. (Rukopis, 27. 3. 1867; Archiv Národního muzea, fond Archeologický sbor, kart. 3, č. 290.)*
- Petera Rohoznický, F. 1868: Hradiště. (Rukopis, SOkA Náchod, fond Petera Rohoznický, kart. 1, č. 19.)*
- Peucker, E. von, 1860–1864: Das deutsche Kriegswesen der Urzeit. Berlin.*
- Píč, J. L. 1891: Archeologický výzkum ve středních Čechách. I. Stará hradiště na středním Polabí, Památky archeologické 15, 353–382.*
- Píč, J. L. 1908: Přehled české archaeologie. Praha.*
- Píč, J. L. 1909: Starožitnosti země České III.1. Čechy za doby knížecí. Praha.*
- Piggott, S. – Robertson, M. 1977: Three centuries of Scottish archaeology: George Buchanan to Lord Abercromby. Edinburgh.*
- Poličanský, M. 1613: Pokuty a trestání přestupníkův božích příkázání, v nichž se každému pobožnému křesťanu dává vejstraha a napomenutí z písma sv. a z historyjí mnohých a rozličných, pro ozdoby v nich položené. Praha.*
- Preusker, K. B. 1827: Ober-Lausitzische Alterthümer, Neues Lausitzisches Magazin 6, 96–130, 165–209, 301–359, 516–560.*
- Preusker, K. B. 1828: Ober-Lausitzische Alterthümer. Görlitz.*
- Preusker, K. B. 1841: Blicke in die vaterländische Vorzeit. Sitten, Sagen, Bauwerke und Geräthe, zur Erläuterung des öffentlichen und häuslichen Volkslebens im heidnischen Alterthume und christlichen Mittelalter der sächsischen und angränzenden Lande. I. Leipzig.*
- Profous, A. 1947, 1951: Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny. I, III. Praha.*
- Procházková, R. 2009: Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku. Brno.*
- Příruční 1935–1937: Příruční slovník jazyka českého, I. Praha.*
- Ralston, I. B. M. 1986: The Yorkshire television vitrified wall experiment at East Tullos, City of Aberdeen district, Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland 116, 17–40.*
- Red. 1887: Několik listů spisovatelů a vlastenců českých k Antonínu Markovi, Časopis Národního muzea 61, 59–76, 248–259.*
- Reuter, U. 2007: Von Großenhain nach Dresden. Die Geschichte des Rentamtmanns Karl Benjamin Preusker und seiner Sammlung, Archaeo – Archäologie in Sachsen 4, 48–53.*
- Salač, V. 2011a: K výzkumu oppid v Čechách a na Moravě v minulém tisíciletí, Archeologie ve středních Čechách 15, 463–474.*
- Salač, V. 2011b: Oppida a urbanizační procesy ve střední Evropě, Archeologické rozhledy 63, 23–64.*
- Sedláček, A. 1865: Hrádek nad Zámoštěm, Lumír 1865, 2, 744–746.*
- Sedláček, A. 1868: Hradisko Hrutovské u Litomyšle, Památky archeologické 8, 59–62.*
- Sedláček, A. 1884: Hradý, zámky a tvrze království Českého IV. Vysočina Táborská. Praha.*
- Sedláček, A. 1889: Hradý, zámky a tvrze království Českého VI. Podbrdsko. Praha.*
- Sedláček, A. 1891: Hradý, zámky a tvrze království Českého VIII. Rakovnicko. Praha.*
- Sedláček, A. 1897: Hradý, zámky a tvrze království Českého XI. Prachensko. Praha.*
- Sedláček, A. 1908: Místopisný slovník historický království Českého II. Část historická. Praha*
- Sedláček, A. 1920: Snůška starých jmen, jak se nazývaly v Čechách řeky, potoky, hory a lesy, Rozpravy České akademie, tř. I, č. 60.*
- Schaller, J. 1785: Topographie des Königreichs Böhmen I. Rakonitzer Kreis. Prag.*
- Schaller, J. 1787: Topographie des Königreichs Böhmen VII. Saazer Kreis. Prag.*
- Schaller, J. 1789: Topographie des Königreichs Böhmen XIII. Budweiser Kreis. Prag–Wien.*
- Schaller, J. 1790: Topographie des Königreichs Böhmen III. Prachiner Kreis. Prag–Wien.*
- Schirach, B. von 1803: Beschreibung der Hussitenschanzen in der Oberlausitz, besonders im budissiner Kreise, Oberlausitzische Arbeiten zu Geschichte und Gelehrtheit 6, I., 25 a n.*
- Schmitt, A. P. 1856: Archaeologická mappa království Českého/Archäologische Karte des Königreichs Böhmen. Prag.*
- Schreiber, H. 1842: in: Jahresbericht des Voigtländischen alterthumsforschenden Vereins 17, 67–68.*
- Schreiber, H. 1859: Älteste Kriegsbauwerke, Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit NF 6, 171–175.*
- Schuster, O. 1869a: Die alten Heidenwälle Deutschlands, Sitzungs-Berichte der naturwissenschaftlichen Gesellschaft Isis zu Dresden 1869, 56–63.*

- Schuster, O. 1869b:* Die alten Heidenschanzen Deutschlands, mit specieller Beschreibung des Oberlausitzer Schanzensystems. Dresden.
- Schuster, O. 1875:* Umwallungen aus der Vorzeit, Sitzungs-Berichte der naturwissenschaftlichen Gesellschaft Isis zu Dresden 1875, 94–98.
- Sklenář, K. 1965:* Život a dílo Václava Krolmuse, Sborník Národního muzea v Praze 10, řada C, 187–217.
- Sklenář, K. 1968:* Teplický archeolog František Olbricht, Zprávy a studie Oblastního muzea v Teplicích IV, spol. vědy, 9–17.
- Sklenář, K. 1972a:* Nejstarší archeologické zprávy o keltském oppidu u Třisova, Časopis Národního muzea, řada historická 141, 26–33.
- Sklenář, K. 1972b:* Nejstarší plán zaniklé středověké osady Svídna u Slaného, Archeologické rozhledy 24, 575–577.
- Sklenář, K. 1975:* První studie o českých hradištích. In: Sborník prací k sedmdesátinám univ. prof. dr. Jiřího Neustupného, DrSc. Praha (strojopis), 114–136.
- Sklenář, K. 1976:* Počátky české archeologie v díle Matyáše Kaliny z Jäthensteinu, Sborník Národního muzea v Praze 30, řada A, 1–136.
- Sklenář, K. 1980:* Archeologická činnost Josefa Vojtěcha Hellicha v Národním muzeu (1842–1847), Sborník Národního muzea 34, řada A, 109–236.
- Sklenář, K. 1981:* Jan Erazim Vocel. Zakladatel české archeologie. Praha.
- Sklenář, K. 1982:* Slavníkovská Libice v dějinách archeologického výzkumu, Časopis Národního muzea, řada historická 151, 1–16.
- Sklenář, K. 1983:* Vývoj poznání pravěku a rané doby dějinné v Evropě. In: Bouzek, J. – Buchvaldek, M. – Kostomitsopoulos, Ph. – Sklenář, K., Dějiny archeologie I. Praha, 7–168.
- Sklenář, K. 1984:* Vývoj poznání pravěku a rané doby dějinné v českých zemích. In: Bouzek, J. et al., Dějiny archeologie II. Praha, 7–70.
- Sklenář, K. 1986:* Bibliografie německé archeologie v Čechách I. Publikace Spolku pro dějiny Němců v Čechách (1862–1943), Zprávy Československé společnosti archeologické při ČSAV – Suppl. 29. Praha.
- Sklenář, K. 1989:* Kašpar Šternberk a česká archeologie, Časopis Národního muzea, řada historická 158, 117–135.
- Sklenář, K. 1992:* Archeologické nálezy v Čechách do roku 1870. Prehistorie a protohistorie. Praha.
- Sklenář, K. 1993:* František Beneš – Inventář osobní pozůstalosti. Praha. (Archiv Národního muzea, rozmnož.)
- Sklenář, K. 1996:* Český archeologický sběratel Josef Pacht, Sborník Národního muzea v Praze 50, řada A, 1–37.
- Sklenář, K. 1998:* Zborovy a Čejtice: zprávy Josefa Pachla z jihozápadních Čech (1842), Castellologica bohemia 6, 455–458.
- Sklenář, K. 1999:* Archeolog J. V. Hellich na Libáňsku v roce 1844, Z Českého ráje a Podkrkonoší 12, 207–210.
- Sklenář, K. 2000a:* Poznámky k počátkům archeologických map v Čechách, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada archeologická M 5, 189–200.
- Sklenář, K. 2000b:* Hellichův plánek tvrziště v Údrnicích na Libáňsku (1844), Castellologica bohemia 7, 351–355.
- Sklenář, K. 2001a:* Obraz vlasti. Příběh Národního muzea. Praha.
- Sklenář, K. 2001b:* Slovník nejstarší české archeologické terminologie do roku, Zprávy České archeologické společnosti – Suppl. 46. Praha.
- Sklenář, K. 2002:* Hradiště nad Březinou a první archeologická úvaha o hranicích „Slavníkovy říše“, Sborník Západočeského muzea v Plzni – Historie 16, 167–181.
- Sklenář, K. 2003:* Bohové, hroby a učitelé. Cesty českých spisovatelů do pravěku. Praha.
- Sklenář, K. 2004:* „Předhistorické ohrady župy Litoměřské“. Archeolog Jan Karel Hraše v Litoměřicích 1864–1868, Muzejní a vlastivědná práce 42/Časopis Společnosti přátel starožitností 112, 23–39.
- Sklenář, K. 2005a:* Biografický slovník českých, moravských a slezských archeologů. Praha.
- Sklenář, K. 2005b:* Nejstarší popis a plán raně středověkého hradiště u Přistoupimi, Archeologie ve středních Čechách 9, 575–581.
- Sklenář, K. 2006a:* První studie o českých pravěkých a raně středověkých hradištích aneb Zapomenutý rukopis zapomínaného archeologa. In: Kalina z Jäthensteinu, M., Hradiště z pohanského pravěku v Čechách (1837–1843). ZČAS – Suppl. 65. Praha, 2–4.
- Sklenář, K. 2006b:* Jan Erazim Vocel a počátky studia českých hradů, Castellologica bohemia 10, 9–30.
- Sklenář, K. 2006c:* Franz Olbricht: podkrušohorský romantický archeolog ve středních Čechách, Archeologie ve středních Čechách 10, 111–122.
- Sklenář, K. 2007a:* Romantismus v české archeologii a jeho literární ohlas. In: Vyčichlo, J. – Viktora, V. (edd.), Jeden jazyk naše heslo buď IV. Český romantismus – jiskření a záblesky. Radnice–Plzeň, 29–58.
- Sklenář, K. 2007b:* August Česlav Ludikar, průkopník archeologie na Strakonicku, Archeologické výzkumy v jižních Čechách 20, 45–64.

- Sklenář, K. 2008: „Pohanské“ počátky českých hradů v představách romantické archeologie, *Castelloologica bohemica* 11, 9–30.
- Sklenář, K. 2010a: Počátky české archeologie v období romantismu, *Časopis Společnosti přátel starožitností* 118, 17–25.
- Sklenář, K. 2010b: Františka Petery Rohoznického „seznamy hradů a hrádků v Čechách“ (1865–1867), *Castelloologica bohemica* 12, 9–23.
- Sklenář, K. 2011: Pravěké a raně středověké nálezy v Čechách do roku 1870. Pramenná základna romantického období české archeologie. Praha.
- Sklenář, K. 2013: Břetislav Jelínek – „poslední romantik“ české archeologie, *Archaeologica Pragensia*, v tisku.
- Sklenář, K. – Běličová, M. 1994: Společnost Národního muzea – Archeologický sbor. Praha. (Archiv Národního muzea, rozmnož. inventář fondu.)
- Skutil, J. 1932: Dva příspěvky k československému folkloru prehistorickému, *Český lid* 32, 35–52.
- Skutil, J. 1940: Pavel Josef Šafařík a archeologické památky. Brno.
- Skutil, J. 1946: Moravský lidový názor a představy o pravěku, *Český lid* n. ř. 1, 129–135.
- Slovník 1960: Slovník spisovného jazyka českého, I–V. Praha.
- Slovník 1989: Slovník spisovného jazyka českého, I–VIII. Praha.
- Smolík, J. 1880: Něco o Hradištích, zvláště o Hradišti na slanské Hoře, *Památky archeologické* 11, 1878–1881, 443–454.
- Sommer, J. G. 1833: Topographie des Königreichs Böhmen I. Leitmeritzer Kreis. Prag.
- Sommer, J. G. 1834: Topographie des Königreichs Böhmen II. Bunzlauer Kreis. Prag.
- Sommer, J. G. 1835: Das Königreich Böhmen, III. Bidschower Kreis. Prag.
- Sommer, J. G. 1838: Das Königreich Böhmen, VI. Pilsner Kreis. Prag.
- Sommer, J. G. 1840: Topographie des Königreichs Böhmen VIII. Prachiner Kreis. Prag.
- Sommer, J. G. 1844: Topographie des Königreichs Böhmen XII. Kaurzimer Kreis. Prag.
- Sommer, J. G. 1845: Topographie des Königreichs Böhmen XIII. Rakonitzer Kreis. Prag.
- Sreznevskij I. I. 1850: O gorodiščach v zemljach slavjanskich, preimuščestvenno zapadnich, *Zapiski Odesskogo Obščestva istorii i drevnostej* 2, 532 a n.
- Stašek, A. 1925: *Vzpomínky*. Praha.
- Stuart, J. 1871: On some vitrified forts of Scotland, with reference to descriptions of similar remains in Bohemia, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 8, 1868–70, 145–164.
- Sweet, R. 2004: *Antiquaries: The discovery of the past in eighteenth-century Britain*. London.
- Szulc, K. 1863: Budowle i usypaliska Słowian pogańskich. Poznań.
- Šafařík, P. J. 1834: Přehled pramenů staré historie slovanské, *Časopis Národního muzea* 8, 154–182.
- Šafařík, P. J. 1837: *Slovanské starožitnosti*. Praha.
- Šembera, A. V. 1868: Západní Slované v pravěku. Vídeň.
- Šída, P. 2005: Strážné systémy, *Archeologie ve středních Čechách* 9, 589–603.
- Šnajdr (Schneider), L. 1878: Über böhmische Burgwälle, *Verhandlungen der Berliner Anthropologischen Gesellschaft* 1878, 22. 2., 2–6.
- Šnajdr, L. 1893: K otázce o původu spečených valů, *Český lid* 2, 489–493.
- Šobr, J. 1864: Bukovecké valy u Plzně, *Památky archeologické* 6, 36.
- Šolle, M. 1947: Nové poznatky o slovanské hradištní technice, *Zprávy památkové péče* 7, 6–13.
- Šonka, J. 1982: *Kronika čtená rýčem*. Brno.
- Špaček, K. 1861: O předhistorických hradištích a valích v Čechách, *Památky archeologické* 4, 21–30.
- Tischer F. 1895: Listy J. Er. Vocela k Eug. hr. Černínovi, *Český lid* 4, 459–470.
- Tomek, V. V. 1846: Stará svědectví o hradu Děvinu blíž Prahy, *Časopis Národního muzea* 20, 730–747.
- Tomková, K. 1999: Ke kartografickému zobrazení českých raně středověkých hradišť, *Archeologie ve středních Čechách* 3, 235–257.
- Tyl, J. K. (pseud. Týl Horník) 1835: Čech a Lech. Listy z kroniky české I, *Květy* 2, č. 31 (30. 7.), 302–306.
- (Tyl, J. K.) 1839: Vychovanec pomsty. Dle pověsti národní, *Květy* 6, č. 29–39.
- Tyl, J. K. 1846: Dejte pozor na věci starožitné!, *Pražský posel* 1, č. 1, 66–73.
- Tyszkiewicz, E. 1842: Rzut oka na źródła archeologii krajowej (...) w zachodnich guberniach Cesarstwa Rossyjskiego. Wilno.
- Tytler, A. F. 1790: An Account of some remarkable structures on the tops of hills in the Highlands, with the remarks on the progress of the arts among the ancient inhabitants of Scotland, *Transactions of the Royal Society of Edinburgh* 2. II, 1–34.
- Vacek, F. A. 1829: Hystorye farní školy Kopidlenské, *Přítel mládeže* 7, 26–56, 70–84.

- Vahilevič, D. J. (*Vahylevič, I. N.*) 1838: Huculové, obyvatelé východního pohoří Karpatského, *Časopis Národního muzea* 12, 475–498; 13, 45–68.
- Vavák, F. J. 1783–1790: Druhý díl Spisu paměti (...) (Rukopis, Knihovna Národního muzea, odd. rukopisů, sign. I e 1, sv. 2; vydal J. Skopec, Praha 1910.)
- Vencl, S. 1983: K problematice fortifikací v archeologii, *Archeologické rozhledy* 35, 284–315.
- Vencl, S. 1984: Otázky poznání vojenství v archeologii. Praha.
- Virchow, R. 1870: (Über) Gebrannte Steinwälle der Oberlausitz, *Zeitschrift für Ethnologie* 2, 257–271.
- Virchow, R. 1872: (in: Sitzungsberichte), *Correspondenz-Blatt der Berliner Anthropologischen Gesellschaft* 1872, 65.
- Virchow, R. 1878: Die slavischen Funde in den östlichen Theilen von Deutschland, *Correspondenz-Blatt der Berliner Anthropologischen Gesellschaft* 1878, 128–137.
- Vocel (*Wocel*), J. E. 1825: Harfa. Hradec Králové.
- Vocel, J. E. 1839: Přemyslovci. Praha.
- Vocel, J. E. 1843: O zachování starobylostí československých, *Časopis Národního muzea* 17, 286–291.
- Vocel, J. E. 1844: O hrobích a mohylách pohanských v Čechách, *Časopis Národního muzea* 18, 105–127.
- Vocel, J. E. 1845a: Grundzüge der böhmischen Alterthumskunde. Prag.
- Vocel, J. E. 1845b: O starožitnostech českých a o potřebě chrániti je před zkázou. Praha.
- Vocel, J. E. 1846: Labyrint slávy. Praha.
- Vocel, J. E. 1850: Česká archeologie křesťanského středověku, *Časopis Národního muzea* 24, 541–555.
- Vocel, J. E. 1851: Dopisy archaeologické, *Vesna (Videaň)* 1, č. 99–100 (24. a 28. 8.).
- Vocel, J. E. 1859: Bericht über die im Jahre 1858 unternommene kunstarchäologische Reise im westlichen Böhmen, *Mittheilungen der Central-Commission für (...) Baudenkmale* 4, 96–99, 135–137, 212–218.
- Vocel, J. E. 1865: Keltické ohrady, *Památky archeologické* 6, 1864–1865, 254–263.
- Vocel, J. E. 1866: Pravěk země České. První oddělení. Praha.
- Vocel, J. E. 1868: Pravěk země České. Praha. (Oba díly společně.)
- Vocel, J. E. 1869: O hradištích a branách zemských, *Památky archeologické* 8, 1868–1870, 321–330.
- Vocel, J. E. 1870: Slovanské starožitnosti (v hesle „Slované – dějiny“), *Slovník naučný* 8. Praha, 592–593.
- Vocel, J. E. – Grueber, B. 1858: Die Burgstelle und die Kirchen zu Tetin, *Mittheilungen der Central-Commission für (...) Baudenkmale* 3, 76–78 (Vocel), 106–110 (Grueber).
- Voigt, M. A. 1771: Beschreibung der bisher bekannten böhmischen Münzen. I. Prag.
- Vychodil, P. 1917: Z doby Sušilovy. Sbíрка dopisů. I. Brno.
- Wächter, J. 1841: Statistik der in Hannover vorhandenen heidnischen Denkmäler. Hannover.
- Wagener, S. Ch. 1842: Handbuch der vorzüglichsten, in Deutschland entdeckten Alterthümer aus heidnischer Zeit. Weimar.
- Wagner, F. A. 1828: Tempel und Pyramiden der Urbewohner auf dem rechten Elbefer, unweit dem Ausfluss der Schwarzen Elster. Leipzig.
- Wagner, F. A. 1833: Aegypten in Deutschland, oder die germanisch-slavischen wo nicht rein germanischen Alterthümer an der schwarzen Elster. Leipzig.
- Wahle, E. 1950: Studien zur Geschichte der prähistorischen Forschung. Heidelberg.
- Wahle, E. 1950–1951: Geschichte der prähistorischen Forschung, *Anthropos* 45, 1950, 498–538; 46; 1951, 49–112.
- Waldhauser, J. 2001: Encyklopedie Keltů v Čechách. Praha.
- Watterich von Watterichsburg, F. C. 1845: Handwörterbuch der Landeskunde des Königreichs Böhmen. Prag.
- Williams, J. 1777: An account of some remarkable ancient ruins lately discovered in the Highlands, and northern parts of Scotland. In a series of letters to G. C. M. Esq. Edinburgh.
- Wilson, D. 1851: The archaeology and prehistoric annals of Scotland. Edinburgh.
- Woldřich, J. N. 1874: Verschlackte Steinwälle und andere urgeschichtliche Bauten in der Gegend von Strakonice, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 4, 189–201.
- Woldřich, J. N. 1875: Künstliche Granit- und Basaltschlacken aus Böhmen, *Verhandlungen des k. k. geologischen Reichsanstalt in Wien* 1875, 80–81.
- Woldřich, J. N. 1893: Beiträge zur Urgeschichte Böhmens. V./I.: Untersuchungen über den Bau der Hradiště, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 23, 1–12.
- Zap, K. V. 1842: Zorian Doluha Chodakovský. Nástin jeho života a vědeckého snažení, *Časopis Národního muzea* 16, 234–252.
- Zap, K. V. 1846: Pohled na stavbu státní železné dráhy Pražsko-Drážďanské z Karlína do Kralup, *Poutník* 1, 183–187.
- Zap, K. V. 1862: Česko-moravská kronika. I. Praha.
- Zap, K. V. 1868: Vypsání husitské války. Praha.

Zippe, F. X. M. 1838: Entdeckung eines aus verschlacktem Gesteine bestehenden Wall. In: Sternberg, K. – Kromholz, J. V. (red.), Bericht über die Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte in Prag im September 1837. Prag, 76–81.

BURGWALL ALS OBJEKT DES STUDIUMS AN DEN ANFÄNGEN DER BÖHMISCHEN ARCHÄOLOGIE

In der Zeit der ersten Schritte von der böhmischen Archäologie spielten die Burgwälle nur eine Nebenrolle. Die Erkenntnisse beschränkten sich nur auf die Informationen der Legenden und Chroniken. Am Ende des romantischen Zeitabschnittes um Halbjahrhundert später wurden schon ungefähr neunzig Burgwälle bekannt und großenteils beschrieben. Manche erlebten die archäologischen Ausgrabungen. Es wurden ebenfalls die Hypothesen von ihrer Entstehung, dem Zweck, den Bautechniken, dem ethnischen Ursprung und sogar von ihrem Alter, ggf. von der chronologischen Einreihung vorgelegt. Die archäologische Kategorie „Burgwall“ stellt daher das Produkt des romantischen Zeitabschnittes, u. zw. vorwiegend des zweiten Drittels des 19. Jahrhunderts, dar. Damals formierte sich in dem fortgeschrittenen Europa die Archäologie als Wissenschaft (Sklenář 2007a; 2010a).

In Böhmen, wo die megalithischen Bauten vollkommen fehlten, wurden die Grabhügel und die Burgwälle zum Anlass des archäologischen Interesses. Bisher wurden sie aber nur dem Landvolke bekannt, das die befestigten Plätze für Burgreste hielt (und solchen schon vom Mittelalter an am häufigsten den Platznamen „hradiště“, d. h. Platz, wo einst eine Burg stand, gegeben hat), oder als Militärlager bzw. die Feldbefestigung aus den historischen Zeiten erklärte.

Die erste Literaturerwähnung von einem Burgwall (vermutlich von Stradonice?) umfasst die Chronica Bohemorum von Cosmas aus dem Anfang des 12. Jahrhunderts. Der frühmittelalterliche Burgwall Vraclav bei Vysoké Mýto/Hohenmauth wurde eindeutig in der Chronik von sog. Dalimil aus dem Anfang des 14. Jahrhunderts identifiziert. Die zahlreicheren Angaben findet man allerdings erst in der Böhmischen Chronik von Václav Hájek von Libočany (Hájek 1541), der vor allem den Burgwall oberhalb Závist bei Prag als den ursprünglichen Sitz von dem markomannischen König Marbod nennt.

Das archäologische Interesse für die Burgwälle als Denkmäler der „berühmten heidnischen Vorfahren“ sowie als Bestandteil der romantischen Wahrnehmung der Landschaft ist erst mit dem Antritt des Romantismus und des Nationalwiedergeburt, parallel mit der Blütezeit der Beliebtheit von den Burgen ans Licht gekommen.

Die erste archäologische Beschreibung eines Burgwalls (Sudoměř-Hrádek: Anonym 1792) repräsentiert den bisher vereinzelt Fall. Das Prager Nationalmuseum hat schon am Anfang der zwanziger Jahre zur Dokumentation der Burgwälle aufgefordert, doch nur ca. zwölf von diesen Objekten auf der ersten archäologischen Karte Böhmens erschienen (Kalina 1836, von ihm Sklenář 1976). Die Historiker erwähnten sie nur im allgemeinen (Šafařík 1837); im epochalen Werk „Geschichte von Böhmen“ von F. Palacký (1836) kommt der einzige Burgwall Češov vor, wobei er hier für den awarischen Hring gehalten wird. Das Buch von Kalina teilt mit den genannten historischen Werken das idealisierte herderische Bild von den Slawen mit, es ergänzt sie aber faktographisch auf dem zeitgemäßen Niveau der Archäologie. Kalina hat die erste Gruppe der böhmischen Burgwälle als archäologische Lokalitäten in die Literatur eingeführt. Manche von ihnen erlebten von Anfang der dreißiger Jahre an seine Durchforschungen und Sondierungen (Březina: Sklenář 2002). Überdies gleich nach der Herausgabe des Buches konzentrierte sich Kalina völlig auf die Burgwälle und begann das umfangreiche Werk zu vorbereiten (Kalina 1837–43; 2007; Sklenář 2006a). Leider hat er es nie beendet. Die Handschrift (Auszüge in der Beilage 1) bringt nicht nur die Artikel von einzelnen Burgwällen, sondern auch von ihrem Zweck, der gesellschaftlichen Bedeutung, sowie von der Befestigungstechnik, Struktur der Wällen usw.

Was die Geländeuntersuchungen betrifft, führte der Lehrer M. Minide im Jahre 1820 die ersten bekannten Grabungen im Areal des Burgwalls Libice durch. Allerdings erst die Arbeit von M. Kalina von Jäthenstein, dem Repräsentanten der ersten romantischen Generation der böhmischen Archäologen, und von F. K. Miltner auf dem Slánská hora/Schlaner Berg im Verlaufe der Jahre 1831–1832 fingen die Epoche der intensiven Untersuchungen der Burgwälle an. Damals war schon auch F. Olbricht in Nordwest- und später auch in Mittelböhmen tätig, dessen enge Orientierung auf die Burgwälle und Höhensiedlungen repräsentiert vielleicht die erste Spezialisierung in der böhmischen Archäologie. Olbricht wurde wegen seiner Präferenz von den Kelten sowie wegen seiner Auslegung von allen Fundorten als „Opfer- und Begräbnisberge“ bekannt (Olbricht 1857; 1862; 1865?; von ihm Sklenář 1968; 2006c). Aus Südböhmen haben der bekannte Mineraloge, Professor F. X. M. Zippe und der Sammler J. Pacht ihm die Informationen abgeschickt (Sklenář 1996). Die Pläne von Burgwällen hat der Straßeningenieur K. Brantl, der Mitglied der Oberlausitzischen Gesellschaft der Wissenschaften und des Voigtländischen alterthumsforschenden Vereins, gezeichnet, und auch Beiträge von den böhmischen Burgwällen für ihre Periodika geschrieben hat (Brantl 1837 – siehe Beilage 2).

Mit Kalina hat auch der berühmte Naturwissenschaftler, Graf Kaspar von Sternberg, der vor kurzem (1818) das Nationalmuseum – damals das Vaterländische Museum in Böhmen – gründete, mitgearbeitet; schon seit dem Jahre 1832 hat er auch eigene Grabungen durchgeführt. Außerhalb dieses Kreises blieb aber der Maler sowie der erste Kustos der Altertümersammlung des Nationalmuseums, J. V. Hellich, obwohl er auch die Burgwälle und ihre Pläne gezeichnet hat (Sklenář 1980; 1999; 2000b).

Schon in den vierziger Jahren begann im Nationalmuseum die führende Persönlichkeit der zweiten und letzten romantischen Generation und seit dem Jahre 1850 Professor der Archäologie auf der Prager Universität, Jan Erazim Vocel zu wirken (Sklenář 1981). Als er den ersten Leitfaden der böhmischen Archäologie (Vocel 1845a) schrieb, war er noch in der Sache der Burgwälle sowohl von dem Buch des Archäologen Kalina als auch von der deutschen Literatur einschließlich der romantischen Auslegungen des Götterdienstes, der Opferplätze und der Ustrinen vollkommen abhängig. Dank seinem späteren Vorhaben einer Aufarbeitung des Werkes „Urgeschichte Böhmens“ hat er die Mangelhaftigkeit der bisherigen Erkenntnissen begriffen. Mit Rücksicht darauf empfand er gleichzeitig die Notwendigkeit der breiteren Forschung. Folgend richtete er seine Arbeit in den sechziger Jahren allmählich zu dem Positivismus. Vocel initiierte auch die erste auf Burgwälle orientierte Aktion der staatlichen Denkmalpflege in Böhmen (der innere Wall von Tetín 1857).

Mit seinen Vorlesungen über die „heidnische Archäologie“ beeinflusste Vocel seine besten Zuhörer, aus denen J. K. Hraše die Burgwälle in der Gegend von Litoměřice/Leitmeritz (dazu Sklenář 2004) und später auch in der Region Náchod entdeckte, A. Č. Ludíkar ähnlich in der Umgebung von Strakonice wirkte (Sklenář 2007b); K. Špaček veröffentlichte eine Studie über die böhmischen Burgwälle (Špaček 1861) und B. Jelínek einige Jahre später publizierte das erste Buch, das nur den Burgwällen selbständig gewidmet wurde (Jelínek 1885 – siehe Sklenář 2013).

Das Archäologische Committee des Nationalmuseums wurde unter der Führung von Vocel zum Zentrum der systematischen Forschung und Dokumentation von Burgwällen, wobei diese Arbeiten in den sechziger Jahren gipfelten. Die Ergebnisse versammelte das Committee in seiner Zeitschrift „Památky archeologické“ (Archäologische Denkmäler). Hier war vorwiegend F. J. Beneš tätig, der auf dem höheren Niveau der Dokumentation vor allem in Mittel- und später auch in Nordböhmen arbeitete. Nach den eigenen Forschungen hat er die Pläne und die Beschreibungen einer Reihe der Burgwälle aufgearbeitet (Beilage 6). Ähnlich – aber in dem kleineren Umfang – schafften sowohl der Architekt Antonín Baum und der Maler Josef Scheiwl als auch der eigenartige Romantiker P. F. Petera Rohoznický, der in Nordostböhmen und in Prag wirkte. Petera hat zwar die mittelalterlichen Festen als heidnische, götterdienstliche Kleinburgen interpretiert, es ist ihm trotzdem gelungen, eine Reihe der Burgwälle festzustellen und zu dokumentieren. Überdies versuchte er das Verzeichnis zu vorbereiten (Petera 1865; 1867b; 1868; vgl. Sklenář 2010b).

Im Rahmen der Vorbereitung der „Urgeschichte Böhmens“ hat Vocel selbst zuerst die Burgwälle mit den Steinwällen, welche damals den Kelten zugeschrieben wurden, publiziert (Vocel 1865). Der gleiche Text hat er später in den ersten Band des Buches eingereiht (Vocel 1866 – siehe Beilage 7). Als Beispiel erwähnte er hauptsächlich die Burgwälle Hradišfany, Žďár, Březina, Plešivec, Stradonice u. a., und auch einen Erdwall – Češov, der hat ihn an französische Oppida erinnert (obwohl Vocel allerdings diesen Begriff nicht im Fall der böhmischen Fundorte angewendet hat). Auf Grund des Zeugnisses von Tacitus hat er keinen Burgwall den Germanen zugeschrieben. Im zweiten Bande (Vocel 1868, siehe Beilage 8) hielt er nach der zeitgemäßen Ansicht die Erdwälle (Budeč, Levý Hradec, Libice u. a.) für altslawisch, aus der heidnischen Zeit der Tschechen, wobei alle Slawen nach seiner Meinung die gleiche Bauart hatten. Eine stattliche Anzahl von 60 Burgwällen in Vocels „Urgeschichte“ belegt den raschen Fortschritt der Erkenntnisse; trotzdem ist der Autor in kurzer Zeit fähig, einige weitere Lokalitäten anzufügen (Vocel 1869).

Theoretisch hat A. V. Maloch, der Mittelschulprofessor und der Autor des ersten, leider nicht realisierten Gedankens über den Katalog der böhmischen Burgwälle gearbeitet. Das Ergebnis seines komplexen Zugangs zu diesen Fragen besteht in der Ausgabe des ersten gedruckten Werkes über die Burgwälle in Böhmen (Maloch 1855a,b – siehe Beilage 5). Die Burgwälle erschienen auch auf der ersten selbständig gedruckten archäologischen Karte Böhmens (Schmitt 1856).

In den sechziger Jahren bewegte sich das theoretische und interpretierende Denken auf dem Boden des Romantismus, obwohl das Positivismus in der praktischen Arbeit den Einsteig meldet. Neben der tschechischen Nationalarchäologie tauchte auch die erste Generation von den Interessenten aus der Reihe der böhmischen Deutschen auf. Hervorragend war der Mitarbeiter von Vocel und von dem Committee, J. E. Födisch. In dem Milieu des neuen Vereines für die Geschichte der Deutschen in Böhmen erschienen die jungen Nationalisten W. Dressler und J. Kiemann, die die Durchforschung und Beschreibungen der Burgwälle durchgeführt haben und die Verallgemeinerung der Erkenntnisse überprüften (Dressler – Kiemann 1867, siehe Beilage 11), weiter auch kurzzeitig wirkende L. Kleinwächter und endlich die bedeutendste Persönlichkeit dieses Kreises, der Architekt und Kunsthistoriker, Professor B. Grueber. Während Vocel seine wissenschaftliche Karriere mit dem Gesamtwerk über die „Urgeschichte Böhmens“ geschlossen hat (Vocel 1866; 1868), hat Födisch umgekehrt auf den Seiten der deutschen Periodika in Prag und Wien mit seinen Artikeln, eher Kabinettsammlungen der Informationen (Födisch 1868a, b – siehe Beilage 9, 10 – und hauptsächlich 1872; damals hat er 86 Burgwälle in Böhmen gerechnet) die Plattform für seine zukünftige Arbeit vielmehr in dem positivistischen Geist gebaut. Er nutzte sie aber leider nicht aus und das deutsche Interesse für die Burgwälle darauf fast verschwand. Die Entwicklung wurde durch die Summierung von Födisch und Grueber in den sechziger Jahren geschlossen (Grueber 1872 – siehe Beilage 12).

Es kann von dem Stand der Erkenntnis und des Denkens von den böhmischen Burgwällen in damaliger Zeit nur ungefähr soviel konstatiert werden, dass das Fundament die Gliederung nach dem Material der Wälle bildete: die Burgwälle mit den Steinwällen (aus frei aufgeschütteten Steinen ohne Binder), mit den Erdwällen (die Schanzen) und dann mit den Schlackenwällen (mit dem durch das Feuer auf der Oberfläche oder in dem Körper ausgebrannten Wall), welche aber manchmal zu den Steinwällen, aus denen sie entstanden, zugereicht wurden. Über die Holzbefestigung spekulierte man nur und in den archäologischen Erkenntnissen trat sie damals nicht auf. Die Romantiker bevorzugten die Steinwälle auf den Bergspitzen und die Schlackenwälle (in Böhmen und in der Oberlausitz zuerst als Import aus Schottland verwendete Begriff). Mehrere Diskussionen wurden von ihrer Entstehung und dem Zweck geführt. Ausserhalb

Schottland wurden die ersten Schlackenwälle auf dem Burgwall in Pilsen-Bukovec im Jahre 1837 entdeckt (Zippe 1838 – siehe Beilage 3; Sklenář 1989). Dann folgten die Entdeckungen in der Oberlausitz – einer Nachbarregion, mit der und mit dem Sachsen allgemein die böhmischen Forscher die nächsten Beziehungen hatten und die dortige Literatur gut kannten), und weiter in Südböhmen.

Die sekundäre Bedeutung hatte die Unterscheidung der Burgwälle nach der Form und der Lage. Die Form, d. h. der Grundriss und seine Eigenschaften, hatte allerdings die wichtigere Bedeutung als Platzierung in dem Terrain. Es wurden die subjektiven (die großen und kleinen Burgwälle) oder mechanischen (die Anzahl der Wälle) Kriterien zur Geltung gebracht. Weiter unterschied man den geschlossenen (der Ringwall) und den geöffneten (die Querwälle) Grundriss sowie die Wälle mit dem Graben und ohne den Graben usw.

Von dem Zweck der Burgwälle wurden die Polemiken ununterbrochen geführt. Die Archäologie arbeitete mit einigen Möglichkeiten, welche sich auf dem gleichen Fundort treffen konnten. Zuerst hat – auch unter dem Einfluss der polnischen Arbeit von Chodakowski (1835) – die Idee des offenen Heiligtums, der Opfer- und Begräbnisstätte von den Heiden, wo die Wälle den heiligen Raum begrenzten, überwogen. Im Verlaufe der Zeit gewann die mehr praktische Schutzinterpretation, d. h. der Burgwall als der Vorgänger einer Burg – entweder der bewohnte Ort (die Stadt), oder häufiger mit der Funktion des Refugiums für die umliegende Bevölkerung in den gefährlichen Zeiten sowie eventuell als Sammelplatz binnen der religiösen oder anderen Feste – das Übergewicht. Die ausdrucksvollsten Anwartschaften dieser Ansicht, die vollkommen in den sechziger Jahren überwog, hatten die Vorstellung, dass die Burgwälle auf dem bestimmten Gebiet in ein Verteidigungssystem verbunden wurden. Der Wall (aus den Steinen vorwiegend) wurde allmählich als Rest der Mauer begriffen. Im Fall der kleineren Befestigungen wurden die Wachfunktion oder der Sitz der bedeutenden Persönlichkeit vorausgesetzt. Es handelte sich aber immer nur um die Spekulationen. Die Funde aus den Burgwällen wurden bloß ausnahmsweise bekannt und konnten nicht zur Auslegung einen Beitrag leisten.

Die Datierung begrenzte sich bislang auf die Unterscheidung der „heidnischen“ und der „christlichen“ Denkmäler, wobei die heidnischen Burgwälle die Absenz des mit dem Mörtel verbundenen Kalkmauerwerkes und das Vorkommen der Keramik ohne Glasur charakterisierten. Die Stein- und Schlackenwälle wurden für die heidnischen Bauwerke gehalten; die Erdwälle konnten zu beiden Zeiten gehören, wobei die mehr umfangreichen, ringförmigen oder ovalen Wälle hatten den heidnischen Ursprung. Mit Rücksicht darauf hat Kalina grob fünf Entwicklungsphasen vermutet: die Holzmauern – die Steinwälle aus großen Steinen – die Steinwälle aus kleineren Steinen – die Erdaufschüttungen – die gemauerten Mauern. Die letzte Phase konnte schon in die heidnisch-christlichen (871–12. Jahrhundert) und christlichen Zeit datiert werden. Die Kombination der gemauerten und Wallbefestigung bei manchen Burgen führte aber zu den Erwägungen von der direkten Anknüpfung der Burgen an die Burgwälle, trotz der Tatsache, dass auf der anderen Seite die Möglichkeit der Entwicklungskontinuität allgemein ausgeschlossen wurde und die gemauerten Mauern des Mittelalters als Import aus Deutschland interpretiert wurden (dazu Sklenář 2006b, 2008a; die mögliche teilweise Kontinuität hat erst Grueber 1872 vorausgesetzt.)

Die Grundfrage der romantischen Phase besteht in der ethnischen Zugehörigkeit der Einwohner von den Burgwällen, welche die nationalen und politischen Interesse reflektierte. In Böhmen führte die „gesellschaftliche Bestellung“ zum Zuschreiben von fast allen Burgwällen den heidnischen Slawen-Tschechen, obwohl das Fachniveau auch mit dem keltischen Element rechnete (die Steinwälle). Das germanische Element wurde nicht mit Rücksicht auf die Aussage der antiken Quellen vorausgesetzt. Es existierten trotzdem die Versuche, manche Burgwälle den Markomanen zu zurechnen. Die anderen Möglichkeiten, wie z. B. der awarische Hring wurden nicht akzeptiert, den Anteil der vorkeltischen Bevölkerung hat niemand vermutet.

Der Exkurs 1 folgt die Entwicklung der tschechischen Terminologie von den Burgwällen in der Volks- (die Flurnamen) sowie in der archäologischen Sphäre. Der Exkurs 2 beschäftigt sich dann mit den Volksansichten über den Ursprung und das Alter der Burgwälle in der romantischen Zeit, wobei die Schutz- und Verteidigungsinterpretation, die ähnlich mit der hochmittelalterlichen Burg ist, überwiegt. Der romantisch-religiöse Aspekt kommt überhaupt nicht vor. Der Exkurs 3 konzentriert sich auf die Widerspiegelung der Erkenntnisse über die Burgwälle in der tschechischen Belletristik der romantischen Zeit. Es sollte zugegeben werden, dass sie sehr genügsam war und das romantische Potential der Burgwälle nie ausgenutzt wurde.

Abb. 1. Das erste belegte Vorkommen des Wortes „hradiště“ (tsch. „Burgwall“) – Chronik von sog. Dalimil, Anfang des 14. Jh. (Wiener Handschrift, fol. 16b)

Abb. 2. Eine „heidnische“ Burg in der Phantasie des Illustrators der Hájek's Chronik (der Bau der Prager Burg, angeblich im Jahre 788) – Hájek 1541, fol. 32

Abb. 3. Das Oppidum Hradiště oberhalb Závist ist in der Chronik von Václav Hájek von Libočan als Sitz des markomannischen König Marobud erschienen (Hájek 1541)

Abb. 4. Älteste Abbildung eines realen Burgwalls in Böhmen: Libice a. d. Cidlina im Buch von M. B. Bolelucky „Rosa Boëmica“ (1668)

Abb. 5. Markantere Burgwälle sind auf Karten (vor allem Militärkarten) schon im 18. Jh. markiert (Hradec bei Stad/Staab auf der Müller'schen Karte von Böhmen, 1720)

Abb. 6. Älteste Abbildung eines Burgwalls in einer archäologischen Publikation: Hrádek bei Sodoměř (Anonym 1792, Beilage)

Abb. 7. Eine frühromantische Idee vom „heidnischen“ Fürstensitz Vyšehrad in Prag ist auf dem „Porträt“ des fiktiven böhmischen vorchristlichen Fürst Vojen erfasst (nach der Zeichnung von V. Markovský, um 1820)

Abb. 8. Karl Benjamin Preusker

- Abb. 9.** Adam Czarnocki (Zorian Dołęga Chodakowski) – Zeichnung von 1818
- Abb. 10.** Mathias Kalina Ritter von Jäthenstein (Ölgemälde, T. G. M.-Museum, Rakovník/Rakonitz)
- Abb. 11.** P. František Alois Vacek
- Abb. 12.** Plan des Burgwalls bei Češov (aus einem Briefe von Pfeiffer an K. Brantl – Kalina 1837–43, 78)
- Abb. 13.** Die erste archäologische Karte von Böhmen (Kalina 1836) bezeichnet die Burgwälle noch nicht als Kategorie, aber meistens unter dem Zeichen für „Berg“
- Abb. 14.** Hradiště nad Břežinou – Plan von K. Brantl, 1837 (Kalina 1837–43, 75)
- Abb. 15.** František Karel Miltner
- Abb. 16.** Schlaner Berg (am linken Rande) oberhalb der Stadt Slaný/Schlan – eine Zeichnung vom Jahre 1825
- Abb. 17.** Plan des Burgwalls Češov (K. Brantl, 1841)
- Abb. 18.** Franz Xav. Maximilian Zippe
- Abb. 19.** Kaspar Graf von Sternberg
- Abb. 20.** Antonín Vánkomil Maloch (Fotoporträt am Grabdenkmal, Olšaner Friedhof in Prag)
- Abb. 21.** A. V. Maloch's Abhandlung „Über prähistorische Schanzen in Böhmen“ (Maloch 1855a)
- Abb. 22.** Franz Olbricht (nach einem im Oktober 1866 dem Nationalmuseum in Prag geschenkten Fotoporträt)
- Abb. 23.** Jan Erazim Vocel in den 60. Jahren des 19. Jh. (Litographie nach einer Zeichnung von K. Maixner)
- Abb. 24.** Der Steinwall am Žďár bei Rokycany/Rokitzan (Zeichnung im Notizbuch von J. E. Vocel, 1865)
- Abb. 25.** František Josef Beneš
- Abb. 26.** Der älteste Plan des Oppidums Hradiště nad Závistí (Beneš 1864), noch ohne dem erst am Ende des Jahrhunderts entdeckten gegenüberliegenden Teil „Šance“
- Abb. 27.** Der älteste Plan des Burgwalls am Berge Plešivec bei Hořovice (Beneš 1867c)
- Abb. 28.** Plan des frühmittelalterlichen Burgwalls in Libice nad Cidlinou – Zeichnung von F. Beneš in einem Briefe an J. E. Vocel (1866)
- Abb. 29.** Längsprofil im Wall des Burgwalls in der Šárka bei Prag, gezeichnet von Beneš 1866, ist das erste seiner Art in böhmischer Archäologie
- Abb. 30.** Beneš's handschriftlicher Plan des Burgwalls Hradišťany/Radelstein bei Teplitz aus den 60. Jahren (Archiv des Nationalmuseums, Personalfonds Beneš)
- Abb. 31.** Hradiště bei Strakonice/Liběčice: Planskizze des Burgwalls von A. Č. Ludikar im Briefe an J. E. Vocel (1866)
- Abb. 32.** Jan Karel Hraše
- Abb. 33.** Ansicht des „kyklopischen“ Walles auf Hradišťany/Radelstein bei Teplice/Teplitz (Dressler – Kiemann 1867, 121)
- Abb. 34.** Julius Ernest Födisch
- Abb. 35.** Födisch's Plan der Befestigungen auf dem Berge Vladař bei Žlutice/Luditz (Födisch 1868a)
- Abb. 36.** Födisch's Karte der steinernen Wälle in Böhmen (Födisch 1868b)
- Abb. 37.** Plan des Burgwalls Kněží hora bei Katovice (Grueber 1872, CLXV)
- Abb. 38.** Ideale Durchschnitte der Stein-, Misch- und Erdwälle (Zeichnung F. Beneš, Archiv des Nationalmuseums in Prag)
- Abb. 39.** Der Steinwall am Berge Kněží hora bei Katovice (Foto Verfasser, 1982)
- Abb. 40.** Plan des Burgwalls bei Pilsen-Bukovec (Preusker 1841, Taf. I:16)
- Abb. 41.** Der Durchstich im Wall des Burgwalls bei Pilsen-Bukovec – im Punkte „b“ auf Abb. 40 – ist bis heute sichtbar (Foto Verfasser, 2011)
- Abb. 42.** „Altschechische Burgen“ Vyšehrad und Dvůr in Prag in einer romantischen Vorstellung (Titelseite des „tschechisch-nationalen Heldengedichtes“ Vlasta von Karl Egon Ebert (Prag 1829)
- Abb. 43.** Mazova horka bei Světlá pod Ještědem (Zeichnung F. Beneš, 1866)
- Abb. 44.** Funde vom Schlaner Berge aus den Jahren 1831–32 – ausser Nr. 1 (Kalina 1836, Taf. I)
- Abb. 45.** Budeč – Burgwall mit Erdwällen (handschriftlicher Plan von F. Beneš, Archiv des Nationalmuseums, Personalfonds Beneš)
- Abb. 46.** Liběhrad bei Libčice n. Vlt. (Gravierung – Heber 1845, bei S. 228)
- Abb. 47.** Burgwall „Schwedenschanze“ bei Zabušany/Sobrusan (bei Bilina/Bilin) auf der Karte des Ingenieurs Jan Jirásek in den Abhandlungen der k. Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften von 1785
- Abb. 48.** Burgwall Hrádek bei Libochovany (der dunkle Hügel links) – Ansicht der sog. „Porta Bohemica“ bei Litoměřice/Leitmeritz in der Hälfte des 19. Jh. (Gravierung nach einer Zeichnung von V. G. Schrapler)
- Abb. 49.** Die Originalidee des Denkmals des altgermanischen Helden Arminius/Hermann auf Grotenburg bei Detmold (J. E. von Bandel, 1839)
- Abb. 50.** Die bis 1870 bekannte ur- und frühgeschichtliche Burgwälle in Böhmen
- ▲ Die vor dem Jahre 1700 veröffentlichte Burgwälle;
  - die von 1701 bis 1800 veröffentlichte Burgwälle; ○ die von 1801 bis 1850 veröffentlichte Burgwälle (in unpublizierten, beschränkt zugänglichen Quellen möglicherweise auch früher); ● die von 1851 bis 1870 veröffentlichte Burgwälle (in unpublizierten, beschränkt zugänglichen Quellen möglicherweise auch früher); × die nur in unpublizierten Quellen festgehaltene Burgwälle